АФРИКАНІСТИКА
курс лекцій

О.Ю. ВИСОЦЬКИЙ
С.В. СТАВЧЕНКО

Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

О.Ю. ВИСОЦЬКИЙ, С.В. СТАВЧЕНКО

АФРИКАНІСТИКА: Курс лекцій

Дніпро
ІННОВАЦІЯ
2024

УДК 908(6)(075.8)
В 53

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 13 від 27 червня 2024 р.)

Рецензенти:

Побочий І.А., доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародної економіки і соціально-гуманітарних дисциплін Українського державного університету науки і технологій (м. Дніпро);
Халапсіс О.В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;
Василенко В.О., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та політичної теорії НТУ "Дніпровська політехніка";
Третяк О.А., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

В 53 **Висоцький О.Ю., Ставченко С.В. Африканістика: курс лекцій**. Дніпро: Інновація, 2024. 300 с.

ISBN 976-966-86-76-89-7

Навчальний посібник “Африканістика” пропонує всебічний огляд Африки, розглядаючи її географію, історію та значні соціально-політичні події. Зміст охоплює період від ранніх цивілізацій континенту через його досвід рабства та імперіалізму до сучасного політичного розвитку та міжнародних відносин. Приділено увагу також релігійним чинникам, еволюції соціальних структур та міграційним процесам на континенті. Цей навчальний посібник призначений для студентів і викладачів, які прагнуть отримати стисле, але ґрунтовне розуміння ролі Африки у світових справах. Він поєднує історичний контекст з аналізом сучасних викликів і динаміки, що робить його цінним джерелом для всіх, хто цікавиться вивченням африканського континенту.

УДК 908(6)(075.8)

ISBN 976-966-86-76-89-7
© Висоцький, О.Ю., Ставченко С.В., 2024

ЗМІСТ

Тема 1. Географія та історія Африки	4
Тема 2. Рабство та імперіалізм на Африканському континенті	41
Тема 3. Африканський націоналізм та прагнення до незалежності	92
Тема 4. Політичне життя Африки	123
Тема 5. Міжнародні відносини африканських держав	172
Тема 6. Релігії на Африканському континенті	218
Тема 7. Африканські родинні та суспільні відносини	253
Рекомендована література	298

Тема 1. Географія та історія Африки

1.Географічні особливості Африки
2.Народи Африки
3.Тектонічні зсуви та їх наслідки
4.Виміри африканської історії
5.Африка як батьківщина людства
6.Міграції банту
7. Давній Єгипет
8. Ефіопія в історії Африки
9. Альморавіди та зростання ісламського впливу в Африці
10. Стародавні західноафриканські імперії. Імперія Гана
11.Імперія Малі
12.Сонгай як остання західноафриканська середньовічна імперія
13. Стародавня держава Велике Зімбабве

1.Географічні особливості Африки

Перше, на що слід звернути увагу, це те, що Африка - континент.

Африка є другим за величиною континентом (її площа - 30,3 млн км²), поступаючись лише Азії, і на ньому розташовано більше країн, ніж на будь-якому іншому континенті - **55**.

Деякі з цих країн, такі як Демократична Республіка Конго та Алжир, є одними з найбільших у світі. Інші, як Нігерія, є одними з найбільш густонаселених.

На Африканському континенті можна тричі помістити всі Сполучені Штати, і ще дещо залишиться. Населення Африки у 2024 році досягло **1,5 мільярда** осіб, що складає **17,9% від усього населення світу.** Є певні підстави стверджувати, що Африка є найбільш центральним з континентів.

Африка майже оточена трьома найбільшими світовими водними артеріями: Атлантичним океаном на заході, Індійським океаном на сході та Середземним морем на півночі.

Червоне море, що з'єднує Аденську затоку та Аравійське море, північну частину Індійського океану, омиває Африку на північному сході, і лише існування крихітного Суецького перешийка не дозволяє їй бути повністю оточеною водою.

Африка - єдиний з континентів, який перетинають три важливі *широти*: тропік Рака на півночі, тропік Козерога на півдні та екватор, який розрізає Африку майже навпіл.

Екватор проходить через Габон, Республіку Конго, Демократичну Республіку Конго, Уганду, Кенію та Сомалі. Той факт, що Африку перетинають обидва тропіки - Козерога і Рака - означає, що більша частина континенту знаходиться в межах тропіків. Ось чому Африку часто називають “тропічною Африкою”.

Одним з наслідків цього є те, що більша частина Африки має дуже високі температури протягом року, з усіма подальшими наслідками для сільського господарства, навколишнього середовища та економічного розвитку в цілому.

Єдині частини континенту, де можуть спостерігатися дуже низькі температури - це крайня північ, крайній південь і високогірні райони на сході, такі як Кенія, де в певні пори року може випадати сніг.

Висока температура може призвести до підйому повітря, а потім до конденсації і випадання опадів. Це стосується як Африки, так і інших регіонів. Через високі температури на більшій частині Африки виникло цікаве явище, яке називається Міжтропічною зоною конвергенції або МЗК. Вона розташована поблизу екватора і створюється конвергенцією пасатів із Північної та Південної півкуль. Це основний механізм утворення дощів у тропічних районах, особливо в Африці, де більшість країн є тропічними або мають тропічні зони. Через високі температури на поверхні повітря нагрівається і піднімається вгору. Але, піднявшись, воно швидко охолоджується, і якщо в ньому є водяна пара, вона конденсується, і тоді випадають опади, тобто дощ. Ця дощова активність змінюється залежно від пори року і положення сонця, і вона приблизно корелює з часом, коли сонце знаходиться над головою в певній місцевості. Так, у Сьєрра-Леоне, яка знаходиться на шість з половиною градусів на північ від екватора, дощі випадають, коли сонце знаходиться над північною півкулею, і сезон дощів триває приблизно з травня по жовтень. З листопада до кінця квітня - сухі місяці.

У багатьох частинах тропічної Африки є два основних сезони - сезон дощів і сухий сезон, і час їх настання зазвичай залежить від того, коли і де знаходиться сонце. Кількість опадів розподіляється нерівномірно. У деяких районах в центрі Африки випадають дуже сильні дощі, в той час як в інших дощі рідкісні. Існують також варіації з року в рік. Все це має серйозні наслідки для сільського господарства і розведення тварин, а отже, і для економічного розвитку.

Просторість континенту, той факт, що його перетинає екватор, а також те, що частина його лежить навіть за межами тропіків Рака і Козерога, означають, що в Африці існує велика різноманітність кліматичних зон.

Дійсно, майже кожна кліматична зона, що існує на півночі, повторюється на півдні, і, оскільки існує кореляція між кліматом і природною рослинністю, кожен природний рослинний покрив, що існує на півночі, також повторюється на півдні. У самому центрі континенту знаходиться густий тропічний дощовий ліс, пов'язаний з басейном річки Конго, який можна порівняти з дощовими лісами Амазонки. На північ від нього розташована тропічна лісова савана, а на півдні до неї прилягає ще одна тропічна лісова савана. Тропічна лугова савана, яка знаходиться на північ від лісової савани на півночі, врівноважується на півдні тропічною луговою саваною. На півночі знаходиться напівпосушлива чагарникова зона або напівпустеля, яку називають Сахелем, а на півдні - схожа на неї напівпустеля. Далі йде пустеля Сахара, найбільша пустеля у світі, яку дещо нагадують пустеля Наміб і пустеля Калахарі на півдні. Нарешті, середземноморська лісова рослинність на півночі врівноважується такою ж на півдні. Єдиний виняток з цієї закономірності - гірські та помірні пасовища, що знаходяться у високогір'ї Кенії та Ефіопії.

В Африці знаходиться багато найвизначніших фізичних об'єктів світу. Африкою протікає найдовша у світі річка Ніл, яка має довжину понад чотири тисячі миль і відіграла визначну роль в історії людства. Він є джерелом родючості Єгипту та багатьох інших частин півночі та північного сходу і значною мірою пояснює той факт, що ця територія вважається однією з колисок цивілізації. Річка Конго в самому серці Африки також є однією з найбільших річок світу, яка допомагає забезпечувати життєдіяльність другого за величиною дощового лісу в світі, який поступається лише Амазонці. Нігер у Західній Африці також виплекав грізні цивілізації. Так само як і Замбезі та інші річки на півдні Африки.

Африка також має одні з найбільших озер у світі; можна сказати, що континент має власну систему Великих озер. Деякі з найвищих гір світу знаходяться в Африці, а саме - гора Кенія та гора Кіліманджаро - в Кенії та Танзанії відповідно.

Найбільша пустеля світу, пустеля Сахара, знаходиться в Африці, так само як і, можливо, найвидовищніший водоспад у світі, водоспад Вікторія на півдні Африки.

2.Народи Африки

Народи Африки розмовляють тисячами мов і належать до трьох основних груп.

По-перше, це так звані європеоїдні народи. Це люди арабського походження, які живуть переважно на півночі та північному сході. Вони є нащадками арабських торговців, купців і військових авантюристів, які заполонили Північну Африку з сьомого століття нашої ери. Але до європеоїдів належать і бербери, які також живуть на півночі і є споконвічними мешканцями Північної Африки. Всі ці люди живуть на північ від Сахари.

Далі йдуть негроїдні народи, які становлять понад 70 відсотків африканського населення і живуть переважно в Африці на південь від Сахари.

На крайньому півдні живуть *койсанські* народи, які відрізняються клацанням, що трапляються в їх мові. У минулому деякі вчені застосовували до цього народу зневажливі назви “бушмени” і “хоттентоти”, але ця практика вже давно припинилася. Їх залишилося лише кілька сотень тисяч, і вони в основному є мисливцями і збирачами.

Є також європейці, що походять від європейських імперіалістичних держав, які оселилися в певних частинах Африки здебільшого тому, що клімат був сприятливим для європейського заселення. Деякі вчені відносять їх до європеоїдних народів, тому що вони дійсно походять від людей, яких сьогодні вважають європеоїдами, але через їх історію та райони, які вони населяють в Африці сьогодні, їх краще розглядати окремо. Вони живуть на півдні Африки в таких країнах, як Зімбабве та ПАР, а також у прохолодних високогірних регіонах, таких як Кенія у Східній Африці.

Є народи індійського походження, чиї предки були привезені до Східної Африки британськими колонізаторами для роботи на залізницях, і, нарешті, є народи змішаного расового походження.

3.Тектонічні зсуви та їх наслідки

Одна з найцікавіших теорій світової географії пов'язана з великими тектонічними зсувами, що спричинили переміщення великих мас земної поверхні. Теорія припускає, що в далекому доісторичному минулому, близько ста мільйонів років тому, всі континенти світу утворювали один величезний масив суші під назвою *Пангея*.

Суходіл на півдні називався *Гондваною*, а Африка була його центральною частиною. Однак через великий континентальний або тектонічний зсув

Північна і Південна Америка, Антарктида, Австралія та Індія відійшли від Африки, і на їх місці нібито опинилися величезні маси води. Те, що ця теорія правдоподібна, стає очевидним, якщо поглянути на сучасну форму Південної Америки та Африки. Північне, північно-східне і східне узбережжя Південної Америки майже ідеально вписуються в західне і південно-західне узбережжя Африки. Ця теорія також пояснює природу африканського узбережжя в цілому.

Коли маси відриваються одна від одної, краї, що залишаються, повинні бути гострими і майже вертикальними. Такою є природа більшої частини африканського узбережжя, яке характеризується крутими, майже вертикальними краями, які зазвичай називають Великим Африканським уступом.

У багатьох частинах Африки земля круто піднімається від порівняно вузького узбережжя до широкого плато. Звичайно, крутизна відрізняється в різних районах. Одним з головних наслідків цього є те, що річкам, аби досягти океану, доводиться долати численні водоспади та пороги. Так відбувається з більшістю африканських річок, і це має інші наслідки для транспорту і розвитку в цілому. Це означає, що африканськими річками важко судноплавствувати від океану аж до внутрішніх районів країни, оскільки потрібно долати пороги і водоспади. Однак після їх подолання річки стають судноплавними до своїх витоків, а транспортування значно спрощується.

Це частково пояснює, чому ранні європейські дослідники Африки, і навіть рабовласники, не змогли проникнути вглиб континенту і обмежували свою діяльність узбережжям. Це явище також має цікаві наслідки для будівництва доріг і залізниць з внутрішніх районів до узбережжя. Їх будували лише там, де вони були абсолютно необхідні для переміщення продукції та інших ресурсів. Порти в Африці доводиться будувати з великими витратами, оскільки там мало природних гаваней. Можна також сказати, що це явище відтермінувало колоніалізм, оскільки затримувало проникнення дослідників, купців та імперських адміністраторів у внутрішні райони країни. Також не дивно, як стверджують деякі вчені, що найвпливовіші та наймогутніші з ранніх держав, королівств та імперій в Африці були сформовані у внутрішніх районах, а не в прибережних областях.

4.Виміри африканської історії

Розпочнемо обговорення особливостей африканської історії з розгляду деяких найбільш оманливих і принизливих тверджень деяких західних вчених та істориків про Африку та африканську історію, що вводять в оману.

Професор *Х'ю Тревор-Ропер*, колишній професор сучасної історії Оксфордського університету, зробив жахливу заяву про те, що Африка не має історії і що африканське минуле було нічим іншим, як безрезультатними метаннями варварських племен. У своїй лекції на Бі-Бі-Сі він сказав: “Можливо, в майбутньому з'явиться якась африканська історія, яку можна буде викладати. Але зараз її немає. Існує лише історія європейців в Африці” (“The Rise of Christian Europe”, The Listener, 28 листопада 1963 р., с. 871).

Інший відомий британський історик, *Арнольд Тойнбі*, і німецький філософ *Георг Гегель* робили аналогічні заяви. Якщо прийняти, що під історією ми маємо на увазі минуле будь-якого народу, минуле, яке включає в себе різні аспекти, такі як діяльність, культура, спосіб життя і так далі, то з цього неминуче випливає, що кожен народ повинен мати історію, що він повинен мати минуле, привабливе чи непривабливе. Як відомий історик, *Х'ю Тревор-Ропер* повинен був це усвідомлювати. Тому його заяву можна розцінювати лише як расистську спробу очорнити Африку та африканців і вона не має жодного стосунку до історії, як ми її знаємо.

Друга частина його твердження, що африканське минуле було нічим іншим, як безрезультатною боротьбою варварських племен, ще більше посилює цю думку, так само як і твердження *А.Тойнбі*, що Африка не внесла нічого позитивного в жодну цивілізацію. Ці оцінки, звісно, абсолютно хибні.

До початку XX століття європейські історики вважали, що історію можна реконструювати лише за письмовими джерелами, переважно офіційними, і що без офіційних джерел не може бути історії. Це неадекватна історична методологія, тому що може бути багато інших джерел історичної інформації. Наприклад, в Африці існує усна традиція, яка є джерелом історичної інформації для багатьох суспільств, тому що деякі з них не були грамотними. Таким чином, історична пам'ять народу зберігалася в колективній свідомості протягом багатьох поколінь. Навіть у західному світі для реконструкції історії покладалися на усну інформацію. Окрім усної традиції, для отримання історичної інформації можна використовувати й інші джерела. Зокрема, археологія може дати і вже дала багато інформації про суспільства по всьому світу, і зараз це стосується Африки. Навіть лінгвістика використовується в цьому плані. Наявність певних лінгвістичних особливостей у різних місцях може розповісти нам досить багато про переміщення людей або про те, як суспільства впливали одне на одного.

Все це означає, що ставлення до африканської історії та характер африканської історичної методології кардинально змінилися з часів *Х'ю Тревора-Ропера*, *Арнольда Тойнбі* та *Георга Гегеля*.

Частково ці зміни були мотивовані досягненням африканськими країнами незалежності. Незалежність дала африканцям почуття гордості, а отже, підвищила бажання дізнатися більше про своє минуле і розставити всі крапки над "і". Африканський націоналізм і прагнення до незалежності більш-менш збіглися у часі зі зростанням африканських університетів, а отже, з появою на сцені кваліфікованих африканських істориків, які присвятили себе історичним дослідженням, щоб реконструювати історію своїх країн. Досить часто вони робили це у співпраці із західними істориками, які цікавилися Африкою, та вченими з швидкозростаючих Центрів африканських досліджень у Британії, США та Європі.

Такі історики, як *Тревор-Ропер* і *Тойнбі*, спиралися у своїх судженнях не лише на офіційні письмові джерела, але й на західні письмові джерела. Вони не намагалися дослідити існування незахідних писемних джерел. Однак, як показали *Кевін Шиллінгтон* та інші, королівства Нубії та Мероє (держава Куш, що розташовувалась на території сучасного Судану) вели письмові записи з шостого століття до нашої ери, а ефіопи - щонайменше з дев'ятого століття нашої ери.

Найцікавішими, мабуть, є записи, які вели арабські мандрівники в Африці. Після запровадження ісламу Мухаммедом у сьомому столітті н.е. араби багато подорожували Африкою як торговці, купці та воїни, що проводили джихади, намагаючись поширити мусульманську релігію. Деякі з них написали докладні описи свого досвіду.

Двома відомими іменами є *Аль Бакрі*, який жив в одинадцятому столітті, та *Аль Ідріс*, який жив у дванадцятому. У своїх розповідях, написаних арабською мовою, вони розповідають нам про чудові західноафриканські міста та імперії, такі як Малі, Сонгай і Гана, центри навчання та належним чином керовані королівства.

Археологія також зробила величезний внесок, надавши нам інформацію про нубійців Куша, Велике Зімбабве та велику африканську цивілізацію на півдні. Таким чином, спростовуючи тих, хто стверджував, що Африка не має історії, реконструкція африканської історії просувається швидкими темпами, очолювана роботою самих африканських вчених. Завдяки новій історичній методології, такій як використання усної традиції, лінгвістики, археології та незахідних писемних джерел, історики змогли зібрати переконливі свідчення про минуле Африки.

5.Африка як батьківщина людства

На противагу тим, хто дотримується принизливих поглядів на Африку, важливо підкреслити, що Африка є батьківщиною людства.

Згідно з дарвінівською теорією еволюції, людський вид еволюціонував протягом мільйонів років від наших родичів приматів - мавп.

Твердження про те, що Африка є батьківщиною людства, ґрунтується не просто на теорії, а на очевидних наукових фактах, і є результатом наукового вивчення і датування скам'янілостей, знайдених в Африці та інших частинах світу.

Еволюція людського виду почалася між десятьма і п'ятнадцятьма мільйонами років тому, коли деякі мавпи почали розвивати людські риси, такі як більший мозок і здатність ходити прямо на двох ногах. Вважається, що це явище відбулося в Африці через сприятливий характер африканського середовища. Ці людиноподібні істоти з людськими рисами називаються *гомінінами* або "*гомінідами*", від латинського слова *homo*, що означає "людина".

Дослідження археологів, антропологів і палеоантропологів показали, що ці ранні *гомініди* існували на лугах і в лісах Східної та Південної Африки і вдосконалили техніку ходіння на задніх ногах через необхідність помічати хижаків. Саме ці гомініди поступово, в кілька етапів, еволюціонували в людину.

Наступним етапом в історії еволюції гомінідів до людини стала людиноподібна істота з людськими рисами, якій було близько 2,5 мільйонів років і яка отримала назву "*австралопітек*". Ця істота могла користуватися такими знаряддями, як палиці та каміння.

Потім з'явився новий вид гомінінів, відкритий у 1964 році Мері та Луїсом Лікі в ущелині Олдувай у Танзанії, який мав здатність виготовляти власні знаряддя праці. Тому цю істоту назвали *Homo habilis*, а вік скам'янілого черепа оцінили в 2,5 мільйона років.

Наступним етапом цього процесу стала поява *Homo erectus*, або людини прямоходячої. Це була істота, яка могла як ходити, так і стояти прямо на двох ногах, і не просто вирізати або відколювати прості знаряддя праці з каменів, як Homo habilis, а й надавати їм форму за заздалегідь визначеним планом.

Найважливіше те, що саме *Homo erectus* започаткував рух гомінінів за межі Африки. Причиною переселення з Африки на інші континенти могла бути екологічна та кліматична нестабільність, яка виникла на Землі між 1 мільйоном і 500 тисячами років тому, а також той факт, що *Homo erectus* краще за

попередні види гомінінів пристосовувався до мінливих умов та умов в інших регіонах. Наступним етапом стала поява в Африці, близько 600 000 років тому, іншого виду - *Homo heidelbergensis*, з мозком розміром з мозок сучасної людини. У той час як ті представники *Homo heidelbergensis*, які перейшли до Європи, дали початок таким видам, як *Homo neanderthalis*, *Homo heidelbergensis* в Африці близько 200 000 років тому поступився місцем *Homo sapiens*, тобто сучасній людині.

Homo sapiens, який був дуже схожий на сучасну людину, продовжив рух на інші континенти і поширився по всьому світу. За допомогою аналізу ДНК вчені дійшли висновку, що всі люди в усьому світі походять від спільного предка-жінки на ім'я Єва, яка жила в Африці, і нащадки якої почали емігрувати з Африки в інші частини світу між 180 000 і 90 000 років тому. Вони витіснили інші групи, такі як неандертальці, і врешті-решт заселили весь світ. Мігруючи, ці нащадки пристосовувалися до кліматичних умов, з якими вони стикалися. У той час як жителі Африки залишалися темношкірими, щоб захиститися від шкідливого впливу прямого сонця, жителі Європи та інших місць ставали блідішими, щоб поглинати більше променів менш прямого сонячного світла.

6.Міграції банту

Одне з найцікавіших явищ в історії Африки - це те, що називають “міграціями” банту або експансією банту. Йдеться про процес, коли група африканських народів, що спочатку мешкала на схід від Нігерії, ймовірно, на території нинішньої країни Камерун, поширилася по більшій частині Африки на південь від Сахари. Колись вважалося, що це визначне переміщення відбулося в недалекому минулому, починаючи приблизно з 900 р. н.е., і було здійснене переважно шляхом завоювання, оскільки інші шляхи потребували б більше часу.

Однак більш інтенсивні археологічні дослідження та використання більш досконалих інструментів наукового дослідження дозволили зробити висновок, що експансія була більш поступовим процесом, який розпочався в перших століттях першого тисячоліття і тривав приблизно до вісімнадцятого століття.

Саме тому деякі вчені вважають, що термін “міграція” вводить в оману і віддають перевагу терміну “експансія”. Причиною розвитку теорії експансії стали спільні риси, які існують між незліченними африканськими мовами на південь від Сахари, яких налічується понад тисячу.

Саме тому всі ці мови іноді називають мовами *банту*. На початку XX століття вчені визнали, що більшість африканських народів від частини

Західної Африки, на схід через Кенію і на південь уздовж більшої частини Африки аж до Південної Африки розмовляють мовами, які мають багато спільного. Наприклад, більшість з них мали суфікс "*ntu*", що означає "людина". Щоб отримати множину іменника, часто додається префікс "*ba*". Наприклад, у Лесото окрема людина називається *мсото*, а народ загалом - *басото*. Отже, слово *банту* означає народ.

Вчені в основному дійшли висновку, що близько 3000 років тому в західноафриканській савані з'явилися великі поселення *банту-мовних народів*, які були дуже вправні у землеробстві та рибальстві. Незабаром вони стали ще більш досвідченими у землеробстві, вирощуючи такі культури, як батат і олійну пальму, а також розводячи кіз.

Ці люди були більш розвиненими і культурними, ніж інші африканці на південь від Сахари в той час, наприклад, ніж мешканці, що жили в тропічних лісах Центральної Африки і далі на південь. Банту виготовляли глиняний посуд і виплавляли залізо, щоб робити списи, мотики, коси і сокири. Чисельність цих порівняно заможних людей неминуче зростала, що стало однією з причин, чому деякі з них почали виходити назовні. Інша причина полягала в тому, що зміна кліматичних і природних умов, наприклад, висихання пустелі, змусила частину фермерів Сахари і Сахелю переселитися на південь і чинити тиск на фермерів і рибалок банту, що змусило їх, у свою чергу, переселитися. Вони просунулися на схід до Кенії, перетнувши річки Центральної Африки, а потім на південь до краю Південної Африки.

Оскільки *банту* були більш технологічно розвинені, ніж люди, яких вони зустрічали, в деяких випадках їм вдавалося підкорити їх, але в інших випадках вони могли мирно спілкуватися з ними і впроваджувати свої більш досконалі сільськогосподарські технології. Вони також навчилися вирощувати азіатський батат і банани, які були завезені до Африки полінезійськими мореплавцями, що прибули на Мадагаскар на початку першого тисячоліття. *Банту* одружилися з місцевими жителями і створили нові держави, нові королівства і нові мови. Наслідком цього стало те, що до 1100 року н.е. більша частина Центральної, Східної та Південної Африки була заселена бантумовними народами, які в деяких випадках повністю витіснили корінних мешканців, як, наприклад, койсанські народи.

7. Давній Єгипет

Давній Єгипет у Північній Африці - одна з небагатьох африканських країн, про яку, можна бути впевненим, чув майже кожен житель нашої планети.

Зрештою, вона посідає чільне місце у Старому Заповіті, а тому загальновизнана як одна з головних дійових осіб у стародавньому світі.

Однак у певних колах настільки сильним є прагнення відмовити Африці в тому, що вона зробила значний внесок у світову історію та світовий розвиток, що дехто готовий стверджувати, що Єгипет взагалі не є африканською країною, а має більше спільного з арабомовними народами Південно-Західної Азії та арабського світу. Вони стверджують, що єгиптяни та деякі інші північноафриканські народи походять з Аравії. Тепер зрозуміло, що Єгипет і деякі інші північноафриканські країни, такі як Алжир, Марокко, Туніс і Лівія, мають багато спільного з країнами Близького Сходу. Ці арабомовні північноафриканські країни, які разом називають *Магрибом*, об'єднані спільною арабською мовою і спільною релігією - *ісламом*. Це також правда, що вони мають багато спільного з арабським світом і іноді розглядаються як близькосхідні.

Однак безглуздо стверджувати, що країни, які географічно розташовані в Африці, не є африканськими. Африка не є одним величезним монолітним утворенням; вона має різноманітні народи, культури і мови, і через переміщення людей і різні впливи протягом історії не повинно дивувати, що люди в одній частині Африки можуть мати зв'язки з людьми на іншому континенті.

Однак ми маємо бути обережними і розрізняти стародавніх єгиптян і більшість нинішніх жителів Єгипту та інших частин Магрибу. Більшість сучасних мешканців Єгипту та інших країн Магрибу є нащадками арабомовних народів, які почали переселятися до Африки не раніше сьомого століття н.е. після утвердження ісламу.

Деякі з цих людей були купцями, зацікавленими в торгівлі, але багато з них були зацікавлені в поширенні ісламу війною, завоюваннями та іншими способами. Люди, які населяли Єгипет до цього, люди, які побудували піраміди і відповідальні за видатний внесок, який стародавній Єгипет зробив у світовий розвиток у кількох галузях, стародавні єгиптяни, іншими словами, були корінними африканцями, а не арабами.

Деякі з настінних розписів, що збереглися до наших днів, і деякі скульптури у великому Каїрському музеї, можуть навіть припустити, що деякі стародавні єгиптяни були чорношкірими, як і їх нубійські сусіди на півдні.

Часто стверджується, що Єгипет зробив перший великий внесок у світовий розвиток. Стародавній Єгипет, разом з долиною Нілу, безперечно, є одним з найдавніших місць, де, можна сказати, зародилася цивілізація в тому вигляді, в якому ми її знаємо. Зараз загальновизнано, що цивілізація почалася,

коли людина перейшла від стадії мисливця-збирача до стадії цілеспрямованого вирощування сільськогосподарських культур і випасання тварин, тобто до сільськогосподарської революції, іншими словами.

Важливо, що цей розвиток відбувався вздовж річкових долин у місцях, де було багато води. Близько десяти тисяч років тому люди, зіткнувшись зі зростанням населення і потребою в більшій кількості їжі, зрозуміли, що зернові та інші рослини, які знаходяться поблизу джерел води або не оточені неїстівними рослинами, ростуть краще за інших. Свідоме видалення шкідливих бур'янів або забезпечення рослин більшою кількістю води значно підвищувало продуктивність. Таким чином, відбувся поступовий перехід до власне посадки або вирощування сільськогосподарських культур.

Так само люди зрозуміли, що тварини, яких не переслідують хижаки, значно збільшуються в чисельності; отже, захист цих тварин призведе до більш стабільної або навіть вищої і краще розвиненої популяції тварин, а отже, і до більшої кількості їжі. Так виникло скотарство.

Збільшення виробництва їжі і той факт, що людям більше не потрібно було пересуватися з місця на місце, щоб збирати чи полювати, мали дуже цікаві наслідки для людського розвитку. Це призвело до зростання поселень або осілих спільнот. Сільськогосподарське виробництво неминуче вимагає осілих громад. Поселення призвели до необхідності будувати постійне житло, а не споруди, які доводилося б зносити, коли виникала потреба пересуватися з одного місця на інше в пошуках їжі. Також виникла потреба будувати споруди для зберігання їжі. Це призвело до розвитку інструментів, які можна було використовувати для цієї мети, а також інших артефактів, корисних у поселеннях.

Оскільки люди тепер також жили у порівняно більших спільнотах, виникла потреба регулювати стосунки між ними, тож з'являється соціальна організація і закони, а з часом і певні лідери в суспільстві. Той, хто мав можливість виробляти більше або зберігати більше, поступово перебирав на себе провідну роль у суспільстві. Потреба вести облік того, скільки було вироблено або скільки було позичено іншому члену спільноти, призвела до розвитку системи обліку, а отже, і до розвитку писемності.

Сільськогосподарська діяльність також означає залежність від погоди, клімату та інших сил природи, а отже, необхідність розуміти ці сили або бути в добрих стосунках з ними.

Звідси - зростання релігії та певного роду духовної свідомості. Нарешті, збільшення виробництва їжі призводить до її надлишку. Це саме по собі має два дуже важливі наслідки.

По-перше, надлишки їжі можна обміняти на інші товари, такі як знаряддя праці або послуги, з іншими громадами, які потребують їжі, за допомогою простої системи бартеру або іншими методами. Таким чином, торгівля виникає всередині громад, а потім між громадами.

По-друге, надлишок їжі означає, що не всі повинні займатися власне виробництвом їжі, тому виникає спеціалізація, і деякі люди стають теслями, будівельниками, ткачами і так далі.

Виникає також класова система, заснована на тому, чим людина займається і скільки їжі вона може отримати або виробити. Таким чином, вся структура цивілізованого суспільства пов'язана з переходом до аграрного суспільства.

Як це сталося в Єгипті і які були його наслідки? Є свідчення, що близько семи тисяч років тому в Єгипті вздовж долини Нілу вже існувало землеробство і скотарство. Пастухи були напівкочовими скотарями, які переганяли свою худобу, яку потрібно було захищати від хижаків, із земель савани в долину Нілу, де вони могли бути впевнені в рясному водопостачанні. Через мінливі кліматичні умови вони потрапили в залежність від сил природи, і разом із соціальним розшаруванням почала зароджуватися релігійна свідомість.

Води Нілу, що приносили з собою багаті поклади мулу з ефіопського нагір'я та інших місць, створили середовище, надзвичайно придатне для процвітаючого землеробства, і виникло багато поселень.

Зі збільшенням виробництва сільськогосподарських культур виникла торгівля з іншими громадами вздовж шляхів як на Схід, так і на Захід. З неминучим зростанням населення, що було одним із наслідків рясного виробництва продуктів харчування, виникла конкуренція за пасовища та орні землі, а отже, потреба в тому, щоб люди жили в укріплених поселеннях або містах під керівництвом перевірених лідерів. Звідси - зростання урбанізації і виникнення так званих “протодержав”, коли вожді змагалися один з одним і прагнули створити союзи для захисту.

Розвиток торговельних шляхів до Нубії на південь, до Червоного моря і навіть до Західної Азії за золотом, чорним деревом і слоновою кісткою сприяв зміцненню впливу деяких вождів. Цілком очевидно, що відбувався перехід до ідеї царської влади і правлячого класу, що складався з вождів та їх наближених, які контролювали доступ до торговельних шляхів, а отже, і до багатих запасів золота та інших коштовностей.

Зрештою, ці протодержави об'єдналися в те, що стало відомим як *Верхній Єгипе*т і *Нижній Єгипет*. Верхній Єгипет був фактично тим, що зараз

вважається Південним Єгиптом, а Нижній Єгипет - Північним Єгиптом, включаючи територію навколо дельти Нілу, або нижньої течії Нілу.

Зростання релігійної свідомості змусило правителів цих прото-царств і правлячі класи загалом серйозно замислитися про потойбічне життя. Вони уявляли, що житимуть таким самим розкішним і заможним життям, до якого звикли на землі, і почали будувати для себе гробниці, прикрашені всіма артефактами, які, на їх думку, знадобляться їм для розкішного життя в потойбічному світі.

Очевидно, що ці правителі не просто думали про потойбічне життя, а готувалися розділити його з богами і бачили себе надприродними істотами нарівні з богами. У цьому можна вбачати початок не лише поступового переходу до будівництва пірамід пізнішими фараонами, але й зародження концепції правителя як бога.

Період в Єгипті приблизно до 3100 р. до н.е. був часом нестабільності з конкуруючими протофараонами, які змагалися за абсолютне лідерство як у Верхньому, так і в Нижньому Єгипті. Однак у цей час один з лідерів здобув владу у Верхньому Єгипті, а потім зумів просунути свою армію на північ і завоювати весь Нижній Єгипет. Таким чином, весь Єгипет, аж до першого нільского порога, був об'єднаний під владою одного правителя, і була заснована Перша династія. Так почалася велика епоха фараонів, яка триватиме ще три тисячі років. Це була велика епоха і велика цивілізація, яка була відповідальна за будівництво тих чудових об'єктів архітектури та інженерії, - пірамід. Це була цивілізація, яка винайшла і створила одну з найдавніших систем письма ієрогліфами.

Давні єгиптяни також мали унікальну релігію, яка вважала царя богом, і вони вдосконалили техніку муміфікації, зберігаючи трупи, які зберігаються донині.

Навіть якби стародавні єгиптяни не зробили нічого іншого, спорудження пірамід, що вважаються одним із чудес стародавнього світу, було б достатнім свідченням їх винахідливості та неабиякої здатності до винахідництва, а також винахідливості та кмітливості африканців загалом.

Як відомо, піраміди призначалися для поховання фараонів. Кожен фараон перед смертю будував собі гробницю. Якщо інженерію можна визначити як мистецтво будівництва споруд, які залишаються стояти, то піраміди - це чудеса інженерної думки, адже ці масивні споруди витримали випробування часом протягом чотирьох тисяч років і більше.

Як уже зазначалося, стародавні єгиптяни оволоділи низкою інших мистецтв і наук. Вони були експертами в астрономії, і саме вони розробили

перший у світі річний 12-місячний календар з 365 днів, який використовується і сьогодні. Їх знання в астрономії частково пояснюються тим, що чисте єгипетське небо уможливлювало зосереджене спостереження і вивчення небесних світил.

Що стосується муміфікації, то вона практикувалася ще до об'єднання Єгипту. Цікаво відзначити, що це вміння було доступне не тільки в Єгипті, але і в деяких інших частинах Африки, задовго до того, як воно стало відомим в Європі та інших місцях.

У Стародавньому Єгипті метою муміфікації було не просто збереження, а демонстрація богоподібності царя, якому судилося безсмертя разом з іншими богами. Показово, що муміфікували лише царів та їх знатних родичів.

Історію Стародавнього Єгипту прийнято ділити на періоди. Період до 3200 року до н.е. зазвичай називають *додинастичним періодом*. Це період політичної організації, коли з'являються лідери-суперники, які прагнуть захистити себе і свої території, укладаючи союзи. За ним слідує *архаїчний період*, коли існувало дві держави, Нижній Єгипет і Верхній Єгипет, що призвело до об'єднання, і він тривав з 3200 по 2900 рік до нашої ери. Це період, коли нові царі почали набувати богоподібних рис і демонструвати богоподібну владу.

З об'єднанням почалася лінія фараонів і різних династій, що включала в себе створення так званого *Старого царства* (2900-2280 рр. до н.е.). Це був період величезного процвітання, великої стабільності і явної військової могутності, коли богоподібні фараони здійснювали тотальний контроль над державою. Винайдення ієрогліфів дозволило їм вести точний облік і таким чином контролювати ресурси країни та економіку в цілому. Це був період таких фараонів, як Джосер, який побудував першу піраміду; Хуфу, який побудував найбільшу; як Джедефра; і Хафра.

Слід зазначити, що Хафра, окрім того, що збудував свою велику піраміду, яка слугувала йому гробницею, також збудував поруч великого Сфінкса, на якому зображено обличчя Хафри на тілі величезного лева з величезними руками, кігтями і тілом, простягнутим на землі.

Зовнішня торгівля сприяла збільшенню багатства і влади фараонів, а також військовим експедиціям, коли вони намагалися поширити свій вплив за межі першого нільського порога до Нубії.

За Старим царством настав *Перший перехідний період* (2280-2060 рр. до н.е.). Це був період безладу, політичної та соціальної анархії і громадянських війн, оскільки занепад віри в нібито богоподібного монарха призводив до того, що місцеві правителі ставали все більш непокірними.

Нубія, яка перебувала під величезним тиском колись могутніх фараонів, тепер скористалася громадянською війною в Єгипті, щоб повернути втрачену територію і відтіснила єгиптян до першого нільського порога, який був первісним кордоном.

У *Середньому царстві* (2060-1785 рр. до н.е.) відбулося відновлення порядку і військової могутності. Новий фараон, Ментухотеп II, який походив з Фів, зміг підкорити бунтівних регіональних володарів і відвоювати Нижній Єгипет. Ментухотеп був не лише могутнім воїном, але й блискучим та ефективним адміністратором, який повністю реорганізував бюрократичний апарат. У цей період наступники Ментухотепа змогли просунутися на південь і відвоювати частину Нубії аж до другого нільського порога.

Нубія з тих часів стала невід'ємною частиною Єгипту, а нубійці майже повністю єгиптізувалися. Зовнішня торгівля була відроджена, а велич і могутність Єгипту відновлена. Після Середнього царства настав Другий перехідний період. Вперше частина Єгипту (Нижній Єгипет) була захоплена азійськими народами із Західної Азії, яких називали *гіксосами*, що перетнули Синайську пустелю і зайняли територію дельти Нілу.

Окупацію полегшував той факт, що єгипетські царі ніколи не тримали постійної армії, оскільки вважали, що Єгипет в цілому захищений пустелею на заході, пустелею і Червоним морем на сході та нільськими порогами на півдні, що давало хибне відчуття безпеки. Крім того, гіксоси мали перевагу в новітніх військових технологіях і новітній зброї: колісницях, запряжених кіньми.

Окупація Нижнього Єгипту завдала удару по почуттю власної вищості єгиптян, тому вони засвоїли уроки вторгнення, організували постійну армію і врешті-решт звільнили Нижній Єгипет від гіксосів, яких відправили назад в Азію.

Відновлення єгипетської влади призвело до *Нового царства* (1580-1085 рр. до н.е.), ймовірно, найвидатнішого періоду в історії Стародавнього Єгипту. Це був період великої політичної та військової експансії. Маючи постійну армію, яка нещодавно вигнала гіксосів, Єгипет став великою світовою державою. Його армії просунулися і завоювали Ліван і Сирію на північному сході та Нубію аж до четвертого нільського порогу на півдні.

Єгипет, по суті, створив імперію. Торгівля була значно розширена. Вона включала такі товари, як золото, слонова кістка, пахощі та деревину твердих порід. Вона йшла вздовж Червоного моря і сягала аж на південь, до "*землі Пунт*", як єгиптяни називали Північну Ефіопію.

Одним із способів, яким єгипетські фараони демонстрували свою могутність і вплив у цей час, було будівництво масивних храмів і статуй. Це

був період розбудови великого Карнакського храмового комплексу поблизу Луксора, який є найбільшою релігійною спорудою, яку коли-небудь бачив світ.

Уявіть собі релігійну споруду, більшу за собор Святого Петра в Римі чи Святого Павла в Лондоні! Вони побудували ще один величезний храмовий комплекс у Луксорі і з'єднали його з Карнаком коридором зі сфінксів.

Як і попередні, фараони цього періоду будували свої гробниці перед смертю, але вони не будували пірамід. Замість цього вони споруджували багато прикрашені похоронні камери, висічені в пагорбах на захід від Фів, куди була перенесена царська столиця з Мемфіса.

Саме в цій місцевості у 1924 році було відкрито розкішну гробницю молодого фараона Тутанхамона. Пишність цієї гробниці є свідченням багатства і могутності фараонів цього періоду. Це був період правління фараона Рамзеса II, фараона, який, за переказами, викликав на дуель Мойсея і відмовився відпустити ізраїльтян, хоча є кілька вчених, які вважають, що це був інший фараон.

Однак Рамзес має й інші великі претензії на славу. Він був фараоном, який побудував знамениті храми Абу-Сімбел у нижній Нубії близько 1300 року до нашої ери. Ці величезні храми були фактично вирізані зі скель. Рамзес II, як відомо, дожив до 92 років і народив сотні дітей.

Нарешті, період після 1085 року був періодом смути і занепаду, під час якого завойовані Єгиптом країни відстоювали свою незалежність і домагалися звільнення, а іноземні загарбники захоплювали частини Єгипту або окупували всю країну. Палестина була звільнена. Нубія не тільки звільнилася, але й рушила на північ і зайняла трон Єгипту в 728 році до н.е., заснувавши кушитську династію. До цього часу Нубія була повністю єгиптізована, тому окупація стала ще простішою. Однак у 658 році до н.е. ассирійська армія вторглася до Єгипту, захопила країну і витіснила кушитів назад до Нубії, яка з часом стала самостійною розширеною і процвітаючою державою зі столицею в Напаті.

Ассирійці самі були вигнані з Єгипту за допомогою найманців з Лідії та Греції, які самі заснували іншу династію. Потім вторглися перси і заснували ще одну династію, яка, в свою чергу, була повалена.

Єгипетська династія правила Єгиптом протягом наступних шістдесяти років, але в 341 році до н.е. відбулося ще одне перське вторгнення і окупація.

Нарешті, всі ці події завершилися вторгненням і завоюванням Єгипту Олександром Македонським у 332 році до нашої ери. Це поклало край 3000-річній епосі фараонів. Важливо, що деякі з фараонів були жінками. Хоча деякі з

них прийшли до влади, виступаючи в ролі регентів для неповнолітніх, також очевидно, що деякі з них були монархами у власному розумінні цього слова.

З усього цього ми також можемо зрозуміти, що стародавні єгиптяни, люди, які відповідальні за всі ці видатні досягнення і зробили такий великий внесок у світову історію і світовий розвиток, були не арабами з іншого континенту, а корінними африканцями.

8. Ефіопія в історії Африки

Країна Ефіопія, розташована на північному сході Африканського Рогу, являє собою один з найяскравіших прикладів африканської стійкості, винахідливості та рішучості протистояти руйнівній іноземній окупації. Вона також повинна розглядатися як один з бастіонів християнства протягом століть.

Через свою близькість до території, де зародилося християнство, Ефіопія була одним з перших місць, де християни прийняли християнство в усьому світі. Деякі вчені вважають, що християнство було принесене в Ефіопію одним з апостолів (Філіпом) ще в першому столітті. Як би там не було, безсумнівно, що Ефіопія прийняла християнство на початку четвертого століття н.е., задовго до багатьох європейських країн, і з тих пір залишається грізно християнською.

Ефіопію високо цінували навіть у стародавні часи. Її зазвичай називали Абіссінією, і вона згадується в Старому Завіті. Вважалося, що цариця Савська, яка здійснила знаменитий візит до царя Юдеї Соломона, була царицею Абіссінії.

Дійсно, вважається, що нащадок Соломона і Савської цариці став засновником відомої королівської династії, спадкоємці якої так чи інакше правили Ефіопією аж до повалення монархії в останні роки XX століття.

У доімперіалістичну епоху європейські держави, зокрема португальці, прагнули до знайомства та союзу з Ефіопією, зокрема через її стратегічне положення щодо тогочасного мусульманського світу, який європейські держави прагнули випередити в усіх сферах світової діяльності, і ефіопи вміло скористалися цією ситуацією у наймайстерніший спосіб.

Ефіопи пишалися і досі пишаються своєю християнською спадщиною. Там, де, як ми побачимо, королі та імператори західних суданських держав використовували іслам для виправдання і просування своїх династичних устремлінь, ефіопські монархи використовували християнство як головне виправдання свого утримання при владі, і ця стратегія виявилася дуже успішною.

У 1977 році під час грандіозного Африканського фестивалю мистецтв і культури (FESTAC), що проходив у Лагосі, тодішній столиці Нігерії, ефіопи були визначені господарями наступного FESTAC і тому повинні були організувати виставку, щоб продемонструвати свої історичні та культурні досягнення і показати, чого від них очікує Африка. Центральним елементом чудової виставки, яку вони організували, була їх християнська спадщина, що налічує понад півтори тисячі років.

На відміну від багатьох африканських держав, ефіопи також мали власну писемність, власну мову і порівняно високий рівень грамотності. Аж до епохи Відродження європейці використовували термін "Ефіопія" для позначення чорношкірих людей, маючи на увазі, що ефіопи були чорношкірими. Звичайно, корінні мешканці території на південь від Нубії, на території сучасної Північної Ефіопії, мали бути чорношкірими, хоча, зважаючи на близькість до Азії, з часом могли відбутися вливання азійських народів, що призвело до формування афро-азійського населення, яке розмовляло афро-азійськими мовами. Ці люди жили в невеликих поселеннях і, як правило, займалися землеробством. Вони вели торгівлю з Давнім Єгиптом, який називав цю землю "Землею Пунт".

Починаючи з шостого століття до нашої ери, іммігранти з території, яка зараз відома як Ємен, але тоді називалася Саба, почали перетинати Червоне море і оселятися в Північній Ефіопії, утворивши таким чином державу, відому під назвою Аксум. Вони були чудовими хліборобами і вправними торговцями, торгуючи переважно слоновою кісткою. Вони одружилися з місцевим населенням і розширили свої поселення на територію, яка згодом стала країною Ефіопія.

Тому Аксум можна вважати прабатьківщиною Ефіопії. Ще до приходу в Аксум сабеї вже були грамотними і мали власну писемність. Зрештою, з *сабейської* мови розвинулася нова мова під назвою геез, і саме з неї розвинулася *амхарська* мова, мова сучасної Ефіопії.

Багато в чому завдяки тому, що вони були такими успішними фермерами і торговцями, які скористалися родючістю ґрунту, власними навичками іригації та потенціалом торгівлі з портами вздовж Індійського океану, сабеї, що розмовляли мовою геез, змогли заснувати власну державу Аксум у першому столітті до нашої ери. До четвертого століття н.е. жителі Аксума досягли величезного процвітання. Вони торгували не лише зі своїми сусідами, але й з греками та римлянами. Вони імпортували срібло, золото, оливкову олію і вино, а експортували слонову кістку, ладан, смирну і навіть рабів, захоплених у сутичках. Вони могли карбувати власну монету, а їх ремісники вміли виготовляти предмети розкоші зі скла, кришталю, латуні та міді, які високо

цінувалися греками, римлянами та єгиптянами. Однак найважливішим був характер їх архітектури. Мешканці Аксума були експертами у будівництві масивних кам'яних споруд. Перші сабейські поселенці привезли цей досвід із Саби, але аксумці значно вдосконалили його. Вони будували палаци, храми та царські гробниці.

Найвизначнішими з їх кам'яних споруд були надзвичайно високі суцільні кам'яні споруди зі складним різьбленням на них, призначені для позначення місць поховання деяких їх царів.

Деякі з цих кам'яних споруд, які називаються "стелами", стоять і сьогодні, демонструючи тим самим, що вони, як і піраміди, є дивом інженерної думки. Деякі з них сягали до ста футів у висоту, а на їх будівництво було використано понад 700 тонн каменю. Дуже вражаючими були також прояви християнської культури Аксума.

Аксум прийняв християнство в четвертому столітті н.е., коли цар Езана (320-350 рр. н.е.) був навернений християнськими вченими з Александрії в Єгипті. Коптська Церква, звичайно, вже існувала в Єгипті з першого століття нашої ери. Отже, в перші століття першого тисячоліття Аксумом правили християнський цар, влада якого була санкціонована християнством, і загалом прихильна до нього аристократія, що складалася з вождів і землевласників, багатство яких походило переважно від зовнішньої торгівлі. З часом царі поступово поширили свій вплив на південь, охопивши більшу частину території сучасної Ефіопії.

З утвердженням ісламу в першій половині VII століття н.е. і подальшою зміною моделей торгівлі на Аравійському півострові та в регіоні Родючого Півмісяця (межиріччя Тигру та Євфрату), влада і вплив Аксума/Ефіопії дещо зменшилися. Проте, влада Ефіопії відновилася, оскільки попит на її найважливіші продукти збільшився, і це відновлення було підкріплене появою нової могутньої династії, так званої династії "Загве" близько 1150 р. н.е.

Династія Загве була фактично започаткована військовими лідерами, які також були частиною еліти країни, і вона фактично почалася, коли Мара Текле Хайманот захопив трон у 1150 році.

Хайманот і його наступники із племені Загве стверджували, що мають санкцію могутньої християнської церкви, і намагалися зміцнити своє становище, заявляючи про походження від біблійного Мойсея. Царі, в свою чергу, заохочували поширення і вплив християнства. Саме в цей час закріпилося заснування потужних монастирів, якими прославилася Ефіопія.

Користуючись симпатією та підтримкою царів Загве, ефіопська церква стала дуже потужною. Вона була настільки сильною, а християнство було

настільки важливим у цьому куточку Північно-Східної Африки, що такі вчені, як *Генрі Луїс Гейтс*, могли називати цю територію “Святою Землею”.

Ефіопи вважали себе дуже важливим бастіоном християнської Церкви. Сама Ефіопія вважалася частиною древньої Александрійської архиєпархії в Єгипті. Однак, Ефіопська Церква розвинула свої власні особливості, і, маючи власну унікальну і впливову чернечу традицію, ефіопи стали дуже пишатися своєю Церквою, чиє становище і вплив вони вважали похідними від Старого Завіту, і вони навіть бачили себе справжніми нащадками дітей Ізраїлю.

Мабуть, найяскравішою ілюстрацією сили і впливу християнства та ефіопської церкви в цей період було будівництво унікальних соборних церков, витесаних з цільної скелі на схилах гір. Вони були унікальними інженерними спорудами. Таким чином, ці церкви були такими ж унікальними витворами інженерії та архітектури, як стели і піраміди, і є ще одним свідченням африканської винахідливості та креативності. Вони були побудовані за часів правління короля Лалібели (1185-1225) і є ще одним свідченням стосунків між королями і Церквою.

Одинадцять з цих церков були висічені в місцевості поблизу столиці, а вся територія була названа Лалібела на честь короля. Деякі церкви були названі на честь важливих біблійних місць, таких як Голгофа, що змусило деяких вчених припустити, що ці церкви були спробою відтворити Єрусалим в горах Ефіопії.

У 1270 році з'явилася нова династія, яка не тільки претендувала на біблійну і християнську легітимність, але й називала себе династією Соломонідів, оскільки стверджувала, що походить від юдейського царя Соломона і цариці Савської. Династія Соломонідів розширила царство, включивши в нього нові території на півдні шляхом військових завоювань і будівництва нових монастирів, щоб навернути своїх супротивників до християнства. Це привело їх до конфлікту з мусульманами, які проникали з Єгипту на південь і схід. Між мусульманами, які навіть підкорили собі сомалійців, та ефіопами-християнами існував стан майже вічної війни. Спочатку ефіопи були надзвичайно успішними в цих конфліктах завдяки своїй високоефективній і організованій армії та лояльності ефіопської аристократії до свого короля.

Зрештою, у шістнадцятому столітті мусульмани, які на той час засвоїли урок і створили ефективну армію, оголосили священну війну проти християнської Ефіопії, так званий “джихад”. Вони зробили це саме в той час, коли славетна ефіопська єдність демонструвала ознаки розколу і коли мусульмани були об'єднані запалом “джихаду” та необхідністю знищити

християнську Ефіопію і загрозу, яку вона становила для мусульманської експансії.

Між тим, “єдність” Ефіопії була насправді єдністю між королем, королівською родиною та аристократією, яка погрожувала простим селянам і грабувала їх.

Крім того, мусульманська армія мала найновіші військові технології у вигляді зброї, яку вони отримали від турків, що захопили Єгипет. Тому, коли мусульманська армія султанату Адал зіткнулася з набагато більшою ефіопською армією в битві при Шимбра-Куре в 1529 році, ефіопи зазнали значної поразки, і протягом наступних кількох років мусульмани розгулювали, руйнуючи багато чого в Ефіопії.

І ось тоді відбулося дуже цікаве втручання. Протягом кількох століть ефіопи, хоч і будували свою країну власними зусиллями, контактували з Європою через християнство. Зокрема, португальці завжди хотіли встановити контакт з авторитетним ефіопським королем як союзником проти мусульман. Португальські посли перебували при дворі короля Лебна Денгала з 1520 року, і король у своєму відчаї звернувся тепер до португальців, зокрема, і до Європи загалом за підтримкою проти спільного ворога - мусульман. Отже, маємо цікаву ситуацію, в якій суверенна африканська нація звертається до Європи за військовою підтримкою проти інших африканців.

Португальці відповіли позитивно і відправили військовий контингент до Ефіопії, і об'єднані сили португальських та ефіопських солдатів завдали величезної поразки мусульманським силам. Мусульманський вплив у цій частині Африки зник, а християнська Ефіопія вижила і проіснувала ще 450 років. Дехто стверджує, що, звертаючись до португальців по допомогу проти мусульман, багато з яких насправді були корінними африканцями, Ефіопія готувала ґрунт або, принаймні, давала привід для імперіалістичної інтервенції.

9. Альморавіди та зростання ісламського впливу в Африці

Іслам був заснований на Близькому Сході пророком Мухаммедом близько 633 року нашої ери. Оскільки цей регіон знаходився дуже близько до Північно-Східної, Північної та Північно-Західної Африки, а мусульмани вірили в поширення своєї релігії шляхом торгівлі та військових завоювань, було неминуче, що нова релігія з часом матиме дуже потужний вплив на розвиток різних держав у північній половині Африки.

Першими мешканцями північно-західної Африки, включаючи Західну Сахару, були *бербери*. Вони були хліборобами, торговцями і кочовими

скотарями, що часом пересувалися зі своїми стадами в пошуках води і нових пасовищ. Заняття торгівлею також привело їх до контакту з деякими народами, що жили на південь від Сахари, в районі, який іноді називають *Західним Суданом*.

Західний Судан, який є дуже великою територією в північно-західній Африці на південь від Сахари, не слід плутати з країною під назвою Судан, що знаходиться набагато далі на схід. *Бербери* складалися з різних кланів або груп, однією з найважливіших з яких були так звані бербери *ламтуна санхаджа*. Як відомо, *санхаджа* поділялися на сімдесят племен, серед них - *ламтуна, джуддала, массуфа, ламта, масрата, талката, мадаса, бану варіс, бану машлір, бану дахір, бану зайяд, бану муса, бану ламас, бану фаштал*.

Бербери торгували з населенням Західного Судану, але також часто конфліктували з деякими з них, зокрема, з *сонінке* імперії Гана. Берберів приваблювало в ісламі порівняно просте богослов'я, прийняття таких практик, як полігамія, і його принципове протистояння кастовим і класовим системам.

На той час іслам був в основному принесений з Близького Сходу ісламськими купцями, хоча згодом сила відіграватиме головну роль. Один з центральних принципів ісламу полягає в тому, що кожен мусульманин, який може собі це дозволити, повинен хоча б раз здійснити паломництво до Мекки, священного міста мусульман, принаймні один раз.

У 1036 році ісламський вождь Санджаджа здійснив паломництво і був не лише вражений релігійною атмосферою, але й дивним чином усвідомив недосконалість свого власного берберського народу як мусульман. Він виявив, що вони абсолютно не знають основних заповідей ісламу і їм повністю бракує релігійного запалу. Проблема полягала в тому, що бербери були здебільшого неписьменні і більшість з них навіть не читали Коран, священну книгу мусульман. Як і багато хто з перших новонавернених в іслам і навіть у християнство в Африці, деякі з них продовжували практикувати свої традиційні, а в даному випадку - неісламські ритуали.

Повертаючись з Мекки, вождь Санджаджа зупинився в містечку Кайраван і провів там бесіди з мусульманськими вченими, розповівши їм про свої сумніви щодо релігійної відданості свого народу.

В результаті його супроводжував додому вчений на ім'я Абдаллах, який, очевидно, мав на меті виправити релігійну свідомість берберів. Власні спостереження Абдалли підтвердили все, про що розповідав вождь. Однак він не зміг нічого вдіяти з берберами. У відчаї він усамітнився у віддаленому районі Мавританії, щоб вести відлюдницький спосіб життя. Але він також зміг залучити групу вірних і дуже відданих ісламських прихильників під назвою

“*Аль-Мурабітун*” або “*альморавіди*”. Так народився *альморавідський рух*. Він складався не з людей арабського походження, а з берберів, корінних мешканців Північної Африки. Таким чином, *рух альморавідів* був ісламським рухом, який вірив у суворе дотримання ісламських принципів. Але незабаром він став чимось набагато більшим, ніж суворий релігійний рух. Він став політичним і навіть військовим рухом, сповненим рішучості нав'язати ісламську релігію і суворі ісламські принципи “невірним”. Незабаром *рух альморавідів* набув дуже помітного впливу на Північну Африку і навіть Південно-Західну Європу.

Новий релігійний запал *альморавідів* знайшов відгук серед багатьох берберських кланів, особливо серед *ламтуна санхаджа*, які побачили можливість розпочати напад і священну війну проти своїх традиційних ворогів, *сонінків*. Рух також став об'єднуючою силою серед *санхаджів* у цілому, багато з яких не тільки прийняли іслам, але й були переконаними *альморавидами*. Незабаром вони стали дуже потужною і ефективною бойовою силою, масовою армією, яка незабаром завоювала *Авдагуст*, видатне місто *Ганійської імперії* на півдні. *Альморавіди* захопили великі частини Марокко; захоплення *Авдагуста* дозволило їм отримати контроль над дуже важливою транссахарською торгівлею золотом, і таким чином *альморавіди* стали дуже важливим економічним гравцем. Їм навіть приписують завоювання і падіння стародавньої середньовічної *імперії Гани* в 1076 році та її остаточне навернення в іслам. Однак деякі вчені вважають, що Гана занепала і припинила своє існування через процес поступового занепаду і добровільного навернення.

Однак, здається безсумнівним, що діяльність *альморавідів* відіграла дуже важливу роль у занепаді *імперії Гани*, до складу якої входили їх традиційні вороги - *сонінке*.

Альморавіди також відповідальні за інші видатні подвиги, що знижували світ. Мусульмани завжди приглядалися до сусідньої Південної Іспанії і прагнули взяти її під мусульманський контроль. Коли це сталося, саме могутнє військо *альморавідів* здійснило цей подвиг і таким чином забезпечило поширення мусульманської культури на Південну Європу, як це можна бачити в таких місцях, як Гранада в Іспанії. Таким чином, вплив *альморавідів* був не лише політичним, соціальним, економічним і військовим, але й культурним, і це стосується ситуації в Північній Африці.

Хоча політичне становище *альморавідів* з часом почало погіршуватися, їх вплив продовжувався, а деякі з їх наступників продовжили розпочату ними справу поширення ісламської культури та освіти по всій Північній Африці.

Повне навернення всіх берберів в іслам слід вважати одним із досягнень *альморавідів*. Це призвело до запровадження арабської мови та арабської

культури в цій частині Африки, а також до широкого розповсюдження грамотності через викладання Корану.

Мало того, що грамотність була поширена, мечеті стали центрами навчання, і в деяких колах навіть існує думка, що те, що мало б бути першим університетом у світі, насправді почалося тут зі спільноти дуже великих вчених, які залучали студентів з різних галузей. Згодом "університет" занепав. Однак ця частина Північної та Північно-Західної Африки, з її альморавідськими впливами та об'єднаннями, була частиною величезного арабсько-берберсько-мусульманського світу, який зробив значний внесок у науку, особливо у математику. Саме цим народам ми завдячуємо сучасною системою числення від одного до десяти. Саме їм ми завдячуємо алгеброю, десятковою крапкою і числом нуль, а також іншими досягненнями у фізиці, хімії та астрономії. Ці частини Північної та Північно-Західної Африки були частиною величезної мусульманської інтелектуальної традиції, яка так багато дала сучасному світові.

10. Стародавні західноафриканські імперії. Імперія Гана

Два основні чинники вплинули на розвиток ранніх західноафриканських імперій - **Гани, Малі та Сонгай** - поширення ісламу та транссахарська торгівля золотом і сіллю.

Транссахарська торгівля передбачала переміщення мешканців пустелі, таких як бербери, до краю пустелі на північ або на південь, щоб обміняти сіль, яку вони мали в достатку, на інші продукти, такі як продукти харчування, які вони могли отримати від мешканців Сахелю на півдні та від інших жителів на півночі.

Мешканці пустелі були переважно кочовими скотарями, і торгівля з іншими, особливо з тими, хто жив на південному краю пустелі, спочатку була підробітком, який дозволяв їм здобувати їжу. Під поверхнею пустелі було багато солі, і подекуди вона залягала у величезних плитах, які навіть іноді використовувалися для будівництва будинків.

Продаж величезних брил солі триває в цих північноафриканських районах і сьогодні. Спочатку ці пустельні торговці використовували в'ючних волів як засіб транспортування своїх товарів через пустелю, але існували суворі обмеження на використання цих тварин, навіть якщо певні породи звикли до подорожей через пустелю. Існувала межа швидкості, з якою вони могли пересуватися, і кількості днів, які вони могли подорожувати без їжі та води.

Поява верблюда в четвертому столітті нашої ери повністю змінила транссахарську торгівлю. Ця революція була настільки ж радикальною, як

запровадження залізничного транспорту в більш сучасні часи. Цьому сприяло кілька характеристик верблюда. Хоча кожен верблюд міг нести не більше, ніж добрий в'ючний віл, він міг подорожувати зі значно більшою швидкістю, долаючи від 25 до 30 кілометрів на день. Верблюд також міг обходитися до десяти днів без свіжих запасів води, використовуючи воду, що зберігалася в його кишечнику, і жир, що містився в його горбі. Він міг витримувати швидкі перепади температури в пустелі: екстремальна спека вдень чергувалася з дуже низькими температурами вночі. Його розчепірені ноги були набагато краще пристосовані до ходіння по піску, ніж у інших тварин.

Використання верблюда дозволило народам пустелі подорожувати набагато далі і залучати до своєї торгівлі більш віддалені народи. Таким чином, транссахарська торгівля значно розширилася.

Бербери завжди вели торгівлю з темними народами на півдні. Зокрема, вони хотіли отримати золото, якого було багато в Західній Африці, і яке можна було продати людям за межами пустелі в середземноморських районах, людям, які надавали золоту набагато більшу цінність, ніж західноафриканські народи.

Золото також можна було б продавати арабам і, зрештою, європейським народам. Але до цього часу торгівля була досить спорадичною. З появою верблюда ця торгівля значно розширилася. Одним з головних джерел золота в середньовічний період була стародавня імперія Гана. Гану не слід плутати з сучасною країною під назвою Гана.

Стародавня Гана знаходилася набагато далі на північ і захід від сучасної Гани, охоплюючи південну Мавританію, частину Сенегалу і південну частину Малі. Сучасна країна Гана отримала назву “**Гана**”, коли стала незалежною в 1957 році, на знак поваги могутності та значущості стародавнього королівства Гана.

Основними мешканцями Гани був народ *сонінке*, який був традиційним ворогом берберів, хоча і торгував з ними. У далекому минулому цей народ, що жив на лугах савани на південь від Сахари, був дуже успішним рибалкою, мисливцем і фермером, вирощуючи такі культури, як просо і сорго.

Успіх *сонінке* значною мірою був зумовлений їх досвідом роботи із залізом, що дозволило їм розробити кращі сільськогосподарські знаряддя і методи. *Сонінке* є частиною набагато більшої групи *манде*, дуже відомої афромовної групи, гілки якої простягаються аж до лісу. Їх суспільство спочатку було організоване у вигляді сіл, але деякі сільські вожді з часом об'єдналися, можливо, перед обличчям постійно зростаючого тиску з боку берберів, щоб утворити щось на кшталт вільного королівства, яке згодом стало Імперією Гана.

Гана та її народ *сонінке* мали дуже вигідне стратегічне розташування, щоб відігравати провідну роль у торгівлі золотом і сіллю. Вони знаходилися на півдорозі між великими виробниками золота на сході і півдні в районі, відомому як *Бамбук*, і берберами, які хотіли обміняти свою сіль на золото.

Згодом Гана стала дуже багатою і процвітаючою. У міру того, як торгівля золотом і сіллю розширювалася, особливо з появою верблюда, північноафриканські араби долучилися до неї, а згодом також почали відігравати провідну роль. Можна навіть сказати, що *сонінке* стали домінувати в торгівлі, оскільки мали більший доступ до того, що можна вважати капіталом, і були більш безпосередньо пов'язані з попитом на золото в Південно-Східній Азії та Європі. Подорожувати було легше, і ці арабські купці тепер багато подорожували в цьому регіоні.

Подорожуючи, *сонінке* намагалися привезти з собою іслам і з різним успіхом впроваджувати його серед корінних африканських народів. Саме цим арабським мандрівникам і купцям ми завдячуємо одними з найпереконливіших свідчень про *велику імперію Гана, першу з великих середньовічних західноафриканських або суданських імперій*.

Вперше Гана згадується наприкінці VIII століття арабом *Аль-Фазарі*, хоча його розповідь не дуже детальна. Він називає Гану "*країною золота*" - термін, який пізніше використовували й інші арабські письменники, і припускає, що слава Гани як центру торгівлі золотом поширилася на різні місця азійського Близького Сходу.

Однак найбільш детальний опис Гани можна знайти в працях *Аль-Бакрі*, який писав в одинадцятому столітті. *Аль-Бакрі* пише про великого царя, чия поведінка гідна похвали, якого любить і поважає його народ, і який є чудовим адміністратором і любителем справедливості. Він описує столицю *Кумбі-Сале* як таку, що складалася з двох великих міст.

Причиною цього було те, що одне з міст було відведене майже виключно для мусульман: торговців, купців і книжників, яких у *Кумбі-Сале* було дуже багато.

Мусульманське місто мало близько десятка мечетей. Це свідчить про те, що хоча релігією населення Гани в той час була традиційна африканська релігія, правителі практикували релігійну толерантність і вітали мусульман, багатьох з яких правителі використовували в якості переписувачів та інших чиновників через їх грамотність.

Власне місто царя знаходилося приблизно в десяти кілометрах від мусульманського сектора, а сам палац був оточений конічними хатинами, і все

це було обнесено огорожею. Цар проводив у своєму палаці церемонії з величезною помпезністю і величчю.

При дворі царя були сини васальних вождів, які перебували там майже як заручники, щоб не допустити повстання своїх батьків. Багатство народу Гани походило від торгівлі золотом, сіллю та іншими товарами. Багатство самого короля походило від податків, що накладалися на ці товари. Продаж золота як такий не обкладався податком, але король, тим не менш, отримував від нього великі статки, забираючи собі золоті самородки, а народу дозволяючи залишати собі лише золотий пил.

Регулярної постійної армії не було, але завдяки зв'язкам царя з васальними королями і вождями, він зміг за короткий час зібрати армію чисельністю близько двохсот тисяч чоловік. Навіть при дворі царя були мечеті для мусульманських послів. Перекладачами царя були мусульмани, як і його скарбник та більшість міністрів. Отже, з праць *Аль-Бакрі* та інших арабських письменників ми отримуємо картину дуже могутнього і багатого ганського царя, який очолює дуже ефективну адміністрацію, досить успішно веде торгівлю зі своїми сусідами і різними іншими народами, його народ живе в добре збудованих і імпозантних будівлях, сповідує релігійну толерантність і підтримує закон, порядок і справедливість.

Імперія Гана досягла свого розквіту в середині одинадцятого століття. Існують суперечки щодо справжніх причин занепаду імперії Гана. Деякі вчені стверджують, що Гана була захоплена Альморавидами в 1076 році, в результаті чого імперія була навернена в іслам. Інші вважають, що навернення в іслам могло бути добровільним і мирним. Звичайно, навернення не відбулося раптово і одним ударом, як це було б у випадку джихадистського завоювання. Тим не менше, здається правдою, що влада і вплив Гани зменшилися значною мірою внаслідок військового і релігійного тиску, який з часом почали чинити *альморавіди*, що мали намір поширити свою релігію якнайдалі.

Занепад був посилений зміною динаміки торгівлі золотом, в якій Гана домінувала. Відкриття золотих родовищ Буре на півдні Гани в одинадцятому столітті означало, що ця територія, а не Бамбук, стала головним виробником золота, були відкриті нові торгові шляхи, над якими імперія Гана мала слабкий контроль, і значення деяких інших народів почало зростати.

11.Імперія Малі

Занепад Імперії Гани призвів до того, що деякі народи, такі як *сосо* і *малінке*, які були споріднені з ганськими *сонінке*, але були підвладними

народами імперії, скористалися ситуацією і почали відстоювати свою незалежність. З них *сосо* були найбільш агресивними.

Протягом дванадцятого століття вони захопили значну частину Гани і поширили свою владу на сусідні народи, деякі з яких, як і вони самі, були підданими Гани. Під керівництвом свого могутнього вождя *Сумунгуру* вони змогли створити незалежну державу і взяти під свій контроль значні території, населених *малінке* і *сонінке*.

Сосо були жорстоким, деспотичним і тиранічним народом, який поширював свою владу шляхом завоювань, вбивств і різанини, а також вимагав данину від підвладних народів. Неминуче частина підданих *сосо* почала чинити опір цій тиранії, і з цього опору виникла *імперія Малі*.

Лідером опору *малінке* проти *сосо* був вождь на ім'я *Сундіата* (або *Сунджата*), який зміг організувати союз вождів *малінке* проти *Сумунгуру*.

Сундіата, який посідає чільне місце в малійській усній традиції, зокрема в "*Епосі про Сундіату*", зазвичай вважається засновником малійської імперії.

Імперія Малі була набагато більшою, ніж імперія Гана, більшу частину якої вона включала. Вона простягалася на південь і схід від Гани. Якщо Гана лежала переважно в Сахелі, чагарниковій місцевості, що межує з Сахарою, то імперія Малі просунулася набагато далі на південь, аж до лісових масивів, і включала в себе луги савани.

Ібн Халдун пише про великого царя *малінке* на ім'я *Марі-Джата*, який зміг мобілізувати малінке і об'єднати їх в єдину потужну силу.

Марі-Джата - це майже напевно те саме, що й *Сундіата* з усної традиції. До появи *Сундіати* серед малінке були вожді або царі, деякі з яких почали приймати іслам, але саме *Сундіата* зміг мобілізувати їх у потужну силу і в державу під назвою Малі. Об'єднавши малінке, він повів їх проти *сосо*, яких очолював *Сумунгуру*, розгромив їх у битві при Кіріні 1235 року і вбив їх вождя.

Подвиги *Сундіати* описані в майстерному епосі, що носить його ім'я, а також в інших формах усної традиції, де він вважається не просто героєм, але навіть магом, який змагається з іншим могутнім магом, *Сумунгуру*, і врешті-решт перемагає його.

Після поразки *Сумунгуру* і *сосо* Малі стала наддержавою в цьому регіоні, а *Сундіата* значно розширив свій вплив і свої території. Він створив те, що можна назвати імперією.

До складу *Малі* входила більша частина *Гани* і всі народи *сонінке*. Малі простягалася від узлісся і південних лугів савани, де знаходилися головні золоті родовища *Буре* і столиця *Ніані*, на схід і північ через савану, охоплюючи

більшу частину долини *Нігеру* і такі міста, як *Тімбукту* на північ від річки *Нігер*.

Розширення території Малі на північ, схід і захід означало, що тепер вона повністю контролювала всі основні торговельні шляхи, включаючи шляхи торгівлі золотом, а отже, була в змозі домінувати в торгівлі золотом.

На момент встановлення малійської гегемонії *Сундіатою* більшість малійських народів дотримувалися своєї традиційної релігії, хоча перехід до ісламу вже розпочався і відбувався поступово.

Сам *Сундіата* був традиціоналістом. Як вождь, він був найбільш співзвучний духам предків і тому заслуговував на велику пошану і повагу. Його піддані підходили до нього на колінах. Його велике багатство, отримане завдяки успіхам імперії в торгівлі золотом, також посилювало велич і благоговіння царя. *Сундіата* був також чудовим адміністратором. Під його владою перебувала низка васальних царів або вождів у віддалених районах, яким було дозволено управляти своїми територіями, якщо вони платили данину цареві і були йому лояльні.

Сам цар *Сундіата* наймав грамотних мусульман переписувачами та фінансовими службовцями. *Сундіата* утримував велику і потужну постійну армію, а командири були також важливими чиновниками, що дозволяло королю здійснювати контроль над армією. Безпосередні наступники *Сундіати* не були настільки ефективними, як легендарний цар, хоча деякі з них продовжували розширювати імперію. До цього часу більшість царів і правителів прийняли іслам, а деякі з них навіть здійснили паломництво до Мекки.

Проте, спостерігалося суперництво, а також величезні безгосподарність і некомпетентність, що призвело до узурпації трону наприкінці тринадцятого століття *Сакурою*, який був звільненим рабом. Той факт, що *Сакура* був звільненим рабом, має величезне значення. Це ілюструє природу рабства в Африці і вказує на деякі відмінності між африканським рабством і пізнішим трансатлантичним рабством. Раб в Африці міг з часом повернути собі свободу, а деякі раби використовувалися в царській адміністрації і могли дослужитися до дуже високих посад. В особі *Сакури* ми маємо принаймні одного раба, який став імператором.

Сакура був насправді великим царем. Він розширив імперію і значно збільшив торгівлю. Він навіть здійснив паломництво до Мекки і фактично помер на зворотному шляху з паломництва. Після його смерті трон знову перейшов до нащадків *Сундіати*, і врешті-решт *Манса Муса*, онук брата *Сундіати*, став імператором у 1312 році.

Для багатьох *Манса Муса* був найбільшим імператором *Малі*. На час його приходу до влади країна, або принаймні правляча верхівка, була повністю навернена в іслам. Дійсно, в той час як *Манса* - це малійський вираз для позначення короля, *Муса* - це ісламський еквівалент Мойсея. *Манса Муса* був, мабуть, найбільшим імператором, якого коли-небудь мала імперія Малі. *Сундіата* шанується як засновник імперії, але саме *Манса Муса*, окрім розширення її кордонів, значно зміцнив її репутацію та вплив.

Скориставшись позицією Малі в торгівлі золотом, *Манса Муса* значно примножив багатство Малі та свої власні статки. Малі контролювала усі внутрішні торгові шляхи, якими перевозили золото.

Деякі арабські автори приписують *Манса Мусі* завоювання таких важливих центрів, як *Гао* і *Тімбукту*, хоча інші припускають, що Малі, можливо, придбала ці міста ще до того, як *Манса Муса* зійшов на трон. Однак немає сумнівів, що саме він створив репутацію цих міст, особливо *Тімбукту*, з його великим університетом і центром не лише ісламської освіти, а й освіти загалом. Студенти і науковці з усієї Західної Африки, Магрибу і Південно-Західної Азії їхали туди вивчати такі предмети, як математика, астрономія, бухгалтерія, медицина, філософія. Підручники, за якими навчалися ці студенти та їх вчені вчителі, досі збереглися і їх можна вивчати.

Манса Муса, якого поважали як людину високого інтелекту, сам приваблював і запрошував до себе вчених звідусіль. Він був дуже відомий за межами Малі і хотів, щоб його країна також була добре відома. *Манса Муса* приваблював не лише науковців, але й інших мандрівників - географів та істориків. Навіть після його смерті в 1337 році ці мандрівники і вчені продовжували стікатися до Малі, в тому числі знаменитий *Ібн Баттута*, якому ми завдячуємо значною мірою нашими знаннями про ситуацію в Малі того часу.

Як уже зазначалося, на момент приходу до влади *Манси Муси* іслам вже міцно утвердився в Малі. Навіть якщо більшість населення все ще дотримувалася основ своєї традиційної релігії, вищі класи, керівництво і королівська сім'я були рішуче мусульманами. *Манса Муса* вирішив здійснити паломництво до Мекки в 1324-1325 роках, і деталі цього паломництва стали відомими. Він взяв із собою великий супровід, у тому числі 100 верблюдів, навантажених золотом. Це була чудова демонстрація багатства і могутності *Малі* для всіх.

Манса Муса також був дуже щедрим на золоті дари в усіх місцях, де він зупинявся на шляху до Мекки і назад. Серед цих місць був і Єгипет, де султан був дуже вражений владою, багатством та інтелектом *Манси Муси*.

Повідомляється, що щедрість *Манси Муси* на золоті дари призвела до того, що вартість золота в Єгипті знецінилася ще на 12 років.

На зворотному шляху з Мекки *Манса Муса* наказав побудувати мечеть у кожному місці, де він зупинявся в п'ятницю, святий день для мусульман. Так з'явилася величезна кількість мечетей в імперії. Він також взяв із собою відомого архітектора, який не лише будував нові мечеті, але й переробляв старі, як, наприклад, знамениту мечеть у *Гао*. Це також пояснює архітектурну пишність більшості мечетей в Малі, як, наприклад, великої мечеті в *Дженне*, одного з світових архітектурних чудес.

Після смерті *Манси Муси* влада Малі почала занепадати, здебільшого через династичну боротьбу. Правління наступних мансів, його нащадків, було коротким і неспокійним, хоча деякі з них робили все можливе, щоб підтримати репутацію імперії в зовнішньому світі. Наприклад, Європа настільки зацікавилася *Малі*, що країна почала з'являтися на європейських картах XIV століття. На одній з таких карт зображено малійського імператора, який сидить на троні і тримає в руках золотий самородок.

Мансу Мусу змінив його син *Мага*, який правив лише чотири роки, після чого йому на зміну прийшов брат *Мансу Муси, Мансу Сулейман*. *Сулейман* був насправді дуже ефективним правителем, який продовжував забезпечувати процвітання Малі, але він не зміг подолати династичну боротьбу. Після смерті *Сулеймана* правонаступництво його сина було поставлено під сумнів, і спалахнула громадянська війна. Потім настав період коротких правлінь, вбивств, замахів, переворотів, змов і контрзмов, під час якого влада і вплив *Малі* неминуче занепадали. Інші сусідні держави також неминуче скористалися занепадом *Малі*, щоб утвердити свою незалежність або власне домінування.

12.Сонгай як остання західноафриканська середньовічна імперія

Народ, який найбільше скористався занепадом *імперії Малі*, був народ *сонгай*, який не лише відстояв власну незалежність, але й захопив значні території *імперії Малі* та утворив власну імперію, останню з великих західноафриканських середньовічних імперій, наприкінці п'ятнадцятого - на початку шістнадцятого століття.

У часи свого розквіту *імперія Сонгай* займала територію в півмільйона квадратних кілометрів. Вона базувалася на річці *Нігер*, на схід і південь від *Малі*. Держава *Сонгай* була утворена в IX столітті на Середньому Нігері рибалками та мисливцями племені *сорко*, які об'єднали свої навички плавання

на човнах та полювання у військову зброю, яку вони використовували для підкорення місцевих фермерів.

Місто Гао на вигині Нігеру було засноване берберськими та іншими купцями, а народ *сонгай* торгував з ними і постачав їм продукти харчування в обмін на сіль та інші товари. Контакт з цими берберами-мусульманами призвів до того, що лідери народу *сонгай* самі стали мусульманами, а *Гао* стало їх столицею. Однак незабаром після цього *Гао* і значна частина території *Сонгай* увійшли до складу великої *імперії Малі*.

Як вже зазначалося, *Сонгай* скористався занепадом Малі, щоб утвердити свою незалежність. Царів Сонгаю в цей час називали *сунітами* (або *сонні*), за назвою династії, і саме їх перший лідер, *Сонні Сулейман*, створив чудову армію, що складалася з вершників і бойових каное, і почав розширювати територію *Сонгаю* вгору по річці Нігер. Однак саме їх перший великий лідер, *Сонні Алі*, заснував імперію, імперію, яка мала стати навіть більшою за *Малі*. *Сонні Алі* правив з 1468 по 1492 рік, і все його правління складалося з нескінченної і навіть жорстокої кампанії з розширення *імперії Сонгай*. Він усвідомлював важливість міст *Тімбукту* і *Дженне* як центрів торгівлі золотом, які він повинен був взяти під свій контроль, якщо хотів домінувати в цій торгівлі.

Сонні Алі також усвідомлював важливість родючої рівнини Нігеру як анклаву, що виробляє продовольство і має вирішальне значення для економіки всього регіону. Тому він розпочав кампанію військового завоювання. Під його керівництвом *Сонгай* завоював *Тімбукту* в 1468 році. Місто було фактично відібране у *Малі* берберами в 1438 році, і тепер *Сонні Алі* вигнав берберського губернатора, який втік, забравши з собою частину вчених. *Сонні Алі* також захопив *Дженне* у 1473 році. *Сонні Алі* був також блискучим адміністратором, який призначав лояльних йому чиновників на посади губернаторів міст і покладав на них відповідальність за забезпечення належного врядування та збір податків.

Значною мірою через завоювання *Тімбукту* і втечу мусульманських вчених, *Сонні Алі* був фактично зненавиджений мусульманами, які вважали його зовсім не мусульманином. Безумовно, це правда, що він виявляв велику зневагу до мусульманських вчених і влади в захоплених ним областях, і що *Університет Тімбукту*, з якого втекли багато вчених, сильно постраждав під його владою.

Арабські та інші історики і хроністи змальовують його деспотичним, зарозумілим і безжальним. З іншого боку, усна традиція *сонгайців* представляє його як великого героя, який заснував *імперію Сонгай*. *Сонні Алі* помер у 1492 році, і його наступником на дуже короткий час став його син *Абу Бакр.*

Сонні Алі ніколи не користувався особливою любов'ю інших лідерів, оскільки він не був мусульманином, а його син, вірність якого мусульманській вірі також була дуже сумнівною, також не мав достатньої поваги як від прихильників ісламу, так і військових. Різні групи, в тому числі військові лідери, були незадоволені і підняли повстання. Головним з них був один з генералів *Сонні Алі - Аскія Мухаммад*. Вважається, що *Аскія Мухаммад* безуспішно намагався переконати *Абу Бакра* присягнути на вірність ісламу.

Кульмінацією смути стала битва 1493 року, в якій *Аскія Мухаммад* здобув перемогу і став імператором. Однією з причин, яку він пізніше назвав для того, щоб перебрати владу над імперією від *Абу Бакра*, було те, що *Абу Бакр* не був мусульманином, а *Аскія Мухаммад* отримав благословення мусульманської влади на захоплення немусульманських держав. Це також ілюструє важливість ісламу в розвитку західноафриканських імперій. *Аскія Мухаммад* був ще одним великим імператором *Сонгай*. Він правив, поки його теж не скинули у 1528 році, і йому слід віддати належне за велике розширенню *імперії Сонгай*.

Аскія Мухаммад запровадив дуже сильну політичну організацію, і на час його повалення в 1528 році імперія *Сонгай* була більшою за будь-яку іншу в Західній Африці до або після нього. Це був далекоглядний цар, який усвідомлював силу ісламу і навіть використовував іслам для зміцнення своєї влади, хоча він дозволяв релігійну свободу і не намагався нав'язати її тим простим людям, які все ще дотримувалися основ своєї традиційної релігії. Щоб показати свою повагу до мусульманської віри, *Аскія Мухаммад* здійснив паломництво до Мекки і, на відміну від свого попередника, який розграбував *Тімбукту*, відновив це місто як бастіон освіти. *Аскія Мухаммад* також значно збільшив торгівлю і, відповідно, багатство імперії. Однак у 1528 році його скинув власний син. *Сонгай* по-справжньому не “занепав”, як це сталося з іншими західноафриканськими імперіями.

Сонгай продовжував керувати торгівлею золотом, і, незважаючи на посуху, хвороби та династичну боротьбу, економіка продовжувала процвітати протягом більшої частини шістнадцятого століття. Марокканці вирішили вторгнутися, бо хотіли контролювати торгівлю золотом, і тому *Сонгай* був захоплений марокканською армією в 1591 році.

13. Стародавня держава Велике Зімбабве

Стародавня держава Велике Зімбабве на півдні Африки процвітала між XIII і XV століттями.

Територія дуже родюча і придатна для розведення великої рогатої худоби та вирощування зернових культур, таких як пшениця. Тому вона могла б слугувати житницею для значно більшої території, як це було колись, навіть у XX столітті. Таким чином, стародавня держава Зімбабве починалася як великий сільськогосподарський центр, відомий розведенням тварин і виробництвом сільськогосподарських культур, не кажучи вже про цікаву дику природу, таку як слони, корисні своїми бивнями.

Володіння худобою визначало ступінь багатства людини, а отже, призвело до виникнення класів і різниці між багатими і бідними. Основними мешканцями були *шона*, які й сьогодні є однією з найважливіших етнічних груп у сучасному Зімбабве.

Багатство короля залежало від податку, яким обкладалася торгівля, що проходила через столицю з внутрішніх районів країни до узбережжя, а також від данини золотом, слоновою кісткою та продуктами харчування, яку сплачували вожді підлеглих племен.

Велике Зімбабве славиться своїми масивними кам'яними спорудами, що складаються з величезних веж і масивних круглих огорож. Ці споруди тим більше вражають, що при їх будівництві не використовувався будівельний розчин, і вони, тим не менш, простояли сотні років. Майже напевно вони були побудовані між 1200 і 1450 роками.

Хоча будівництво кам'яних огорож для захисту худоби, а також будинків і майна багатіїв не було невідомим на півдні Африки, тут, у Великому Зімбабве, вони виглядають найбільш вишукано. Деякі з цих складних споруд побудовані на пагорбах, а деякі в долинах. Окремі стіни сягають десяти метрів заввишки, а інколи вежі ще вищі.

Мистецтво зведення цих споруд було доведено до досконалості до 1400 року, що є чудовим свідченням майстерності зімбабвійських ремісників і каменярів. Призначення цих споруд не дуже зрозуміле. Оскільки огорожі оточували будинки королів і правителів, вони могли бути побудовані в оборонних цілях, щоб тримати ворогів на відстані. Ці споруди могли бути побудовані просто для того, щоб продемонструвати багатство і владу правлячих класів.

Найбільша огорожа оточувала резиденцію царя, але були й інші огорожі навколо будинків головних урядовців. Вежі, ймовірно, призначалися для зберігання надлишків зерна.

Велике Зімбабве було покинуте близько 1450 року, і зараз ця територія здебільшого лежить у руїнах. Надмірний випас худоби, надмірна культивація землі і, як наслідок, занепад сільськогосподарського виробництва, а також

падіння попиту на золото - все це називають причинами занепаду Великого Зімбабве і занедбання цієї території. Після цього воно стало набагато менш важливим як центр торгівлі, ніж було раніше. Архітектурні досягнення цієї південної цивілізації були значними.

Таким чином, ще до колонізації європейцями, Африка не була варварським утворенням без цивілізації та організації, а мала багато організованих держав, імперій і царств з політичними, соціальними та економічними структурами, які працювали і були покликані забезпечувати законність і порядок. У більшості випадків ці структури також забезпечували справедливість і процвітання. Це не означає, що доколоніальне африканське суспільство було досконалим чи ідеальним. Як і в усіх людських організаціях, існували жорстокі та нестабільні суспільства, а також було чимало прикладів некомпетентності та деградації. Таке трапляється і в сучасних суспільствах, адже всі суспільства є людськими. Однак здебільшого африканські суспільства і системи не дуже відрізнялися від інших або від тих, що існують навіть у сучасному світі. Африканська винахідливість, інноваційність і здатність до освоєння систем і механізмів, покликаних вирішувати проблеми і забезпечувати прогрес, також проявилися. У певному сенсі, втручання європейців перервало і відкинуло назад поступальний рух, який тривав в Африці протягом тисячоліть.

Питання для самоконтролю:

1. Чим вирізняється географічне положення Африки серед континентів?
2. Які океани та моря омивають Африку?
3. Які основні фізичні особливості Африки, такі як річки та гірські хребти?
4. Як екватор і тропіки Козерога та Рака впливають на клімат Африки?
5. Опишіть різноманітність клімату та екосистем, що зустрічаються в Африці.
6. Як географічний ландшафт Африки вплинув на її історію та культуру?
7. Які докази підтверджують, що Африка є колискою людства?
8. Як тектонічні зрушення вплинули на географічний та історичний розвиток Африки?
9. Опишіть історичні міграції народу банту та їх вплив на Африку.
10. Яке історичне та культурне значення має давньоєгипетська цивілізація?
11. Як стародавні цивілізації Малі та Сонгай вплинули на Західну Африку?
12. У чому унікальність історії Ефіопії в контексті розвитку Африки?

13. Як альморавіди та поширення ісламу змінили історичну динаміку Африки?
14. Яку роль відіграли такі великі річки, як Ніл і Конго, у розвитку цивілізацій в Африці?
15. Як фізична географія Африки вплинула на європейські колоніальні та дослідницькі стратегії?
16. Опишіть археологічні та лінгвістичні дані, які проливають світло на історію Африки.
17. Як сучасні африканські країни відображають складну колоніальну історію континенту?
18. Які виклики та переваги біорізноманіття Африки з точки зору його збереження?
19. Як величезні мінеральні багатства Африки впливають на її сучасний геополітичний та економічний статус?

Тема 2. Рабство та імперіалізм на Африканському континенті

1. Рабство в контексті причин європейського інтересу до Африки
2. Рабство як історичне явище
3. Природа рабства в Африці до трансатлантичної работоргівлі
4. Трансатлантична работоргівля та її вплив на Африку
5. Розвиток работоргівлі через Атлантику: серединний перехід
6. Наслідки трансатлантичної работоргівлі для Африки
7. Занепад і скасування работоргівлі
8. Імперіалізм в Африці
9. Причини європейської колонізації Африки
10. Дослідження Африки
11. Події в Північній і Західній Африці після відкриття Суецького каналу
12.Роль Німеччини, Берлінська конференція та її наслідки
13. Поразка італійців у спробі колонізації Ефіопії
14.Опір імперіалістичній окупації
15.Управління колоніальними територіями
16.Вплив імперіалізму на розвиток Африки

1. Рабство в контексті причин європейського інтересу до Африки

Хоча в цій лекції розглядається рабство в Африці загалом, окремо ми зосередимося на трансатлантичному рабстві, пов'язаному з європейською інтервенцією в Африку та її впливом на континент загалом.

Трансатлантичне рабство було найбільш руйнівним явищем, від якого коли-небудь страждала Африка на південь від Сахари.

Не буде перебільшенням сказати, що це був африканський еквівалент Голокосту, жорстокої діяльності, яка призвела до передчасної смерті мільйонів африканців і змінила напрямок руху континенту.

Характер і вплив цього явища на континент не можна недооцінювати чи применшувати. Наприклад, деякі дослідники наводять сміховинно низькі оцінки кількості африканців, які були насильно викрадені і відправлені до Америки, таким чином припускаючи, що вплив работоргівлі на Африку не міг бути настільки руйнівним. Інші наголошують на тому, що рабство існувало і було поширене в Африці ще до приходу європейців, і вказують на участь у рабстві інших груп, окрім європейців, таких як араби.

Тому тут обговоримо природу рабства в Африці, роль, яку відігравали араби в африканському рабстві, і розподіл відповідальності за нього, але немає

сумнівів, що трансатлантичне рабство було набагато складнішим, набагато більш організованим і систематичним і набагато жорстокішим, ніж будь-яка форма рабства, що існувала в Африці до цього часу.

Работоргівля була кінцевим результатом нового європейського інтересу до Африки на початку п'ятнадцятого століття. Звичайно, контакти між Європою та Північною Африкою сягають корінням у глибину віків, хоча б тому, що і європейські, і північноафриканські держави межували з Середземним морем.

Римляни вели велику війну з Карфагеном, який зараз ототожнюється з сучасним Тунісом. Саме з нього великий полководець Ганнібал переправився через Середземне море, вирушив до Європи, перетнув зі своїми слонами Альпи, наблизився до Риму з півночі і ледь не призвів до його повного знищення.

Альморавіди також завоювали значну частину Іспанії, і між цими двома територіями існувала релігійна взаємодія через утвердження як християнства, так і ісламу. Існувала й економічна взаємодія, оскільки бербери та араби з Північної Африки торгували з південноєвропейськими країнами. Особливо це стосувалося торгівлі золотом, в якій домінували араби, що слугували посередниками між мешканцями Сахелю, які привозили золото з півдня, та європейцями, які хотіли його придбати і високо цінували.

Відома також принаймні одна португальська карта, на якій великий малійський імператор Манса Муса зображений сидячим на троні з золотим самородком у руці. Отже, португальці знали про Мансу Мусу.

Однак до початку XV століття між Європою та Африкою на південь від Сахари майже не було контактів. Але у пізньому Середньовіччі з'явилися певні тенденції, які змінили погляд європейців на Середземномор'я та Атлантику. Досі Середземне море було найважливішим водним шляхом у світі. Поступово, однак, цей фокус змістився на Атлантику.

На Атлантичному узбережжі розташовувалися невеликі за площею, але досить підприємливі країни, такі як Португалія, Англія та Голландія. Вони були готові скористатися цією зміною фокусу. Все західне узбережжя Африки знаходилося на Атлантичному океані, і цей факт поставив цю територію під приціл європейців, особливо Португалії.

Були й інші, набагато важливіші причини для цього нового європейського інтересу до Африки і контактів з нею. Найважливішою з них була торгівля золотом, яка тривала століттями. До цього часу в цій торгівлі домінували араби, які з релігійних та інших причин не були фаворитами португальців. Тепер португальці хотіли отримати прямий доступ до золотих копалень і золотодобувних районів Західної Африки. Португалія в той час не була

особливо заможною, а домінування в торгівлі золотом принесло б їй не тільки велике багатство, але й економічне значення.

Португальці також були зацікавлені у відкритті морського шляху до Індії. Індія була досить добре відома серед європейців завдяки своїй стародавній та екзотичній культурі, а також як батьківщина спецій, які високо цінувалися на Заході і були дуже бажаними для урізноманітнення доволі прісного європейського раціону. Досі, однак, ці спеції можна було придбати лише шляхом ризикованих подорожей суходолом через дуже небезпечні країни. Це суттєво впливало на ціну спецій, а також загрожувало життю купців. Морський шлях до Індії не лише значно знизив би вартість спецій, але й відкрив би величезний азійський простір з величезними можливостями.

Європейці також прагнули познайомитися з легендарним монархом Ефіопії, про якого вони чули. За їх словами, його звали *Престер Іоанн*. Доказів існування царя Ефіопії з таким ім'ям немає, але Ефіопія, відома тоді більшості європейців як *Абіссінія*, здавна була християнською країною, і союз з її монархом дуже допоміг би європейцям стримати арабів і послабити їх владу не тільки над північноафриканською торгівлею золотом, але й над східноафриканською, де араби тепер теж домінували.

Європейці також хотіли отримати допомогу цього короля, щоб вигнати мусульманських маврів із завойованих частин Піренейського півострова. Тому такий союз мав стратегічні та економічні переваги. Нарешті, новий інтерес до Атлантики і західного узбережжя Африки був одним з аспектів нового духу авантюризму, характерного для епохи Відродження, яка в той час досягла свого апогею в Європі.

Ренесансний гуманізм передбачав не лише розширення внутрішніх горизонтів людини, але й зовнішніх. Існувало прагнення досліджувати і дізнаватися більше про світ, і численні подорожі, пов'язані з відкриттями, здійснені в цей період, були частиною цього прагнення.

Так португальці розпочали дослідження західного узбережжя Африки. Вони захопили *Сеуту* на північноафриканському узбережжі, на території сучасного *Марокко*, на кордоні між Середземним морем і Атлантикою, і призначили молодого принца *Генріха* її губернатором.

Генріх був захоплений новим духом пригод і відкриттів та усвідомлював їх важливість, хоча сам ніколи не став мандрівником. Однак він відіграв провідну роль у створенні школи для мореплавців у *Сагреші*, за що отримав прізвисько “принц Генріх Мореплавець”.

У п'ятнадцятому столітті португальці захопили й окупували низку островів біля західноафриканського узбережжя і заснували на них поселення. У

1419 році вони захопили Мадейру, а в 1434 році - Азорські острови. У 1444 році вони окупували Аргуїнські острови, а в 1460 році колонізували острови Зеленого Мису.

У 1462 році португальський мореплавець *Педру да Сінтра* прибув до *Сьєрра-Леоне*, давши країні цю назву. За однією з версій, він почув гуркіт грому і подумав, що це рик левів у горах, тому й назвав місцевість Сьєрра-Леоне або "Левова гора". Інша версія припускає, що назва походить від зовнішнього вигляду одного з пагорбів, що височіє над бухтою, пагорба, який дуже нагадує лева, що присів навпочіпки. Перед тим, як покинути це місце, *Педру да Сінтра* викарбував своє ім'я та дату на скелі неподалік від гавані. Їх можна побачити навіть сьогодні. Португальці також претендували на острів Горі біля узбережжя Сенегалу і побудували форт і торгову фортецю в Ельміні на території сучасної Гани.

У спробі відкрити морський шлях до Індії інший португальський мореплавець *Бартоломеу Діаш* у 1487 році досягнув південного краю континенту, але через шторми не зміг просунутися далі, злякавшись штормів.

Десять років потому, у 1497 році, також португалець *Васко да Гама* не лише обігнув мис Доброї Надії (який Діаш назвав Мисом Бурі), але й досягнув Індії. На початку свого знайомства з Африкою португальці були зацікавлені лише в тому, що дехто називає *законною торгівлею*. Насамперед, португальці хотіли африканського золота, і вони привозили мідь, латунь і європейські тканини, які обмінювали на золото. Ця торгівля деякий час тривала досить мирно і процвітала. Однак португальці не гребували і вторинною торгівлею рабами. Вони вивозили рабів з *Королівства Бенін* і продавали їх народу *акан*, що досі мешкає в сучасній Гані.

У *Гані* були дуже багаті золоті копальні, особливо в землі народу *ашанті*, і для роботи на копальнях потрібна була додаткова робоча сила, тому *ашанті* отримували додаткову робочу силу від португальців, і ця торгівля розпочалася лише з приходом португальців.

Португальці будували форти і торгові поселення на островах біля африканського узбережжя і на самому африканському узбережжі. Деякі з цих португальських купців і торговців фактично оселилися на островах і в прибережних регіонах Африки. Вони заснували плантації для вирощування цукру за зразком тих, що були створені на островах Середземномор'я, а також на півдні Іспанії та Португалії в XIV і на початку XV століть. На цих південноєвропейських цукрових плантаціях використовували неоплачуваних "робітників" з Північної Африки та слов'ян зі Східної Європи, звідси і слово "раб" ("slave"), яке походить від слова "слов'янин" ("Slav"). Отже, на своїх

плантаціях в Африці португальці звикли до системи, яка використовувала переважно неоплачувану працю на плантаціях. Однак усе свідчить про те, що ця система була відносно м'якою і не йшла ні в яке порівняння з тим, що врешті-решт виникло на американських плантаціях.

Ці португальські поселенці, яких називали "*ланкадо*", стали досить африканізованими. Вони перейняли африканські звичаї і одружилися з африканцями, утворивши таким чином гібридну групу людей, яку назвали *афро-португальцями.* Вони стали надзвичайно корисними як посередники між місцевим населенням і приїжджими португальськими та іншими купцями.

Взагалі кажучи, відносини між португальцями і місцевими африканцями до цього моменту були порівняно приязними. Вони ґрунтувалися здебільшого на легальній торгівлі золотом. Однак незабаром на зміну цій торгівлі прийшла набагато брудніша торгівля живим товаром.

Головною причиною цього стало "відкриття" "Нового" Світу Христофором Колумбом у 1492 році. Цікаво відзначити, що мотивом Колумба, який вирушив у свою епічну подорож, не було знайти Америку. Як і багато інших мореплавців, він мав намір відкрити морський шлях до Індії. Однак, на відміну від інших мореплавців, він вирішив йти на захід, оскільки на той час було підтверджено, що світ круглий. Отже, якщо можна потрапити до Індії, йдучи на схід, то, безсумнівно, можна потрапити до неї, йдучи на захід. Він також був просякнутий духом пригод, характерним для епохи Відродження.

Варто також зазначити, що існують докази того, що скандинави насправді потрапили до Північної Америки задовго до того, як Колумб прибув до Карибського басейну. Колумб фактично натрапив на Карибські острови та Америку випадково. Цілком можливо, що він думав, що потрапив до частини Індії, саме тому він дав цій території назву "Вест-Індія". Вест-Індія – це традиційна історична назва островів Карибського моря, у тому числі Антильських островів, Багамських островів і островів у прилеглих до них водах Мексиканської затоки і Атлантичного океану.

Практичним результатом діяльності Колумба стало те, що європейські країни, такі як Іспанія, Португалія, Англія, Франція та Голландія, заволоділи великими територіями Америки та Карибських островів і заснували плантації для вирощування таких культур, як цукор, бавовна та тютюн. Першими заснували плантації португальці та іспанці, і плантації були створені за зразком тих, до яких португальці звикли в Африці.

Спочатку вони використовували місцевих аборигенів як неоплачувану робочу силу, але місцеве населення виявилося зовсім непридатним для такої роботи. Більше того, вони легко піддавалися новим хворобам, які принесли з

собою європейські завойовники, хворобам, до яких не мали імунітету. Цілі місцеві народи були повністю винищені, особливо на островах Карибського басейну.

Португальці мали досвід плантаційної системи в Африці. Вони ефективно використовували африканців на тих плантаціях і знали, що африканці витривалі, стійкі та здатні до адаптації. Тому у них виникла ідея поїхати до Африки, щоб отримати робочу силу для роботи на своїх плантаціях в Америці та Карибському басейні. Так виникла трансатлантична работоргівля.

2.Рабство як історичне явище

Рабство не почалося з трансатлантичної работоргівлі. Насправді, воно має дуже довгу історію в усьому світі. Римляни, яких дехто вважає одним з найбільш "цивілізованих" народів в історії, були відомі тим, що мали рабів. Єгиптяни мали рабів, і греки теж. Раби неодноразово згадуються як у Старому, так і в Новому Заповітах. Апостол Павло каже, що у Христі немає ні рабів, ні вільних, і зрозуміло, що серед ізраїльтян були раби. Отже, рабство як інститут було добре відоме і поширене в стародавньому світі.

Рабство також існувало на африканському континенті до того, як була започаткована трансатлантична работоргівля. Ми вже бачили, що португальці фактично отримували рабів з Королівства Бенін, а *ашанти* також потребували і купували рабів для роботи на своїх золотих копальнях.

Потім була транссахарська работоргівля, яку вели переважно араби між Північною Африкою та Азією, а також між Північною Африкою та частинами Європи. Після утвердження ісламу в сьомому столітті н.е. араби рушили до Північної Африки і проводили джихади або священну війну з наміром навернути якомога більше берберів та інших африканців до ісламу, причому робили вони це силою.

Полонених у бою часто забирали в рабство і продавали арабським купцям для подальшого продажу жителям Південно-Західної Азії або навіть Південної Європи. Є свідчення, що бербери, які прийняли іслам, також брали участь у цій торгівлі. Оскільки ісламський закон забороняв поневолення інших мусульман, мусульманські купці мусили шукати собі рабів деінде, і вони знаходили їх у полонених або завойованих "невірних" Сахелю чи Західного Судану. Таким чином, торгівля рабами стала характерною рисою загальної транссахарської торгівлі. Це був лише один з аспектів "східної" работоргівлі. Східною вона називалася тому, що нею займалися переважно араби, а рабів відправляли на схід, на Аравійський півострів та в інші частини Південно-Західної Азії. Інший

аспект східного рабства існував у Північно-Східній Африці вздовж кордонів Червоного моря, Африканського Рогу та Східної Африки.

Тут також домінували араби і здійснювали торгівлю вздовж східного узбережжя та джихади. Потім рабів продавали до Аравії та інших частин Азії. Є свідчення, що деякі африканці також брали в цьому участь. Отже, араби були активними в работоргівлі задовго до прибуття португальців в Африку.

І все ж між східним рабством і новим трансатлантичним рабством є суттєві відмінності. Хтось може сказати, що рабство є рабством, і не можна робити різниці між формами рабства. У певному сенсі це правда. Треба засуджувати рабство, де б воно не відбувалося і якої б форми не набувало. Проте масштаби трансатлантичного рабства були жахливими, і тут необхідно окреслити деякі відмінності.

Східне рабство не здійснювалося в першу чергу з комерційних міркувань. Мотив прибутку, хоч і був значним, але не першочерговим. Можна сказати, що східне рабство було побічним продуктом джихадів і зацікавленості арабів у поширенні впливу ісламу. Рабів здебільшого завойовували на війні і брали в полон. Вони не були захоплені під час набігів, що мали на меті лише захоплення рабів.

Східне рабство не було плантаційним рабством. Захоплених рабів не вивозили в арабський світ для роботи на плантаціях. Якщо економіка Півдня Сполучених Штатів, куди було вивезено багато рабів, залежала від рабства, то економічна система арабського світу не була заснована на рабстві. Рабів здебільшого використовували в домашніх цілях, хоча деякі з них могли працювати на фермах.

Араби, які захоплювали рабів і привозили їх до арабського світу, цікавилися переважно жінками і дітьми, хоча іноді брали чоловіків і робили з них євнухів, щоб вони наглядали за гаремами своїх рабовласників. Призначення рабів наглядачами гаремів, навіть якщо вони були кастровані, свідчить про те, що раби-чоловіки користувалися певною довірою. Це дуже відрізнялося від трансатлантичної ситуації, де до рабів ставилися з величезною недовірою.

Деяких з них помилково підозрювали в отруєнні або спробі отруїти своїх господарів і навіть страчували. Жінки, яких вивозили в арабський світ, ставали наложницями, але арабські рабовласники досить часто одружувалися зі своїми рабинями та інтегрували їх у суспільство. Вони не продавали їх і, звичайно, не продавали потомство, яке вони мали від них. Знову ж таки, це дуже відрізнялося від трансатлантичної ситуації. В Америці, особливо в Північній Америці, рабовласники ніколи не одружувалися зі своїми рабинями. Вони

могли вважати їх сексуально привабливими і навіть мати від них дітей, але ніколи не одружувалися з ними.

Відомо, наприклад, що Томас Джефферсон, який вважається одним з найвидатніших американських президентів, мав кількох дітей від рабині, на якій він так і не одружився. Їх нащадки тільки зараз відкривають для себе своїх білих кузенів. У трансатлантичній ситуації білі рабовласники досить часто розглядали своїх рабинь як матерів, від яких вони могли отримати більше рабів, яких потім продавали в подальше рабство. Вони часто продавали своїх нащадків разом із рабинями, як це зображено в реалістичному романі Алекса Хейлі “Коріння”.

Крім того, расизм не відігравав жодної ролі у східному рабстві. Однією з головних причин, чому європейські рабовласники та викрадачі без жодних докорів сумління захоплювали африканців і продавали їх як товар, було переконання, що африканці є чимось на кшталт недолюдей і не набагато кращі за коней чи велику рогату худобу. Саме тому вони таврували своїх рабів перед завантаженням на кораблі або після продажу. Навіть у пізніші, очевидно, більш освічені часи, було підраховано, що чорношкіра людина коштує лише дві третини білої людини.

Араби ніколи не вважали своїх африканських рабів недолюдьми. Якби вважали, то не одружилися б з ними і не інтегрували б їх у своє суспільство. Нарешті, є питання про загальну кількість рабів. Як і у випадку з трансатлантичною работоргівлею, цифри варіюються залежно від джерел інформації. Однак, за загальними оцінками, з Африки арабами було вивезено не більше п'яти мільйонів африканців, а кількість осіб африканського походження, що проживають в арабському світі в даний час в результаті рабства, становить не більше двох мільйонів. Це значно менше, ніж у випадку з Америкою.

3.Природа рабства в Африці до трансатлантичної работоргівлі

Давайте тепер подивимося на природу рабства в самій Африці до трансатлантичного рабства. Немає сумнівів, що рабство було поширене в Африці до початку трансатлантичної работоргівлі. Ми знаємо, що раби були в імперії Гана і навіть у пізніших імперіях Малі та Сонгай.

Рабів часто захоплювали на війні, але багато з них монархи використовували в управлінні державою, оскільки вони були грамотними або добре вміли вести документацію. Раби були глибоко інтегровані в суспільство. Деякі з них з часом зайняли дуже високі посади в адміністрації своїх господарів. Це сталося тому, що монархи повністю довіряли їм, оскільки,

будучи спочатку чужинцями, вони не могли належати до конкуруючих правлячих родин, а отже, не становили жодної загрози трону.

Через свій вплив і важливість раби часто втручалися в кризи престолонаслідування. Ми знаємо щонайменше один випадок, коли людина, яка спочатку була рабом, стала імператором. Це був *Сакура*, який узурпував трон Малі під час смути та династичної боротьби, що послідували за смертю *Сундіати*. І він був справді великим правителем. Зрозуміло, що в міру зростання могутності цих середньовічних імперій і прийняття ними ісламу, вони з презирством ставилися до немусульманських держав, називаючи їх невірними, і не соромилися здійснювати набіги на їх території, прикриваючись тим, що ведуть джихад, хоча деякі з цих набігів, можливо, навмисно мали на меті захоплення рабів для продажу арабам.

У питанні рабства в Африці багато залежить від визначення слова "раб". Значна кількість людей, яких називали рабами, насправді були домашньою прислугою, працюючи в будинках своїх господарів, а не на фермах чи шахтах.

У деяких частинах Африки існувала кастова система, і тих, хто належав до найнижчої касти, іноді називали рабами. Називати їх рабами, безумовно, було погано, але все ж існувала велика різниця між становищем цих людей і рабів в Америці та Вест-Індії. Наприклад, серед *ігбо* у Східній Нігерії була група людей під назвою "*осус*". Їх іноді називали рабами, але насправді вони були вигнанцями, бо вважалися присвяченими богам. Вони не могли стригтися або жити з іншими людьми. *Осус* могли одружуватися лише між собою, а коли помирали, їх ховали не там, де ховають інших людей, а в так званому "Лісі Зла".

У деяких частинах Африки рабом називали людину, яку віддавали священикові для роботи на нього, або навіть для надання сексуальних послуг, як спокуту за злочин, скоєний родиною цієї людини. Знову ж таки, це було, безумовно, ганебно і несправедливо, але ситуація дуже відрізнялася від становища раба в Америці. Все свідчить про те, що становище "раба" в Африці загалом було набагато кращим, ніж становище раба в Америці та Вест-Індії.

"Раб", який був домашнім слугою, досить часто відігравав дуже важливу роль у господарстві володаря і міг повернути собі свободу. Багато рабів використовувалися правителями в управлінні, відігравали провідну роль у державі і також могли отримати свободу.

Рабів рідко навмисно захоплювали в результаті цілеспрямованих набігів. Здебільшого це були військовополонені, які потрапляли в полон у бою. Рабами часто ставали злочинці або ув'язнені, яких змушували протягом певного часу спокутувати або оплачувати свої злочини безоплатною працею. Також нещасні

люди, які потрапили у скрутне становище, часто добровільно пропонували свої послуги як раби, щоб працювати без оплати в обмін на їжу і притулок. Раби часто були домашньою прислугою, а згодом інтегрувалися в сім'ю, на яку працювали. Деякі жінки виходили заміж за своїх господарів або інших видатних членів суспільства. Лише в одному випадку, у випадку з *ашанті*, ми точно знаємо про рабів, яких навмисно вербували для роботи в копальнях; і це сталося після початку трансатлантичної работоргівлі. Показово, що *ашанті* рабів купували у португальських посередників.

4. Трансатлантична работоргівля та її вплив на Африку

Тепер звернемо увагу на саму трансатлантичну работоргівлю, зосередившись переважно на її впливі на Африку. Вона була викликана "відкриттям" Америки, потребою у важкій праці на плантаціях і непридатністю місцевих племен до такої праці.

Рабів, як правило, захоплювали у внутрішніх районах Африки місцеві жителі, а потім привозили на узбережжя, щоб продати європейським рабовласникам. На той час європейці ніколи не наважувалися проникати вглиб континенту, оскільки боялися того, що вони можуть там знайти, адже внутрішні райони континенту були ще недослідженими. Крім того, характер місцевості перешкоджав проникненню вглиб континенту. Дуже близько до місць впадіння річок в океан були пороги і перекати, які потрібно було подолати, перш ніж проникнути вглиб материка.

Навіть на цьому етапі рабами часто ставали військовополонені, які потрапляли в полон у бою і були продані ворогами рабовласникам. З утворенням або розширенням держав неминуче виникали локальні війни, і держави-переможці продавали своїх бранців. Наприклад, держава Бенін, що розширювалася, продавала полонених португальцям ще у п'ятнадцятому столітті.

У шістнадцятому столітті держава *Мане* на території сучасної Сьєрра-Леоне окупувала гірські райони цієї країни і продавала підкорені місцеві народи в рабство. На початку вісімнадцятого століття народ *фульбе* в географічній місцевості *Фута-Джалоні* на території сучасної *Гвінеї* вів священну війну проти сусідніх племен і продавав полонених у рабство.

Є свідчення, що європейські рабовласники фактично заохочували це етнічне суперництво між народами Західної Африки, зокрема, тому, що в результаті цього у них з'явилося б набагато більше рабів. Але рабів також захоплювали під час спеціальних набігів, і тепер це робили місцеві африканські

народи. Таким чином, європейські рабовласники мали африканських спільників, які виконували за них брудну роботу.

Деякі правителі брали активну участь у рабстві. Царі *Дагомеї* (африканської держави, що існувала протягом 280 років на узбережжі Західної Африки на території сучасних Беніну і Того) були відомі тим, що організовували набіги і продавали в рабство навіть власних людей. Так само, меншою мірою, діяли правителі Камеруну. Іноді вони використовували для цього спеціально призначених чиновників. В результаті вони і чиновники ставали багатими і могутніми. Відомо про ряд африканців, які зробили викрадення рабів своєю професією і завдяки цьому накопичили статки. У певному сенсі це було дивовижно, оскільки рабів продавали за дешеву тканину, металеві вироби та намисто. Але їх також продавали за зброю, і це вивело африканське суспільство на новий рівень насильства. Володіння зброєю посилювало владу тиранічних правителів над своїми підданими і сприяло збільшенню міжетнічної ворожнечі.

5. Розвиток работоргівлі через Атлантику: серединний перехід

Захоплених рабів перевозили на узбережжя і продавали. Їх утримували в жахливих умовах у фортецях, збудованих у таких місцях, як замок Ельміна в Гані, острів Банс у Сьєрра-Леоне, острів Горі біля узбережжя Сенегалу та Квіда в колишній Дагомеї, а нині Беніні. Досі можна відвідати ці фортеці і побачити приміщення, в яких утримували рабів. Рабів привозили з різних країн - від Мавританії, Сенегалу та Гамбії на півночі до Анголи на півдні.

Було *шість* основних джерел постачання рабів, яких вивозили до Північної Америки, Бразилії та Вест-Індії.

Першим був район *Сенегамбії*, населений чотирма основними етнічними групами: *мандінго, фула, воллоф і джола*. Раби були викрадені або були боржниками, злочинцями, знедоленими чи військовими полоненими.

Другий район був навколо сучасної Сьєрра-Леоне, що простягалася від річки Шербро до Берега Слонової Кістки. Сюди входили такі племена, як *басса, кру, менде, гола, темне, кіссі* та *коно*.

Третім районом походження рабів був Золотий Берег, нині Гана, де мешкали такі етнічні групи, як *акан* і *фанті*. Руйнівні внутрішні заворушення, характерні для цього регіону, які врешті-решт призвели до створення конфедерації *Ашанті*, зробили його благодатним джерелом рабів. Дві фортеці в цьому районі - замок Ельміна і замок Кейп-Кост - були одними з найвідоміших фортець рабовласників.

Четвертим районом був район Дагомеї, відомий як узбережжя рабів, де домінували народності *овець, йоруба* та *біні*. Тут також панували сумнозвісні царі Дагомеї, нинішнього Беніну, і саме звідси щороку надходила найбільша кількість рабів. Його описували як найбільше місце работоргівлі на узбережжі Гвінеї, що постачало більше рабів, ніж усі інші райони разом узяті.

П'ятим був Бенін у Нігерії та дельта Нігеру. Це була територія, населена такими етнічними групами, як *ігбо, ібібіо, едо* та *іджау*.

Шостим великим регіоном-постачальником рабів була Південно-Західна Африка: Камерун, Конго, Ангола, Габон і Демократична Республіка Конго.

Виникає питання, яку роль у цьому відігравала церква, зокрема римо-католицька церква, яка була домінуючою на початку торгівлі і протягом більшої частини її існування. Римо-католицька церква також відіграла важливу роль у географічних розвідках і "відкриттях", які призвели до заснування плантацій на Заході.

Після "відкриття" 1492 року Папа Римський вважав своїм обов'язком запобігти суперництву між двома великими католицькими державами за володіння різними територіями в Південній Америці. Тому він взяв перо і провів лінію з півночі на південь, оголосивши, що всі нові країни ліворуч від цієї лінії будуть належати Іспанії, а праворуч - Португалії. Таким чином, в той час як більша частина Південної Америки належала Іспанії і досі є іспаномовною, лише одна країна, Бразилія, належала Португалії і є португаломовною. Але Бразилія, безумовно, є найбільшою країною на континенті. Близько 40 відсотків усіх рабів, перевезених через Атлантику, потрапляли на плантації в Бразилії.

Церква відігравала важливу роль у всьому цьому і могла б багато зробити для полегшення становища рабів. Однак церква закривала очі на діяльність рабовласників. Можна сказати, що церква благословляла діяльність рабовласників за умови, що рабів хрестили і навертали до християнства або перед завантаженням на кораблі, або відразу після продажу. Один з невільничих кораблів називався "Ісус із Любека". Таким чином, церква була співучасницею работоргівлі, а деякі церкви фактично отримували вигоду від прибутків цієї торгівлі.

Процес, за допомогою якого рабів перевозили через Атлантику до Америки, зазвичай називали "*серединним переходом*" (the middle passage). Вважалося, що цей "серединний перехід" був найбільш збитковим для работорговців у "*трикутнику работоргівлі*" або "*нечестивому трикутнику*". Хоча європейці та їх колоністи в Америці та Вест-Індії отримували величезні прибутки від цього процесу.

Що таке *трикутник работоргівлі* (“*нечестивий трикутник*”)? Вся експедиція невільничого судна ділилася традиційно на три етапи – три сторони трикутника. *Перший* етап - переміщення товарів з Європи в Африку (тканини, спирт, тютюнові вироби, біжутерія, металовироби, зброя). Товари обмінювалися на африканських рабів. *Другий* етап (“серединний перехід”) – доставка рабів в Америку. *Третій* етап - повернення кораблів до Європи з продуктами рабської праці на плантаціях: цукор, тютюн, ром, бавовна-сирець і т. ін. Потім весь процес починався спочатку.

Рабів заковували в кайдани, тримали здебільшого голими, залишали валятися у власному бруді і майже не дозволяли рухатися. Серед них неминуче спалахували хвороби, а тяжкохворих живцем викидали за борт і залишали на поживу акулам. Хворий раб не приносив рабовласникам ніякої користі, він був, по суті, великим тягарем. Деякі раби фактично вчиняли самогубство, стрибнувши за борт, бо вважали за краще таку смерть, аніж бути у власності білих рабовласників, які, як вони боялися, могли їх навіть з'їсти.

Загалом вважається, що близько половини тих рабів, які були завантажені на кораблі, померли під час серединного переходу. Однак деяким рабам вдавалося влаштовувати бунти і повстання. У 1730 році дев'яносто шість рабів на борту “*Літл Джорджа*”, яких везли із Західної Африки до Америки, розгромили своїх викрадачів, змусили команду сховатися в корабельній кают-компанії і розвернули судно назад. Потім вони піднялися вгору по річці Сьєрра-Леоне і стрибнули за борт на сушу в Сьєрра-Леоне, таким чином повернувши собі свободу.

У 1839 році деякі раби, яких везли з Менделанду в Сьєрра-Леоне до Північної Америки на кораблі під назвою “*Амістад*”, повстали проти своїх поневолювачів. Очолювані молодим чоловіком на ім'я *Джозеф Сінке*, повсталі перемогли їх і взяли корабель під свій контроль. Врешті-решт вони прибули до Сполучених Штатів, де компанія, яка володіла кораблем і рабами, все ще претендувала на володіння ним і передала справу до суду. Справою рабів зайнявся колишній президент *Джон Квінсі Адамс*. Адамс виграв справу, і раби були репатрійовані до Сьєрра-Леоне. На основі пережитого рабами був знятий відомий фільм, режисером якого став *Стівен Спілберг*.

Серед науковців та дослідників існують величезні суперечки щодо загальної кількості африканців, які були викрадені з континенту та перевезені до Нового Світу. У певному сенсі це було неминуче, оскільки деякі з дослідників мали приховану мету мінімізувати або применшити масштаби торгівлі та її вплив на Африку. Тому в інтересах цих людей було стверджувати, що цифри були набагато нижчими, ніж передбачалося раніше. Однак проблема

ще більше ускладнюється тим, що важко отримати точні цифри з такого далекого часу. *Філіп Кертін* у праці "*Атлантична работоргівля: Перепис населення*" оцінює кількість рабів, вивезених з Африки, в **11,5 мільйона**. З них, за його підрахунками, **9,5 мільйона** потрапили до Америки. Це викликало суперечки, оскільки цифри *Філіпа Кертіна* були значно нижчими, ніж ті, що були прийняті раніше, або ті, що висували інші науковці. Наприклад, *Едвард Данбар* і *Р.Р.Кучинський* підрахували, що щонайменше **15 мільйонів** рабів насправді досягли Америки, що дозволяє припустити, що набагато більше насправді покинули Африку.

З іншого боку, деякі авторитетні вчені, такі як *В.Е.Б.Дюбуа, Д.Д.Фейдж і Б.Девідсон*, оцінюють кількість викрадених з Африки людей у **50 мільйонів**. Інший видатний вчений, *Дж.Е.Інікорі*, оскаржив цифри *Кертіна* і поставив під сумнів його дані, мотиви та методологію. Розрахунки *Кертіна* частково ґрунтувалися на щорічних темпах приросту чорношкірого населення в британських колоніях. Таким чином, працюючи в зворотному напрямку, він оцінив, якою мала бути початкова чисельність чорношкірого населення, а це, очевидно, ненадійно. Крім того, *Кертін* базував свої розрахунки на податкових даних, які також не є надійними, оскільки податкові операції зазвичай занижуються. *Кертін* виключив *Ямайку* зі своїх розрахунків, хоча всі знали, що Ямайка, як і інші частини Вест-Індії, була головним пунктом призначення для рабів. Інші вчені, не критикуючи мотиви *Кертіна*, все ж висловлювали сумніви щодо точності його розрахунків. Проблема полягала в тому, що багато работорговців і рабовласників не вели точного обліку рабів, якими вони володіли, або рабів, які залишали африканський континент. Крім того, існувала величезна кількість померлих під час подорожі, яка, за підрахунками деяких вчених, становила майже половину. Ось чому неможливо отримати точні цифри. Єдине реальне судження, яке можна зробити, це те, що цифри *Кертіна*, ймовірно, занадто консервативні, тоді як цифри *Дюбуа, Фаге і Девідсона* дещо перебільшені. Ця цифра лежить посередині, ймовірно, більше схиляючись до 50 мільйонів, ніж до 12 мільйонів.

Чим це нове трансатлантичне рабство відрізнялося від тих видів рабства, які існували раніше: східного рабства та внутрішнього африканського рабства? Ми вже бачили деякі відмінності. Давайте виділимо головні з них.

По-перше, головна відмінність полягала у величезних масштабах трансатлантичного рабства. Це було високоорганізоване і навмисне явище, в якому брали участь кілька європейських країн і яке було розроблене виключно з метою викрадення чорношкірих людей для продажу як неоплачуваної робочої сили. Це не було випадковим чи побічним результатом джихаду чи етнічної

боротьби. Раби не були просто військовополоненими, захопленими на війні. Набіги здійснювалися цілеспрямовано на прохання європейців, які долали великі відстані через океан з єдиною метою - придбати рабів.

По-друге, підприємство було суто економічним і комерційним. Економіка регіонів, що приймали рабів, таких як південь Сполучених Штатів, Вест-Індія та Бразилія, повністю залежала від рабської праці. Звісно, не можна сказати, що економіка тих частин Азії, куди рабів вивозили араби, залежала від рабства. Так само не були залежними від рабства райони Африки, де використовували рабів.

По-третє, мотив прибутку був першорядним у трансатлантичному рабстві. Європейські рабовласники організовували захоплення рабів, тому що работоргівля була дуже прибутковою справою. Багато європейців розбагатіли на торгівлі та її наслідках.

З роману *Джейн Остін* "*Менсфілд-парк*" ми знаємо, наприклад, що статки багатого землевласника сера *Томаса Бертрама* майже повністю залежали від його плантації у Вест-Індії, на якій працювали раби. Трансатлантичне рабство було пов'язане з найогиднішим расизмом. Африканців викрадали і використовували на плантаціях майже як тварин або в'ючних тварин, бо вважалося, що вони не зовсім люди. Вони були не набагато кращими за тварин і також могли розглядатися як рухоме майно, речі, якими можна володіти або володіти. Перед тим, як вони були змушені покинути свій континент, або після того, як вони прибули до Нового Світу, їх таврували, як таврують коней чи велику рогату худобу. Їх заковували в ланцюги, як тварин, і часто били батогом, щоб змусити їх працювати старанніше, так само, як коней били батогом, щоб вони йшли швидше. Расизм включає в себе ненависть і жорстокість по відношенню до інших рас просто тому, що вони вважаються іншими або неповноцінними. У цей період світової історії, в епоху пізнього Відродження, расизм був на піку популярності в Європі, про що свідчить ставлення до євреїв і маврів навіть у п'єсах Шекспіра.

Біла людина в Європі відчувала себе абсолютно вищою. Але, більше того, вона відчувала, що чорношкіра особа була втіленням "іншого", скупченням усього зла, яке ненавиділа біла людина, нічим не кращим за звіра. Про це свідчать звертання до мавра *Отелло* в однойменній п'єсі *Шекспіра*, такі як "старий чорний баран", "звір" і "чернь", що підтверджують цю думку.

Пізніше, коли рабство утвердилося як інститут у Сполучених Штатах, ми бачимо, з якою жорстокістю ставилися до рабів. Деяких фактично спалювали живцем, показуючи, що для їх господарів життя рабів не мало жодної цінності, окрім грошової, як худоба та коні. Яскраво продемонстрована жорстокість по відношенню до чорношкірих рабів у відомому фільмі *Квентіна Тарантіно*

“Джанґо вільний” (Django Unchained) 2012 року. Фільм отримав численні нагороди та номінації, включаючи п'ять номінацій на 85-й премії “Оскар”, включаючи категорію “Найкращий фільм року”. За роль доктора Кінга Шульца Вальц був удостоєний премій “Оскар”, “Золотий глобус” і BAFTA в категорії “Краща чоловіча роль другого плану”. За свій сценарій Тарантіно також отримав премії “Оскар”, “Золотий глобус” і BAFTA в категорії “Кращий оригінальний сценарій”. Фільм зібрав позитивні відгуки кінокритиків і простих глядачів. На сайті Rotten Tomatoes “*Джанґо вільний*” отримав рейтинг 89 % від кінокритиків і 94 % від простих відвідувачів сайту.

Отже, трансатлантична работоргівля була пов'язана з невимовною жорстокістю і брутальністю. Навіть якщо не брати до уваги поводження з рабами в Новому Світі, якими ще прикметниками, окрім “жорстокий” і “брутальний”, можна описати поводження, коли людей заковували в ланцюги, тримали на одному місці протягом подорожі, яка тривала понад три місяці, і залишали барахтатися у власному бруді та страждати від жахливих хвороб?

6. Наслідки трансатлантичної работоргівлі для Африки

Якими були наслідки трансатлантичної работоргівлі?

Перший - демографічний. Населення Африки перебувало в стагнації протягом трьохсот років, в той час як населення інших континентів зростало. До недавнього часу Африка була континентом, де жителі майже не практикували контроль над народжуваністю, і тому темпи приросту населення зазвичай були досить високими. Навіть з урахуванням практики контролю над народжуваністю в деяких частинах сучасної Африки, населення перевищило позначку в півтора мільярди і, як очікується, перевищить три мільярди до кінця століття.

Якби не було работоргівлі, населення Африки стрімко зростало б протягом шістнадцятого, сімнадцятого і вісімнадцятого століть. Стагнація населення мала руйнівні наслідки для розвитку континенту.

Другим наслідком був *економічний*. Насильницьке виселення з континенту від 12 до 50 мільйонів людей не могло не мати руйнівних наслідків для економічного розвитку. Більше того, були вивезені люди, які перебували на піку своєї продуктивної спроможності, ті, хто формував продуктивну робочу силу.

Рабовласників не цікавили ні люди похилого віку, ні зовсім молоді. Їх цікавили ті, кого можна було негайно поставити до роботи на плантаціях, або кого можна було використати через кілька років, і чию працю можна було

використовувати протягом тривалого періоду часу. Це були ті, кого можна було вигідно продати. Це були люди, які були в розквіті не лише фізичних сил, але й інтелектуальних.

Волтер Родні, безумовно, має рацію у своїй книзі "*Як Європа недорозвинула Африку*" ("How Europe Under-developed Africa"), стверджуючи, що работоргівля значною мірою відповідальна за порівняно повільний темп розвитку Африки в наш час. Звичайно, він звинувачує не лише работоргівлю, але й імперіалізм. Работоргівля вплинула на комерцію і моделі торгівлі, які встановлювалися протягом століть.

Набіги работоргівців не могли не вплинути на *торгові шляхи*, якими торгівля велася століттями. Вивезення найпродуктивнішої частини робочої сили мало вплинути не лише на торгівлю, але й на *сільське господарство*, а розвиток сільського господарства є дуже важливою частиною економічного розвитку. Люди не хотіли йти працювати на ферми, оскільки не мали гарантій, що на них не накинеться рабовласницький загін, який забере їх у незнайому їм землю і назавжди відірве від їх стосунків і середовища, до якого вони звикли.

Работоргівля також не могла не вплинути на *розвиток культури*, оскільки викрадали саме тих, хто міг зробити найвагоміший внесок у культурний розвиток, тих, хто займався співом, танцями, декоративно-прикладним мистецтвом, іншими словами, викрадали найяскравішу частину робочої сили.

Работоргівля також мала величезні *соціальні наслідки* для Африки. Насильницьке викрадення працездатних чоловіків і жінок з їх рідного середовища означало, що багато родин втрачали батьків, матерів і дітей. Втрата батьків була особливо значною, оскільки в африканському середовищі батьки, як правило, вважалися головами сімей, на яких покладалися особливі обов'язки. Як наслідок, багато сімей не лише втратили голів сімей, але й жінки були змушені взяти на себе відповідальність за виконання обов'язків, які раніше виконували їх чоловіки. Це поклало додатковий тягар на жінок і суттєво вплинуло на динаміку домогосподарств. Це також неминуче вплинуло на динаміку сіл, міст та кланів в цілому.

З цим пов'язаний *психологічний аспект* втрати близьких для тих, хто залишився на батьківщині. Можна лише уявити собі вплив насильницького захоплення і жахливої подорожі через величезний океан на свідомість людей, які поступово усвідомлювали, що вони більше ніколи не побачать своїх близьких і що їм призначені землі і досвід, яких вони ніколи не знали раніше. Звичайно, все це не спадало на думку викрадачам, оскільки, на їх думку, раби майже не були людьми, і їм не були притаманні почуття і ставлення, властиві нормальним людським істотам.

Ще одним наслідком работоргівлі було *посилення етнічного суперництва*, яке існувало на континенті. Багато рабів, яких перевозили, насправді були захоплені на війні. Тому рабовласники зрозуміли, що чим більше воєн буде на африканському континенті, тим більше рабів вони зможуть мати, і вони фактично відігравали значну роль у розпалюванні та заохоченні цього етнічного суперництва.

Африканські правителі також усвідомлювали, що існує життєздатний і прибутковий ринок для їх ворогів, захоплених у полон, і це лише збільшувало їх апетит до війни.

Зброя, яку рабовласники давали в обмін на рабів, також внесла новий і жахливий вимір у війну в Африці. Работоргівля також дозволила європейським державам закріпитися в Африці. Вона дала їм досвід ведення справ і переговорів з африканцями, а також збільшила і посилила їх презирство до африканців.

Все це допомогло прокласти шлях до колоніального завоювання та імперіалістичного процесу, який розпочався одразу після скасування работоргівлі.

Також загальновизнано, що работоргівля придушила інновації, винахідливість і креативність, які до цього часу були помітні на континенті.

Работоргівля не могла не вплинути на культурний та інтелектуальний розвиток. На початку работоргівлі процвітали такі ремесла і мистецтва, як гончарство, плетіння, склоробство, каменярство, ткацтво, а також виробництво срібних, золотих і залізних виробів. Багатьох ремісників і ремісниць вивезли до Північної Америки. Зокрема, це можна побачити сьогодні на американських островах біля берегів Джорджії та Південної Кароліни, де ці ремесла сьогодні процвітають серед нащадків народу *гулла*, представники якого прибули зі Сьєрра-Леоне. Нарешті, головним наслідком работоргівлі є тяжке становище мільйонів людей африканського походження в африканській діаспорі, особливо в Сполучених Штатах.

Мало того, що рабам доводилося терпіти невимовну жорстокість під час самого рабства, їх нащадки піддавалися всім формам дискримінації, які не були повністю викорінені законами про громадянські права. Це і бідність, і неадекватні житлові умови, і гірші можливості для отримання освіти, і вищі рівні ув'язнення. І цей список можна продовжувати. Економічно сам африканський континент не отримав вигоди від работоргівлі.

Деякі правителі, такі як царі *Дагомеї* та народу *ашантів*, могли отримати певний прибуток, а деякі з їх поплічників могли збагатитися завдяки торгівлі, але їх було дуже мало і вони були далеко між собою.

Більшість посередників і прислужників отримували трохи більше, ніж іноземну тканину та інші дрібниці, що коштували набагато менше, ніж їх співвітчизники, яких вони експортували.

7. Занепад і скасування работоргівлі

Існувало кілька причин занепаду работоргівлі.

Насамперед, це релігійні, гуманітарні та філософські причини. Вони, звичайно, були пов'язані між собою. Важливо, що прагнення до скасування рабства було найсильнішим у Великій Британії. Значною мірою це було пов'язано з тим, що на той час Британія була найважливішою країною-работорговцем. Британія привезла більше рабів з Африки, ніж будь-яка інша країна, і більше половини всіх рабів, перевезених із Західної Африки до Америки, були на британських кораблях. Тому не дивно, що галас і крики проти работоргівлі були найбільш вираженими в Британії.

У вісімнадцятому столітті в Британії з'явилися квакери і методизм, заснований *Джоном Веслі*.

Джон Веслі мав великий вплив як у Британії, так і в Сполучених Штатах, де він деякий час жив. Лідери квакерів фактично переїхали з Британії до Сполучених Штатів, де вони продовжили досить суттєво впливати на розвиток американської історії. Ці нові християнські секти, на відміну від більш усталених, таких як римо-католицизм та англіканська церква, не могли закривати очі на жорстокість і варварство рабства, яке вони вважали таким, що заперечує гідність, притаманну кожній людині, і суперечить основним догматам християнської релігії.

Квакери були першою християнською групою, яка засудила рабство, а методист *Джон Веслі* став лідером антирабовласницького руху, палко закликаючи до християнізації рабів та їх остаточного визволення.

Гуманітарний імпульс був ще більше посилений публікацією приблизно в цей час мемуарів чорношкірих людей, які самі пройшли через рабський досвід. Дві найвідоміші з них були написані *Олаудою Еквіано* (також відомим як *Густавус Васса)*, та *Оттабою Кугоано*.

Еквіано народився близько 1745 року в Ігболанді на сході Нігерії, його схопили, коли йому було близько 11 років, і посадили на корабель, що прямував до Вест-Індії. Насправді його не продали у Вест-Індії, а привезли до Вірджинії в США, де його купив британський військовий капітан і переправив до Англії. Наступні кілька років він провів як раб на кораблях британського флоту, але врешті-решт зміг викупити свою свободу в 1766 році.

Кугоано народився в Гані в 1757 році. У 1770 році його захопили в полон і відвезли до Вест-Індії, але після року рабства на Гренаді його викупив англієць і відправив до Англії в 1772 році, де він отримав свободу і прийняв християнство. Він навчився читати і зміг спілкуватися у вищому суспільстві. Згодом він став великим другом *Екіано*, і вони разом працювали над різними проектами, щоб покласти край работоргівлі. Їх мемуари є одними з найвідоміших рабовласницьких наративів, що збереглися до наших днів.

Екіано, наприклад, дуже красномовно розповідає про своє життя в рідній Східній Нігерії, а також про своє викрадення і перевезення до Америки. Таким чином, обидва чоловіки були рабами, але зуміли дістатися до Англії і здобути свободу. Згодом вони стали високоосвіченими і змогли написати свої захоплюючі мемуари, в яких викрили зло рабства. Книга Екіано була і залишається дуже популярною. Обидва чоловіки стали лідерами руху проти рабства, а їх книги пробудили свідомість британського народу і дали поштовх руху за скасування рабства.

Незабаром відбулася низка подій, які показали, що деякі лідери громадської думки в Британії були натхненні новою течією, а також мужністю і прямотою методистів і квакерів. Лорд Менсфілд, провідний суддя, у відомому судовому рішенні 1772 року оголосив, що господар раба на ім'я Джеймс Сомерсет, який втік до Британії з Вест-Індії, не може силою повернути його назад. Таким чином, Сомерсет став вільним. Його справу відстоював провідний філантроп на ім'я Ґренвілл Шарп.

Згодом Шарп почав співпрацювати з Вільямом Вілберфорсом, членом британської Палати громад, і питання рабства було піднято в британському парламенті. Пізніше Шарп став головою новоствореного Комітету за скасування рабства.

Серед інших відомих філантропів, які підтримували рух за скасування рабства, були лорд Маколей і брати Кларксон, Томас і Вільям. Тим часом у Північній Америці відбувалися події, які мали б посилити аргументацію на користь скасування рабства.

Війна за незалежність США від Британії відбувалася між 1776 і 1783 роками. Цікаво відзначити, що багато рабів в Америці воювали на боці британців, в основному тому, що вони були проти своїх рабовласників, серед яких були *Джефферсон* і *Вашингтон*.

Британці пообіцяли цим рабам не лише свободу в кінці війни, але й значні земельні наділи. Це вже само по собі було визнанням того, що рабів доведеться звільнити. На жаль для рабів, британці програли війну і не змогли виконати свою початкову обіцянку. Тому вони запропонували рабам, які воювали на їх

боці, землю в Новій Шотландії, на території сучасної Канади, яка все ще належала британцям. Однак раби, більшість з яких звикли до клімату Крайнього Півдня, знайшли Нову Шотландію надто холодною і дуже негостинною. Тому вони попросили про репатріацію назад до Африки, і британці задовольнили їх бажання. Так розпочалася дуже важлива кампанія "назад до Африки", яка стала важливим аспектом руху за скасування рабства.

Рабів вивезли до Сьєрра-Леоне, де утворилося поселення. Наглядали за ним британці через компанію, створену за підтримки братів Кларксон. Так, один з братів, Томас Кларксон, став першим губернатором поселення, а отже, в певному сенсі, і першим губернатором Сьєрра-Леоне, столиця якої з того часу називається "*Фрітаун*".

Існували також політичні причини для імпульсу до скасування рабства. Раби як у Північній Америці, так і у Вест-Індії починали бунтувати, і ставало очевидним, що буде важко продовжувати утримувати в неволі рабів, які все частіше вимагали свободи.

Звичайно раби завжди чинили опір своїй неволі від самого початку. Були повстання і спроби втечі. Наприклад, у Бразилії сімнадцятого століття раби-втікачі заснували незалежну республіку, відому як "*Пальмарес*", яка проіснувала сто років, перш ніж її врешті-решт повалили португальці. Тепер, однак, опір рабів зростав з новою силою.

У Сполучених Штатах відбулося невдале повстання під проводом *Габріеля Проссера* у Вірджинії в 1800 році. Однак найвідомішим з повстань рабів було повстання на *Гаїті* в 1791 році. Островом володіли французи, які створили на ньому плантації з вирощування цукрової тростини, бавовни, какао та кави. До 1791 року на Гаїті було 400 000 рабів. Це було найбагатше з усіх французьких володінь, але становище рабів було абсолютно жалюгідним.

В 1789 році відбулася Французька революція, і раби на острові *Гаїті* самі були просякнуті революційним духом. Чорношкірі раби хотіли бути повністю вільними, а рабський священик на ім'я *Букман* під час церковної служби закликав своїх колег-рабів повстати проти своїх господарів і вимагати компенсації за роботу, яку вони виконували. Чорношкірі раби також вимагали кращих умов праці. Почалася кривава революція, під час якої було вбито дві тисячі білих.

Французький уряд, який сам був революційним урядом, що повстав проти авторитаризму і гноблення, вирішив дати свободу всім рабам, але було цілком очевидно, що це був лише трюк, щоб виграти час, а також відвернути загрозу з боку англійців та іспанців, які також були зацікавлені у володінні таким багатим островом. Французи все ще хотіли зберегти контроль над островом

Гаїті і тримати рабів у рабстві. Таким чином, повстання продовжувалося і перетворилося на визвольну війну, яка тривала 12 років. Невдовзі після початку повстання французи ув'язнили *Букмана*, але з'явився дуже харизматичний новий військовий лідер на ім'я *Туссен Лувертюр*. Під його керівництвом раби здобували перемогу за перемогою не лише над французами, але й над британськими та іспанськими військами, які прагнули захопити острів.

Наполеон, тодішній французький імператор, вдався до хитрощів, які призвели до усунення *Лувертюра*, але дух опору був розпалений, і повстання продовжувалося. Зрештою, раби здобули величезну перемогу над французькою армією, найбільшою армією у світі на той час, і повстання завершилося проголошенням першої чорношкірої республіки у світі - *Республіки Гаїті*.

Неможливо переоцінити значення *гаїтянського повстання* у світовій історії, особливо в історії визвольних змагань і прагнення звільнити всіх поневолених і пригноблених. Це було успішне повстання чорношкірих рабів проти своїх поневолювачів, в процесі якого раби виграли кілька значних битв проти одних з найкращих армій світу. Воно показало не лише те, чого можуть досягти чорношкірі, але й те, чого можуть досягти пригноблені народи, а саме повстання стало знаковою подією в історії визвольних змагань та колонізованих і пригноблених народів у всьому світі. Сам *Туссен Лувертюр* залишається чорношкірим героєм.

Дехто стверджує, що основною причиною занепаду работоргівлі була економічна. Блискучий тринідадський вчений і прем'єр-міністр Тринідаду і Тобаго *Ерік Вільямс* (1956-1981 рр.) відкинув думку багатьох західних істориків про те, що причини скасування рабства були переважно філантропічними, релігійними та гуманітарними. Ці історики, на його думку, висунули ці причини для того, щоб замаскувати участь західних країн у работоргівлі. *Ерік Вільямс* стверджував, що двома надзвичайно важливими факторами тут були перевиробництво цукрової тростини і, як наслідок, падіння ціни на цукор, а також зростання вартості рабів. Французи, зокрема, були надто успішними у виробництві цукрової тростини на плантаціях у своїх колоніях. Через це ціна на цукор впала, і міжнародний ринок наповнився дешевим цукром. Водночас африканські посередники та колабораціоністи просили більше за рабів, яких продавали на Захід. Таким чином, *трикутник работоргівлі* ("*нечестивий трикутник*") приносив менші фінансові прибутки західним бізнесменам та інвесторам, яким все одно доводилося витрачати більше на рабів, яких вони купували в Західній Африці. Тому вони скорочували кількість куплених рабів або взагалі виходили з бізнесу.

Треба пам'ятати, в який період відбувалися всі ці події. Це був кінець XVIII століття, коли промислова революція набирала обертів. Винахід таких речей, як прядильна машина та паровий двигун, мав призвести до економічної революції, якої світ ще ніколи не бачив. Подекуди відбувався поступовий перехід від аграрної культури, заснованої на плантаціях і сільському господарстві, до комерційно-індустріальної культури, заснованої на виробництві. Звичайно, сільському господарству не можна було дозволити сильно постраждати, тому що кожна нація потребувала надійного постачання продовольства. Однак частину капіталу та інших ресурсів довелося перенаправити з сільського господарства у промисловість. Інвестори з'ясували, що набагато вигідніше вкладати гроші у фабрики, ніж у рабів і плантації. Дехто навіть вважав, що краще залишити африканців працювати на фермах в Африці, які виробляли сировину, необхідну для нових фабрик у таких містах, як Ліверпуль і Манчестер у Великій Британії. Наголос робився на роботі на фабриках, а для такої роботи раби були зовсім непридатні. Таким чином, промислова революція призвела до поступового зменшення потреби в рабах і зменшення прибутковості їх вивезення з Африки. Отже, економічна причина була, мабуть, найважливішою, але всі ці фактори відіграли свою роль, і тому неможна пояснити занепад работоргівлі лише одним фактором. Звичайно, такі речі, як правило, відбуваються поступово, а не одночасно. Работоргівля продовжувалася ще деякий час, але тенденція була до її скасування.

У 1807 році британський парламент і президент Джефферсон у США фактично прийняли закони, які формально скасували работоргівлю. Британський закон включав положення про те, що будь-який британський корабель, який зустріне у відкритому морі невільниче судно, мав право атакувати його, взяти на абордаж, звільнити рабів і відвезти їх до притулку, який був створений для звільнених рабів у Фрітауні в Сьєрра-Леоне. Це був початок кінця трансатлантичної работоргівлі. Звичайно, вона тривала підпільно ще кілька років аж до 1830-х років. Лише 1834 року рабство було остаточно скасовано в британських колоніях, а у французьких колоніях воно проіснувало до 1848 року. У самій Америці рабство тривало аж до проголошення президентом *Лінкольном* про звільнення рабів у 1860-х роках.

8. Імперіалізм в Африці

Імперіалізм можна визначити як анексію та окупацію чужої країни і підкорення її народу. У цьому сенсі імперіалізм був характерною рисою світової історії протягом століть. Проте імперіалізм, який мав місце з епохи

Відродження, був унікальним і мав набагато глибший вплив на світ, ніж будь-що, що відбувалося раніше. Цей імперіалізм був масовим; він передбачав окупацію і підкорення цілих континентів, таких як Північна Америка, Південна Америка, Африка і більша частина Азії. Це робили майже виключно люди з європейського континенту, які, мабуть, відчували свою вищість над народами, які вони застали на цих континентах; що ці народи в більшості випадків були недолюдьми; і що вони мали досконале і майже дане Богом право захоплювати країни, підкоряти собі людей і експлуатувати ресурси.

У випадку Африки, європейське завоювання фактично відбулося протягом порівняно короткого періоду часу, хоча контакти між Європою та Африкою тривали, як ми бачили, з п'ятнадцятого століття. Фактично воно відбулося протягом дев'ятнадцятого століття. Якщо поглянути на розміри європейських володінь в Африці до середини XIX століття, то виявиться, що вони були порівняно невеликими.

Португальці, перша європейська нація, яка встановила контакт з Африкою на початку XV століття, заснували торгові станції вздовж узбережжя в таких місцях, як Ангола і на деяких островах біля узбережжя, таких як Азорські острови і Мадейра, займалися легальною торгівлею золотом і заснували плантації вздовж узбережжя, не наважуючись проникати вглиб континенту.

Пізніше, коли на зміну легальній торгівлі прийшла работоргівля, вони побудували вздовж узбережжя форти. З огинанням мису Доброї Надії і освоєнням нового морського шляху до Індії в 1497 році, інтерес португальців до східноафриканського узбережжя і східноафриканської торгівлі пробудився, і тепер вони побудували торгові факторії в Мозамбіку.

Португальці також поселили колоністів на цих торгових станціях, деякі з яких одружилися з місцевим населенням і стали поселенцями. Однак нагляд за цими станціями та поселеннями здійснювала компанія, а не португальський уряд.

Французи були активними на півночі. Вони вторглися в Алжир у 1830 році, зайняли міста Алжир та Оран і поклали край османському пануванню в цій місцевості. Французи також закріпилися в західно-центральній частині Африки, на території, нині відомій як Габон, де вони мали кілька торгових пунктів.

Британці були в Сьєрра-Леоне, де наприкінці XVIII століття під наглядом компанії та деяких філантропів було створено притулок для звільнених рабів. Як і в інших випадках, поселення розташовувалося переважно вздовж західного узбережжя. У 1808 році британці оголосили всю територію коронною колонією,

таким чином поставивши її під вплив уряду і зробивши британським володінням, але вони все ще не проникли у внутрішні райони.

Британці також мали вплив у Єгипті, звідки вони змусили евакуюватися французів, які тимчасово окупували Єгипет за часів Наполеона. Однак після відходу французів Єгиптом правив динамічний лідер з османськими зв'язками на ім'я Мухаммед Алі, чиї наступники продовжували правління династії до кінця XIX століття.

Британці також були в Південній Африці. Голландці фактично передували їм ще в сімнадцятому столітті, коли вони заснували невелике постійне поселення на південному березі Столової бухти, оскільки усвідомлювали, що Південно-Африканський мис має стратегічне значення для захисту їх інтересів в Індії та діяльності Ост-Індійської компанії, створеної після опанування морського шляху до Індії. Поселення продовжувало процвітати, але в 1795 році британці відібрали колонію у голландців, оскільки усвідомили її стратегічне значення для захисту шляху до Індії та британських інтересів в Індії.

На той час Індія була процвітаючою частиною Британської імперії. Британці повернули колонію голландцям у 1803 році, але ті повернули її у 1806 році, частково тому, що усвідомили її важливість під час наполеонівських воєн, і цього разу вони зберегли контроль. Це змусило голландських поселенців просуватися далі вглиб країни, що призвело до конфлікту з місцевими народами, такими як зулуси.

Загалом, європейські володіння в Африці на початку дев'ятнадцятого століття були нечисленними і розкиданими. Вони складалися здебільшого зі станцій, містечок і фортів уздовж узбережжя, що свідчить про те, що протягом перших трьох-чотирьох століть європейських контактів з Африкою європейці вважали за краще зміцнювати свої позиції вздовж узбережжя, не претендуючи на внутрішні райони континенту.

Однак до кінця XIX століття весь континент, за винятком Ефіопії та Ліберії, потрапив під контроль європейських держав, а імперіалізм був у розквіті. Що ж сталося? Першим фактором, що призвів до окупації Африки Європою, було велике дослідження внутрішніх районів Африки, яке розпочалося приблизно в той самий час, коли работоргівля занепала наприкінці XVIII століття, і посилилося впродовж XIX століття.

Дехто може здивуватися, чому з'явився цей новий потяг до дослідження континенту. Чому на зміну колишньому страху перед внутрішніми районами континенту прийшла сильна цікавість до того, що він містить? Є ті, хто стверджує, що велике дослідження Африки було зумовлене бажанням отримати

більше знань про цей загадковий континент. Інші скажуть, що європейці вирушили туди, щоб навернути африканців до християнства і звільнити їх від варварських практик, таких як рабство, яке все ще існувало подекуди, особливо на східному узбережжі. Іншими словами, рушійною силою дослідження континенту були наукові, освітні, релігійні та гуманітарні мотиви.

Без сумніву, ці причини були важливими і будуть нами розглядатися. Але зараз здається беззаперечним, що новий ентузіазм у дослідженні континенту був значною мірою зумовлений економічними, комерційними і, зрештою, політичними мотивами.

Із занепадом работоргівлі та початком промислової революції змінювалися моделі торгівлі, а нові мануфактури Європи потребували дешевих джерел сировини. Цілком можливо, що їх можна було знайти в Африці. Досить показово, що багато дослідників внутрішніх районів Африки використовували відомі річкові шляхи, такі як Сенегал, Нігер, Конго, Ніл та Замбезі. Вони вважалися артеріями Африки, новими торговельними шляхами, якими могла розвиватися торгівля.

Тепер цілком зрозуміло, що багато дослідників і груп, які їх спонсорували, просто маскували свої справжні комерційні та політичні мотиви за ширмою альтруїзму, гуманізму, науки і релігії. Потрапивши вглиб країни, багато хто з них був набагато більше зацікавлений в укладанні договорів з місцевими можновладцями, які давали б економічні та політичні переваги різним європейським державам.

Діяльність Асоціації сприяння відкриттю внутрішніх частин Африки була типовою. Відома під назвою “Африканська асоціація”, вона була створена в Англії 1788 року групою заможних англійців з наміром відправити експедицію до славнозвісного міста Тімбукту, яке вже тоді мало майже міфічне значення в уяві європейців. Членів товариства нібито цікавила репутація Тімбукту як середньовічного центру навчання, і вони хотіли дослідити річку Нігер до самого її витоку. Однак було також зрозуміло, що їх інтерес був частково викликаний повідомленнями про велику кількість золота, яке можна було б отримати з цієї місцевості. Більше того, статут асоціації передбачав, що будь-яка інформація, отримана в результаті дослідницьких подорожей, повинна зберігатися в таємниці. Це прямо суперечило європейській практиці поширення нової інформації, починаючи з епохи Відродження. Очевидно, асоціація вважала, що збереження інформації в таємниці було б комерційною вигодою для Британії.

9.Причини європейської колонізації Африки

Давайте тепер розглянемо причини і фактори, які пояснюють колонізацію більшої частини Африки європейськими державами в дев'ятнадцятому столітті. Хоча серед науковців існують суперечки щодо відносної важливості цих факторів, здається, що економічна причина, як ми бачили, була найважливішою.

Із занепадом работоргівлі та початком промислової революції в Європі виникла потреба в сировині для європейських фабрик, особливо в Англії, в таких містах, як Ліверпуль, Манчестер і Бірмінгем. Серед необхідних продуктів були каучук, бавовна, кава, слонова кістка, пальмова олія, арахісова олія, шкури тварин, а також метали, такі як мідь і залізо. Звісно, віталися також діаманти та золото.

Європейці вважали Африку величезним джерелом усіх цих товарів, а дослідники запевняли, що в Африці є все це в достатку. Крім того, ці нововідкриті країни могли стати ринками збуту для товарів, вироблених на мануфактурах.

Работоргівля навчила європейців, що африканців можна заохотити до апетиту на товари, вироблені в Європі. Будь-яка країна, що мала великі володіння в Африці, автоматично отримувала вільний ринок. Надлишкові прибутки і капітал, отримані завдяки успіхам індустріалізації, можна було також інвестувати в Африці в такі об'єкти, як магазини і шахти. Звісно, існували й численні неекономічні чинники. Ми не повинні вибирати між економічними причинами та іншими, тому що всі вони відігравали певну роль.

Існували релігійні причини для європейського прагнення до експансії в Африку. У дев'ятнадцятому столітті в Європі був величезний сплеск євангелізму, як ми можемо бачити з деяких романів того періоду, таких як “Девід Копперфільд” Діккенса і “Джейн Ейр” Шарлотти Бронте.

Деякі письменники, як Діккенс, могли висміювати євангельський порив, але, тим не менш, він був реальним. Церква на батьківщині піддавалася нападкам здебільшого через нові теорії, такі як теорія еволюції та розвиток певних академічних дисциплін. Теорія еволюції Дарвіна, наприклад, припускала, що людина еволюціонувала протягом сотень тисяч років від інших приматів, тоді як Біблія і Церква стверджували, що людина була створена в одну мить наприкінці шестиденного творчого процесу. Таким чином, еволюція кинула виклик традиційному вченню Церкви, і в університетах, наприклад, в Оксфорді в Англії, відбулися бурхливі і пам'ятні дебати з цих питань. Церкві також кинув виклик розвиток геології як академічної дисципліни. Якщо Церква

традиційно вчила, що земля була створена за шість днів, то геологія стверджувала, що цей процес зайняв мільйони років, про що свідчить різний вік різних шарів гірських порід. Таким чином, Церква перебувала під величезним тиском на батьківщині, і виникла потреба знайти нових навернених деінде, щоб компенсувати втрату інтересу і зростання скептицизму на батьківщині.

Деякі європейці керувалися альтруїстичними міркуваннями. Звісно, були й такі, хто просто приховував свої справжні економічні та політичні мотиви під маскою альтруїзму, але інші були щирими. Вони бачили в завоюванні та окупації Африки єдиний життєздатний спосіб покласти край прокляттю рабства та інших варварських практик. Деякі справді добрі європейці, такі як Девід Лівінгстон, були в жаху від того, що рабство все ще існує в Африці, хоча воно було формально скасоване британцями та іншими державами. Вони відчули рабство на власному досвіді. Лівінгстон, наприклад, напевно стикався з жорстоким рабством, яке все ще існувало у Східній та Центральній Африці. Зрештою, Лівінгстон досліджував Східну і Центральну Африку приблизно в той самий час, коли сумнозвісний работорговець Тіпу Тіп збирав величезну армію для набігів на села і захоплення рабів у тій самій місцевості.

Для цих європейців завоювання і окупація врятували б африканців від їх африканських хижаків і поклали б край работоргівлі.

Європа також досягла значного науково-технічного прогресу впродовж XIX століття. Марк Твен, відвідавши Лондон у 1890-х роках, заявив, що прогрес, якого Європа досягла в галузі знань протягом XIX століття, був більшим, ніж за всі інші епохи разом узяті. Відкриття робилися і теорії висувалися в усіх дисциплінах. У 1851 році чоловік королеви Вікторії, принц Альберт, влаштував Велику виставку в Гайд-парку. Вона мала на меті продемонструвати великі досягнення Британії та Європи в науці і техніці. Було бажання здобувати все більше і більше знань у всіх галузях: антропології, географії, мовах; і Африка здавалася родючою незайманою територією, де можна було б здобути ще більше знань. Завдяки великому науково-технічному прогресу Європа в цілому була надзвичайно самовпевненою і мала почуття світової переваги.

Ми повинні ще раз підкреслити важливість того факту, що імперіалістичні завоювання і окупація були здійснені європейцями, і це частково випливало з почуття світової вищості, яке мали європейці в той час. Вони вважали, що мають право не тільки йти на інші континенти і перетинати їх з кінця в кінець, але й окуповувати їх і підкоряти собі їх народи. Дехто вважав, що має право експортувати свою культуру і спосіб життя і нав'язувати їх іншим людям, тому що їх культура вища. З цим почуттям вищості був

пов'язаний своєрідний расизм. Багато хто з цих імперіалістів взагалі вважав африканців недолюдьми. Вони були втіленням “*іншого*”, всіх тих якостей і поглядів, які вважалися огидними.

Для деяких європейських імперіалістів африканець був недолюдиною, як тварина, на самому дні еволюційної шкали Дарвіна, і тому не мав права на ту ж гідність та повагу, що й інші люди.

Почуття культурної та наукової вищості було очевидним не лише в Британії, але й у Німеччині, яка була висхідною європейською державою в останні роки дев'ятнадцятого століття. Німеччина виграла франко-прусську війну проти Франції, іншої великої європейської держави, у 1870-1871 роках, завдавши їй принизливої поразки і захопивши частину її території, наприклад, Ельзас-Лотарингію. Окрім відчуття технологічної переваги, Німеччина вийшла з франко-прусської війни наймогутнішою державою континентальної Європи. Тому вона відчувала потребу в колоніях, щоб виправдати свою військову перевагу. Німеччина також потребувала закордонних ринків збуту для продукції своєї промисловості.

Франція, з іншого боку, була принижена. Вона програла франко-прусську війну, а також втратила територію на користь Німеччини. Вона також втратила значну частину своєї національної гордості та відчуття сили. Тому Франція сподівалася компенсувати свої втрати і “відродитись”, придбавши якомога більше територій в Африці та Азії.

У Британії, звісно, було приблизно таке саме ставлення. Британія почувалася надзвичайно впевнено, маючи найсильніший флот у світі та величезні промислові й економічні успіхи. Вона була провідною індустріальною державою світу, і протягом більшої частини дев'ятнадцятого століття її імперія розширювалася. Приблизно до середини дев'ятнадцятого століття Британія заохочувала політику “вільної торгівлі”, свого роду “laissez faire”, яка дозволяла кожній європейській країні торгувати в Африці, де вона хотіла.

Звичайно, це означало, що в цій торгівлі домінуватиме Британія, оскільки вона мала більше ресурсів і кращу інфраструктуру, ніж інші. Британія також мала величезну перевагу - вона була найбільшою фінансовою потугою світу, її столиця, Лондон, була світовим фінансовим центром, а британський фунт - валютою світової торгівлі. Фунт займав таку ж позицію і мав таке ж значення, як і долар сьогодні. Британські фінансисти та промисловці могли інвестувати свої капітали в Африку і знаходити там ринки збуту для продукції своїх фабрик. Однак у другій половині XIX століття Британія почала відчувати

конкуренцію з боку Німеччини, Сполучених Штатів і, до певної міри, навіть Франції.

Після закінчення Громадянської війни Сполучені Штати починали набирати обертів і також ставали зростаючою індустріальною державою. Посилення конкуренції підштовхнуло Британію від "вільної торгівлі" до певної міри "протекціонізму", а її конкуренти зрозуміли, що їм також потрібні колонії, щоб діяти на більш рівних засадах. Все це становило загрозу значущості та успіху Британії, і вона також потребувала нової сфери діяльності. І тому британці також бачили великі переваги у володінні колоніями. Колонії забезпечували б дешеве джерело сировини та готовий ринок збуту для продукції британських фабрик, а сама Британія та її колонії становили б потужний торговельний простір.

Існував також технологічний розрив між Європою та Африкою, який поглиблювався работоргівлею. Європа мала чудові пароплави, які могли не лише перевозити поселенців і солдатів до Африки, але й бомбардувати африканські території. Європа також мала досконалішу зброю. Хоча африканці були знайомі зі зброєю, оскільки її продавали або дарували їм в обмін на захоплених рабів за часів рабства, Європа досягла значних успіхів у збройових технологіях, і в цій галузі африканці не могли конкурувати. Наприклад, європейці мали швидкозарядну гвинтівку і кулемет "Максим". Африканці не мали такої зброї, і це мало вирішальне значення.

Існувала також традиційна слабкість окремих африканських держав, а також суперництво як всередині держав, так і між державами. Етнічне суперництво було особливо очевидним, і європейці робили все можливе, щоб використати його. Були випадки, коли деякі африканські племена вважали, що угоди, які вони укладали з європейцями, передбачали лише захист від їх етнічних ворогів, а пізніше виявлялося, що вони фактично поступилися своїми територіями відповідній європейській нації.

Нарешті, були й стратегічні причини. Британцям, наприклад, потрібно було утримати Єгипет, особливо після відкриття Суецького каналу в 1869 році. Було вкрай важливо, щоб канал залишався відкритим і забезпечував доступ європейців до Південно-Західної Азії та Індії. Те ж саме стосувалося і Південної Африки. Мис Доброї Надії потрібно було захищати, щоб забезпечити вільний прохід кораблів до Індії та Далекого Сходу.

10. Дослідження Африки

Починаючи з 1788 року численні європейські дослідники подорожували Африканським континентом. *Мунго Парк* був одним із перших, кого спонсорувала Африканська асоціація, яка проіснувала до 1815 року. Його опис характеру своєї подорожі фактично розкрив справжню мету Африканської асоціації: “зробити географію Африки більш знайомою для співвітчизників і відкрити для їх амбіцій і промисловості нові джерела багатства і нові канали торгівлі”. Парк здійснив дві подорожі до Африки.

Перша відбулася в 1795 році в райони навколо річок Гамбія і Нігер. Під час подорожі африканці захопили його в полон і ув'язнили, але йому вдалося втекти і повернутися до Британії. Як і багато інших дослідників, після повернення до Європи в 1797 році він розповів про свою подорож, що викликало неабияку сенсацію. Він знав, що його європейські колеги мають ненаситний апетит до екзотики та варварства, якщо йдеться про Африку, і представив африканців як варварських, недостойних довіри і загалом нижчих за європейців. Однак його розповідь пробудила ентузіазм інших шукачів пригод і британського уряду, який спонсорував його другу подорож до Африки. Він залишив Англію в 1805 році з наміром дослідити річку Нігер і пройти по ній до моря. Однак під час дослідження річки на нього напали африканські воїни. Намагаючись врятуватися, він стрибнув у річку і потонув.

У 1827 році француз *Рене Кайє*, який переодягнувся єгиптянином, став першим європейцем, який відвідав місто Тімбукту. Кайє також відвідав Сенегал і Сьєрра-Леоне та перетнув пустелю, щоб дістатися Марокко. Інші дослідники продовжували виконувати завдання *Мунго Парка* - розгадувати таємницю гирла великої річки Нігер. Зрештою, цю таємницю розгадали два *брати Ландери*, які в 1830 році пройшли Нігером до його гирла і продемонстрували, що те, що раніше називали “Нафтовими річками”, насправді є дельтою Нігеру. Досягнення братів Ландер чітко продемонструвало справжні мотиви спонсорів африканських досліджень, адже воно привело в захват купців і торговців, які тепер зрозуміли, що в самому серці Західної Африки є великий судноплавний водний шлях з усіма комерційними можливостями, що з цього випливають.

Місіонери також були зацікавлені в тому, щоб відправитися в Африку для поширення Євангелія. Деякі з них також хотіли здобути знання африканських мов і африканських традиційних звичаїв. Тому вони приєдналися до когорти дослідників Африки і багато подорожували. Наприклад, двоє німецьких місіонерів, *Джон Крафт* і *Джон Ребман*, були першими європейцями, які піднялися на гору Кіліманджаро у Східній Африці, найвищу гору Африки.

Багато в чому через те, що місіонери змогли отримати інформацію, яка згодом стала надзвичайно корисною для імперіалістичних окупантів, можна стверджувати, що вони проклали шлях до імперіалізму.

Слід, однак, зазначити, що місіонери, як правило, виступали проти імперіалістичної анексії країн, які вони відвідували, оскільки це ставало на заваді наверненню місцевих африканців до християнства. Так само і деякі купці, які знали, що їх успіх як торговців залежить від доброї волі африканського народу. Однак сама присутність місіонерів і купців давала політичним окупантам привід для анексії, оскільки вони могли стверджувати, що їм потрібно захищати своїх громадян.

Деякі з дослідників мали власну свиту, інші вважали більш ефективним просто приєднатися до вже існуючих торгових караванів. Дехто навіть перевдягався. *Річард Бертон* був одним із тих дослідників, хто полюбляв перевдягатися і видавати себе за когось іншого, окрім європейця. Йому допомагав той факт, що він вільно володів арабською мовою, що дозволяло йому видавати себе за араба, що було надзвичайно корисно в районах з великим арабським населенням. Використовуючи це маскування, він відвідав місто *Харар* у віддаленій частині Східної Ефіопії. *Харар* тоді був мусульманським містом, забороненим для європейців та прихильників інших релігій. Бертон був одержимий ідеєю "відкриття" витоку Нілу, який у той час дуже цікавив європейців як, можливо, найбільша річка світу і джерело родючості Єгипту. У 1858 році він здійснив експедицію до Африки саме з цією метою, у супроводі іншого авантюриста, *Джона Спіка*. Метою його подорожі був регіон Великих озер в Африці. Подорожуючи через Сомалі та Ефіопію, їм вдалося досягти озера *Танганьїка*. Під час подорожі обидва чоловіки серйозно захворіли. Бертон був настільки хворий, що не зміг продовжити подорож, і Спік вирушив далі сам. Він став першим європейцем, який побачив велике африканське озеро *Ньянза*, яке він перейменував на озеро *Вікторія*, на честь британської королеви. Йому також стало зрозуміло, що це озеро є витоком річки *Ніл*.

У 1860 році *Спік* повернувся на цю територію з іншим дослідником на ім'я *Джеймс Грант*. Він зміг підтвердити, що озеро *Ньянза* дійсно є витоком річки Ніл і що річка витікає з північних берегів озера. Для європейців це було справді великим "відкриттям". *Грант* і *Спік* продемонстрували, що велика річка *Ніл* є судноплавною на більшій частині своєї довжини. Хоча *Бертон* через хворобу був змушений відмовитися від подорожі, в яку вони зі Спіком вирушили, він зміг продовжити і дістатися до таких місць, як *Дагомея* і узбережжя *Камеруну*.

У 1864 році *Семюель Бейкер* досяг озера *Альберт*, а за ним і інші британські дослідники. Все це було надзвичайно важливим для Британії, зокрема, тому що це додало інтересу до Західної Африки, а також до всієї чотиритисячокілометрової довжини річки Ніл, аж до самого серця континенту.

Одним з найвидатніших дослідників Африки був шотландець *Девід Лівінгстон*. Він відрізнявся від інших тим, що його мотиви були справжніми і не були заплямовані жодними прихованими комерційними чи економічними міркуваннями. *Девід Лівінгстон* був справжнім християнським місіонером, який був зацікавлений у наверненні африканців до християнства, а також у лікуванні їх хвороб і турботі про їх добробут. Лікар за фахом, він відчував щиру огиду до работоргівлі, яка все ще тривала в деяких частинах Африки, і однією з причин, чому він виступав за навернення африканців до християнства, було те, що це врешті-решт поклало б кінець рабству. На відміну від таких людей, як *Мунго Парк*, *Лівінгстон* був по-справжньому чутливим до страждань африканського народу і з великою повагою ставився до африканських традицій. Тому не дивно, що африканці, яких він зустрічав, поважали його.

Лівінгстон був відправлений в Африку як місіонер Лондонським місіонерським товариством у 1844 році, коли йому було лише 27 років. У той час місіонери повинні були залишатися в обраній країні деякий час, але з часом повертатися додому. *Лівінгстон* залишився в Африці до своєї смерті в 1873 році. Лондонське місіонерське товариство, занепокоєне його тривалою відсутністю, попросило іншого дослідника, *Генрі Мортона Стенлі*, приглянути за ним під час однієї з його власних подорожей. *Стенлі* вдалося знайти *Девіда Лівінгстона* в самому серці Африки і привітати його знаменитими словами: "*Доктор Лівінгстон, я припускаю?*".

Лівінгстон продовжував свою місіонерську діяльність в Африці, але він також багато подорожував по самому серцю континенту. Він тричі перетнув Південну і Центральну Африку, починаючи з 1851 року і до своєї смерті в 1873 році. Він подорожував від річки *Замбезі* до *Луанди* на західному узбережжі, і саме під час цієї подорожі він був вражений руйнівними наслідками работоргівлі, яка все ще тривала. Повернувшись назад, *Лівінгстон* проїхав через увесь континент від західного до східного узбережжя. Пізніше він очолив експедицію до озера Малаві і провів решту свого життя, досліджуючи озеро і річкові системи півдня Центральної Африки. *Лівінгстон* помер у 1873 році на озері *Бангвеулу* на території сучасної *Замбії*. Він зробив величезну роботу в Центральній і Південній Африці, і африканці, яким він служив з такою відданістю, так любили його, що вирішили забальзамувати його тіло, щоб підготувати його до повернення в Шотландію. Процес бальзамування сам по

собі є ще одним показником африканської винахідливості та знання деяких складних наукових принципів. Наглядав за процесом друг і супутник *Лівінгстона* на ім'я *Чума*.

Після бальзамування *Лівінгстона* відвезли в каравані з 60 осіб на чолі з *Чумою* до прибережного міста *Багамойо*, звідки тіло було перевезено до *Британії*. *Чумі* та його людям знадобилося десять місяців, щоб завершити цю подорож. До речі, хоча *Чума* супроводжував *Лівінгстона* майже у всіх його подорожах і разом з ним робив "відкриття", йому ніколи не приписують жодних заслуг за ці "відкриття" і рідко згадують про нього.

Північну Африку інтенсивно досліджували два німці, *Генріх Барт* і *Густав Нахтігаль*. І тут комерційні та економічні мотиви були першорядними. *Барта* фактично спонсорувала група британських купців, і йому вдалося домовитися з деякими вождями про торговельні поступки для всіх британських купців. Наприклад, він домігся від султана *Сокото* надання франшизи, яка гарантувала безпеку для всіх британських купців та їх майна під час проходження через володіння султана.

11. Події в Північній і Західній Африці після відкриття Суецького каналу

Відкриття Суецького каналу в 1869 році, що дало Європі легкий доступ до східноафриканського узбережжя, Індії та Сходу, а також необхідність його захисту, означало, що канал став центральним пунктом британської колоніальної політики.

Таким чином, британський інтерес перемістився до Каїру і продовжився вздовж річки Ніл аж до Великих озер. Британців тепер цікавила вся долина Нілу і величезні ділянки Східної Африки, аж до Центральної Африки. Звичайно, єгиптяни були непокірними, і в 1882 році відбулася величезна битва при *Ель-Кебірі* між британцями та єгипетською армією, в якій британці здобули перемогу, а це означало, що вони отримали контрольний пакет акцій вздовж усього Нілу. Однак це також означало можливість конфлікту з бельгійцями, які домінували у Вільній державі Конго.

Французи також були активними. Вони прагнули зруйнувати британську майже монополію на торгівлю в Африці, і в 1879 році розпочали будівництво залізниці, яка б з'єднала *Дакар* у їх колонії *Сенегалі* з долиною *Верхнього Нігера*. Це дало б їм величезний ринок у Західній Африці. Вони вже мали Алжир, а в 1882 році окупували *Туніс* і проголосили протекторат над *Порто-Ново* і *Пуент-Нуар* на західному узбережжі Африки. Таким чином, цей крок

дав Франції контроль над цілою смугою території в Західній Африці і поставив під загрозу британський контроль над важливими торговельними шляхами. Франція закріпилася не лише в районі *Габону* в Західній Африці, але й уздовж Конго в самому серці Африки.

Діяльність *Генрі Мортона Стенлі* закріпила за королем Бельгії Леопольдом II великі території басейну Конго, що загрожувало йому конфліктом з португальцями в Анголі.

Португальці також претендували на території трохи північніше, біля гирла Конго. Що ще гірше, британці підтримували претензії португальців в Анголі та біля гирла Конго. Таким чином, тепер існувало щонайменше чотири європейські держави, які боролися за панування в самому серці Африки: Британія, Португалія, Франція та Бельгія. Прямо посеред цього хаосу, що насувався, з'явився ще один великий гравець - Німеччина.

12.Роль Німеччини, Берлінська конференція та її наслідки

Німеччиною тепер керував так званий “залізний канцлер” Бісмарк, який привів країну до перемоги у франко-прусській війні. Бісмарк уособлював німецьке почуття вищості і, як наслідок, прагнення до колоній. Оскільки британці, французи, бельгійці та португальці змагалися між собою за володіння африканськими територіями, він дійшов висновку, що потрібно діяти швидко, якщо Німеччина хоче отримати хоч щось. Тому в 1884 році він домігся придбання Німеччиною *Тоголенду* (територія сучасних Того і Гани), *Камеруну* та *Південно-Західної Африки*, просто проголосивши їх протекторатами, над якими Німеччина мала контроль. Щоб закріпити німецькі здобутки і запобігти війні європейських країн за африканські володіння, Бісмарк скликав конференцію в Берліні, згодом відому як *Берлінська конференція*, яка тривала з 1884 по 1885 рік, щоб обговорити питання розподілу Африки.

Берлінська конференція стала однією з найбільш знакових подій у світовій історії, яка глибоко вплинула на подальший розвиток континенту. На ній були представлені чотирнадцять європейських країн, але не було жодної африканської. Конференція стала незаперечною демонстрацією європейської зверхності та почуття світової переваги. Вона також продемонструвала їх надзвичайну зневагу до африканця і їх віру в те, що він не має значення, що африканці навряд чи є людськими істотами.

Європейці могли взяти ручку і карту Африки і просто поділити континент між собою, провівши довільні лінії, абсолютно не звертаючи уваги на те, яка африканська нація де живе. Кожен, хто подивиться на карту Африки сьогодні,

побачить, що багато кордонів є простими прямими лініями. У деяких випадках в якості кордонів використовувалися річки, озера і гори. Навряд чи хтось із присутніх на цій конференції був в Африці, і вони діяли на основі повного незнання африканської ситуації. Континент був поділений приблизно на 55 різних країн, і всі вони, за винятком двох, були відведені різним європейцям як їх володіння або частина їх сфер впливу.

Лише Ліберія та Ефіопія уникли цього. Ліберія тому, що перебувала під захистом Сполучених Штатів, які відіграли важливу роль у її створенні. Штучний поділ Африки на Берлінській конференції мав величезні наслідки для континенту та його народів.

Першим важливим наслідком стало те, що Конго було передано не Бельгії, а бельгійському королю *Леопольду II* як його особисту власність. Таким чином, ціла країна, яка за розміром майже дорівнювала всій Західній Європі, була передана одній особі в особисту власність. Більше того, ця людина ніколи не була в Африці.

Леопольд, користуючись усіма перевагами свого нового володіння, почав експлуатувати Конго, яке він тепер називав *Вільною державою Конго*, з невимовною жорстокістю. Правління Леопольда та експлуатація Конго є чи не найжахливішою ілюстрацією жахів імперіалізму. Його особливо цікавив каучук і слонова кістка. Каучук тоді користувався великим попитом на фабриках Європи, і Конго було одним з найважливіших джерел його постачання.

Леопольд наказав своїм агентам встановити квоти, які кожне село чи громада мала здати до певної дати. Коли вони цього не робили, цілі села іноді винищували. Окремих людей жорстоко вбивали, а сільських старост змушували надсилати ампутовані руки, щоб показати, що вони були покарані за невиконання квот.

Дійсно, ампутація рук стала улюбленою формою покарання агентів Леопольда в Конго. Масштаби жорстокості були просто вражаючими, навіть за звичайними імперіалістичними стандартами. Від жорстоких покарань і вбивств не звільнялися навіть маленькі діти.

Мільйони африканців втратили життя через дії агентів Леопольда. Це був не що інше, як геноцид, не гірший за Голокост. Зрештою, завдяки звітам деяких місіонерів і колоніальних адміністраторів, таких як *Роджер Кейзмент*, навіть совість Європи була розбуджена і обурена неймовірною жорстокістю. Результатом обурення стало те, що в 1908 році Конго було відібрано у *Леопольда* і передано бельгійському уряду.

Іншим наслідком штучного поділу Африки європейськими державами стало руйнування національних ідентичностей, що призвело до політичних і

військових потрясінь. Через європейське незнання етнічних конфігурацій цілі народи, які зберігалися нерозділеними і повинні були залишатися нерозділеними, тепер були ненавмисно розколоті і опинилися під владою або у сферах впливу різних європейських держав. Таким чином, ціла горда нація могла виявитися розділеною і розподіленою між трьома різними африканськими країнами, що належать французам, британцям та італійцям.

Найбільше від цього постраждав сомалійський народ. Дехто опинився в італійській Еритреї, дехто в італійському Сомаліленді, дехто у французькому Сомаліленді, дехто у британському Сомаліленді, а дехто навіть у британській Кенії. Не менш руйнівним було і протилежне явище: нації, які були окремими і повинні були залишатися окремими, виявилися загнаними разом в одну країну або в сферу впливу однієї європейської держави. Прикладом цього є *Нігерія*: *йоруба, ігбо і хауса*, кожна з яких є великою нацією з мільйонами людей, були змушені разом утворити країну *Нігерію*.

Пізніше це призвело до однієї з найстрашніших проблем в Африці - громадянських війн і війн між націями, коли нація, яка була розколота, намагалася знову об'єднатися і відновити свою колишню ідентичність, або нація, яка була змушена вступити в якийсь союз з іншими, намагалася відокремитися і відновити свою колишню ідентичність. Перший процес називається *іредентизмом*, а другий - *сецесією*.

Сомалійці є типовим прикладом іредентизму, оскільки вони намагаються відновити національну ідентичність і цілісність. Це стало причиною численних воєн і потрясінь на Африканському Розі, які тривають і донині, що робить Сомалі однією з найбільш нестабільних країн Африки.

Нігерія є типовим прикладом другого процесу. У 1967 році народ *ігбо* спробував відокремитися від нігерійської федерації, що спричинило криваву громадянську війну, відому як *Біафранська війна*, яка тривала до 1970 року.

Іншим результатом Берлінської конференції стало те, що Німеччина була визнана імперською державою і навіть змогла придбати четверту колонію, *Танганьїку* (територія сучасної Танзанії). Угода, досягнута в Берліні між європейськими країнами, передбачала, що якщо європейська країна може продемонструвати фактичну окупацію африканської країни, то вона має право на цю країну. Це дозволило Бісмарку проголосити протекторат над *Танганьїкою* через фактичну окупацію, оскільки німецький агент на ім'я *Карл Петерс* уклав договори з місцевими африканськими лідерами.

Для європейців, мабуть, найважливішим наслідком Берлінської конференції було те, що після неї майже не було конфлікту між державами, які

змагалися за панування в Африці і були майже на межі зіткнення під час її проведення. У цьому відношенні виверт Бісмарка мав великий успіх.

Було два винятки, два випадки, коли європейські держави були близькі до того, щоб обмінятися ударами. Одним з них був так званий *інцидент у Фашоді*, що стався в 1898 році на річці Ніл. Невеликий французький експедиційний загін під командуванням *Жана-Батіста Маршана* зіткнувся з набагато більшими англо-єгипетськими силами на чолі зі знаменитим *Гербертом Кітченером*, які будували дорогу вгору по Нілу. Кітченер наказав Маршану та його людям відступити, і вони були змушені це зробити, оскільки, будучи в меншості, вони не мали жодного шансу в реальному протистоянні. Це був невеликий інцидент без бойових дій, але він мав величезні наслідки. Це означало, що британці залишилися без жодних протидій, і Британія була єдиною європейською країною, що мала вплив вздовж Нілу від Єгипту до Великих озер.

Здобувши контроль над Єгиптом і Нілом, британці все ще мусили їх захищати, і відтепер вони були залучені до складного набору дипломатичних маневрів за участю португальців, французів і короля Бельгії Леопольда II, які отримували задоволення від гри однієї великої європейської нації проти іншої.

Врешті-решт Ніл був закріплений за Британією. Французам довелося задовольнитися просуванням на захід у непродуктивні припустельні райони. Більше того, у 1899 році вони відмовилися від усіх претензій на долину Нілу.

Другий інцидент стався між португальцями і британцями. Оскільки португальці були в Анголі, а британці мали вплив серед *шона* та *індебеле* в *Південній Родезії* (територія сучасної Зімбабве), завжди існувала можливість зіткнення. Це мало не сталося, коли португальський дослідник *Серпа Пінту* анексував народ *макололо* в 1898 році.

Британці розцінили це як вторгнення у свою сферу впливу і висунули ультиматум португальцям, які поступилися. Врешті-решт обидві країни погодилися на договір, який ратифікував кордони *Мозамбіку, Ньясаленду* та *Південної Родезії*. Цей інцидент став принизливою поразкою для Португалії, уряд якої був змушений піти у відставку. Було підтверджено вивищення Великої Британії як найбільшої колоніальної держави світу. До кінця століття Британія мала колонії на всіх континентах, а її імперія налічувала близько чверті населення світу.

13. Поразка італійців у спробі колонізації Ефіопії

Італійці спробували колонізувати Ефіопію, але зазнали невдачі. Ефіопія стала єдиною корінною африканською нацією, яка не була колонізована європейською державою. Значною мірою це сталося завдяки принизливій поразці, яку вона завдала масованим італійським військам у битві при *Адові* (або *Адві*) у 1896 році під проводом імператора *Менеліка II. Битва при Адові* стала знаковою подією в африканській і навіть світовій історії, і її значення важко переоцінити. Вона показала, що добре вишколена європейська армія може бути розбита африканцями на африканській землі; вона продемонструвала, чого можуть досягти африканська компетентність, винахідливість і ефективність; вона стала важливою віхою в рішучості залишатися вільними і протистояти гнобленню і тиранії.

Італійська армія зазнала поразки значною мірою завдяки блискучій військовій стратегії ефіопського лідера Менеліка II, який вибив італійців з їх безпечної позиції в горах, а також через некомпетентність італійських командирів, які обрали непідходящий момент для просування і нападу. Поразка італійців також показала, що майже повна окупація Африки європейськими державами не була досягнута без запеклого опору з боку багатьох африканських народів. Цей опір розпочався ще до Берлінської конференції і битви, і продовжувався ще довго після неї. Лише з початком Першої світової війни в 1914 році європейці, можна сказати, отримали повний контроль над ситуацією.

14.Опір імперіалістичній окупації

На початку періоду європейського вторгнення опір був незначним, здебільшого тому, що африканські народи не зовсім розуміли, що відбувається. У той час європейці вважали за краще вести переговори і використовувати хитрість, а не військову силу. Вони часто представлялися друзями африканських народів, які допоможуть захистити їх від ворогів, зацікавлені в торгівлі та принесенні їм нового Бога.

Місцеве населення вітало європейців як союзників проти ворожих племен, не усвідомлюючи, що в більшості випадків вони прирікали себе на підпорядкування. Однак, як тільки африканці усвідомили, що відбувається, виник сильний опір. Держави у внутрішніх районах або ті, що простягалися від узбережжя вглиб країни, були більшими, краще організованими і більш підготовленими до опору імперіалістам, ніж прибережні держави. До таких

держав належали *шона* і *ндебеле, зулуси, ашанті* та інші. Зараз ми розглянемо кілька прикладів опору, починаючи із Західної Африки.

Після Берлінської конференції французи і британці просунулися по всій Західній Африці. Загалом, французи придбали великі, але посушливі і непродуктивні держави, тоді як британці отримали такі місця, як *Сьєрра-Леоне, Гамбія*, тодішній *Золотий Берег* і *Нігерія*, які були багаті на мінеральні та сільськогосподарські ресурси. І французи, і британці прагнули зміцнити свої позиції, але зустріли запеклий опір з боку певних кіл.

Примітним став опір *Саморі Туре* проти французів. Імператор *Вассулу Саморі Туре*, чия імперія була частиною стародавнього Малі, став майже такою ж легендарною фігурою, як і деякі імператори стародавнього Малі, чию славу його народ сподівався наслідувати. Він був єдиним найбільш грізним військовим супротивником Франції в Західній Африці. Саморі Туре мав армію в 30 000 чоловік, включаючи елітний кавалерійський корпус; він також мав сучасне озброєння, придбане у британців в Сьєрра-Леоне. Французи вважали цю армію майже непереможною. Тому вони були змушені підписати договір з Саморі Туре в 1887 році, але було зрозуміло, що вони робили це лише для того, щоб виграти час, і що вони прагнули встановити тотальний контроль і забезпечити повну поразку.

Зрештою, французи вторглися в 1891 році, значною мірою тому, що вони зрозуміли, що позиція Саморі була ослаблена внутрішньою боротьбою. Усвідомлюючи своє ослаблення, Саморі вдався до партизанської тактики і політики випаленої землі, таким чином позбавивши французів вкрай необхідних поставок. Але далі на сході з'явилися нові сили, з якими треба було мати справу, такі як *британці* та *ашанті*. Хоча він здобув кілька вражаючих перемог, він був змушений здатися французам у 1898 році і був засланий до Габону, де і помер. Однак він залишається одним з найбільших традиційних героїв Західної Африки.

Ашанті своєю чергою чинили впертий опір британцям. Гордий і заповзятливий народ, що жив на території сучасної центральної *Гани*, вони були дуже активні в торгівлі золотом, а згодом і в торгівлі пальмовою олією, якої так потребували фабрики Заходу. Деякий час вони дружно торгували з британцями, але напруженість виникла, коли вони зрозуміли, що британці, як і вони самі, хочуть домінувати в торгівлі золотом і пальмовою олією.

Британці вторглися в *Ашантіленд* у 1874 році, намагаючись утвердити свою владу, розгромили ашанті і спалили їх столицю *Кумасі*. Це було до розділу, і британці ще не хотіли офіційно окупувати *Ашантіленд*. Однак після поділу британці вважали, що вся територія належить до їх сфери впливу, і їм

потрібно було показати, що саме вони контролюють весь *Золотий Берег*. Тому британці знову вторглися в 1895 році, окупували королівство *Ашанті* і проголосили протекторат майже над усім *Золотим Берегом*.

Однак у 1900 році армія *ашанті*, яка залишилася неушкодженою, підняла повстання проти британців, і розпочалася справжня війна. *Ашанті* здобули кілька дуже значних перемог і були дуже близькі до перемоги над британцями, але врешті-решт переважаюча британська військова зброя взяла гору. Весь *Золотий Берег* був оголошений колонією Великої Британії, а *Асантехен* (монарх *ашанті*) був засланий на *Сейшельські острови*.

Народи *хереро* і *нама* в Південно-Західній Африці, на території сучасної *Намібії*, чинили чи не найзапекліший опір імперіалістам, в даному випадку німцям. *Намібія* також є яскравим прикладом імперіалістичної консолідації влади шляхом використання конфліктів між африканськими народами. Ця частина Південної Африки, від пустелі *Наміб* на заході до *Бечуаналенду* (сучасної *Ботсвани*) і річки *Окаванго* на сході, здавна була заселена двома великими етнічними групами: *нама* на півдні і *хереро* на півночі. На жаль, ці два народи були традиційними ворогами, і ця ворожнеча здебільшого виникала через необхідність контролювати торгівлю з британцями худобою, слоновою кісткою та страусовим пір'ям.

У 1884 році німці, використовуючи як привід необхідність захисту своїх торговців і місіонерів, оголосили всю цю територію німецьким протекторатом. Після Берлінської конференції Німеччина вирішила закріпити свої позиції, граючи в стару гру “розділяй і володарюй”. Вона уклала договір з *хереро*, який передбачав захист від їх традиційних ворогів *нама*, і напала на *нама*. Хоча останні хоробро билися у війні, що розпочалася, вони врешті-решт зазнали поразки. Тоді німці звернули свою увагу на *хереро*, скориставшись боротьбою за престол, щоб встановити свою владу. Вони відібрали у *хереро* величезні ділянки землі і роздали їх німецьким поселенцям, обклали податками і примусовою працею. *Хереро* підняли повстання, але їх повстання було жорстоко придушене, а лідери страчені. Німці контролювали ситуацію, але *хереро* і *нама* не можна було так легко списувати з рахунків.

На початку XX століття німці продовжували заселяти цей регіон білими поселенцями, відбираючи у корінних жителів величезні ділянки землі. Нові поселенці також силоміць забирали у людей худобу, щоб поповнити свої нові ранчо. *Хереро* були першими, хто повстав, і їх повстання було жорстоким. Вони вбили понад 100 німецьких поселенців і знову зайняли відібрану у них землю. *Хереро*, ймовірно, перемогли б у боротьбі, якби їх підтримали їх природні вороги *нама*, але цього не сталося, поки не стало занадто пізно.

Німецький командир оголосив, що всі *хереро* повинні покинути територію і що будь-який *хереро*, знайдений на німецькій території, озброєний чи неозброєний, буде розстріляний. Це було нічим іншим, як етнічною чисткою, повним виселенням *хереро* з їх рідних і споконвічних земель. До 1905 року залишилося лише 16 000 *хереро* з колишнього населення у 80 000, але лише 2000 біженців досягли *Бечуаналенду* (сучасної Ботсвани). Це була одна з найвідоміших подій в історії імперіалізму.

Нама також підняли повстання, проводячи енергійну і в основному успішну партизанську операцію. Лише у 1907 році повстання було остаточно придушене, знову ж таки, завдяки передовій німецькій зброї. Після закінчення війни німці жорстоко покарали вцілілих *хереро* і *нама*. Вони забрали всю їх худобу і скинули вождів. Обидві групи були доведені до повного безсилля і змушені виконувати чорну роботу в будинках і на фермах своїх німецьких господарів.

Важливою подією також було повстання *Маджі-Маджі* у Східній Африці. Має бути зрозуміло, що двома основними силами, які діяли проти африканців у їх повстанні проти імперіалістів, були давня етнічна ворожнеча та досконаліша європейська зброя, зокрема, європейське володіння кулеметом. Часто задають питання, чому африканці, які в минулому були такими винахідливими у пошуку рішень для подолання перешкод і у використанні того, що можна назвати африканською наукою, не змогли знайти відповідної відповіді на європейську агресивність і європейську зброю. Повстання *Маджі-Маджі* на території нинішньої *Південної Танзанії* є гарним прикладом спроби зробити саме це. Люди в цій частині тодішньої *Танганьїки* вірили в силу магічної рідини або чарівної води, яку називали “маджі-маджі” і яка могла перетворювати кулі на воду. Це було б грізною протиотрутою проти кулемета. Віра в маджі-маджі об'єднала жителів Південної Танганьїки в демонстрації рідкісної єдності проти німців. Повстання поширилося, і люди досягли значних успіхів. Це призвело до ще більшої віри в силу чарівної води і ще більших успіхів людей.

Німці були повністю ошелешені успіхом повстання і тим фактом, що все це сталося завдяки чарівній рідині. Зрештою, повстання було придушене, і німці жорстоко покарали людей, знищивши села і спустошивши величезні ділянки землі. Почався голод, внаслідок якого померло ще понад 50 000 людей. Отже, можна побачити, що хоча імперіалізм формально розпочався з Берлінської конференції та поділу Африки в 1884-1885 роках, багато африканських народів продовжували чинити запеклий опір протягом тривалого часу після цього.

Процес придушення цього опору та встановлення влади імперіалістичних держав отримав іронічну назву “*умиротворення*”. Використання терміну “*умиротворення*” для опису цього процесу було найбільш кричущим зловживанням терміном, яке коли-небудь було зафіксоване. По суті, мова йшла про найжорстокіше придушення будь-якого опору з метою повного підкорення африканського народу. Лише з початком Першої світової війни у 1914 році можна сказати, що опір було повністю ліквідовано. Німеччина програла війну і, як наслідок, втратила всі свої африканські колонії. Всі вони стали підопічними територіями Ліги Націй і були передані іншим країнам для управління від імені Ліги Націй. Так, Камерун відійшов спільно до Франції та Великої Британії, Південно-Західна Африка - до Південної Африки, Танганьїка - до Великої Британії, Того - до Франції, а Бурунді та Руанда - до Бельгії.

15.Управління колоніальними територіями

Загалом, колоніальні держави запроваджували податки, щоб, як вони стверджували, зібрати кошти для виплати заробітної плати та фінансування реформ, які вони впроваджували. Колоніальні держави також запровадили примусову працю і створили армію та поліцію, які складалися з місцевих чоловіків, але офіцерів надавала колонізаторська держава. За великим рахунком, це були спільні риси між системами різних колоніальних держав. Однак були й відмінності.

Прийнято вважати, що однією з головних відмінностей між французькою та британською системами управління колоніями було те, що французи практикували політику асиміляції, тоді як британці використовували систему непрямого правління. Французи завжди мали екзальтоване уявлення про свою культуру, яку деякі з них вважали вищою за будь-яку іншу культуру в світі. Тому спочатку вони прагнули асимілювати всіх членів своєї імперії у французьку культуру. Це означало, що вони повинні були пройти через суто французьку систему освіти, під час якої вони засвоїли б французькі цінності та погляди, незалежно від кольору їх шкіри. Це означало б, що африканці вважатимуть себе і будуть вважатися чорношкірими французами і француженками. Вони мали б повне французьке громадянство з правом повного представництва у французькому парламенті, на них поширювалися б французькі закони і вони були б захищені ними.

Дехто може вважати цей намір французів дуже похвальним. Зрештою, вони говорили про те, що всі у Французькій імперії є рівними в усіх відношеннях і мають однакові можливості, незалежно від раси чи місця

походження. Це був би значний відхід від базових постулатів, які започаткували як работоргівлю, так і сам імперіалізм. Це також є однією з головних цілей більшості цивілізованих суспільств. Однак існувало кілька перешкод на шляху до досягнення тотальної асиміляції.

Перш за все, це означало визнати, що культури африканських народів є нижчими за французьку культуру, і, що ще гірше, їх слід повністю забути. Хтось скаже, що це означало якусь невиправдану зверхність. Це навіть підривало уявну віру в рівність і суперечило всім уявленням про різноманітність і силу, яка може випливати з такої різноманітності.

Чи можна було розробити систему освіти, яка б створювала з африканців чорношкірих французів і африканок, і чи була б така система взагалі бажаною? Зараз нам здається досить смішним, що маленькі африканські діти, які відвідували школу в деяких французьких колоніях, повинні були щоранку повторювати, що їх предки були "*галлами*".

Другою серйозною перешкодою на шляху до успіху політики асиміляції були цифри. На початку XX століття населення *Французької імперії* налічувало десятки мільйонів людей. Як їх усіх можна було асимілювати? Тому на практиці французи відмовилися від плану асиміляції для всіх, і лише кілька обраних і високоосвічених людей були фактично асимільовані. Решту вважали підданими імперії.

Деякі з асимільованих фактично займали важливі посади у Франції. Наприклад, Леопольд *Седар Сенгор*, який став першим президентом незалежного *Сенегалу*, та *Уфуе Буаньї*, перший президент незалежного *Кот-д'Івуару*, були не лише членами Французької асамблеї, а й міністрами у французькому уряді. *Сенгор* був членом Французької академії, а також входив до складу комітету, якому було доручено забезпечувати чистоту французької мови.

Цікаві наслідки були і для інших, хто асимілювався. Деякі з цих людей, пройшовши через французьку систему освіти у себе на батьківщині в Африці, потім були відправлені до Франції для продовження навчання. Там до них дійшло, що вони були повністю відірвані від свого коріння в африканській традиції. Звідси виникло поняття відчуження. Ці люди також виявили, що, хоча вони повинні були мати ті ж юридичні та політичні права, що й французи, народжені у Франції, їх не повністю сприймали як французів. Таким чином, вони опинилися у своєрідному культурному підвішеному стані і переживали кризу ідентичності. Тому вони прийняли літературну та філософську концепцію "*негритюду*", яка означала прийняття свого чорношкірого кольору та "африканськості" у прагненні повернутися до свого коріння.

Зрозумівши, що французькі юридичні та політичні права не можуть бути поширені на всіх підданих імперії, французи почали робити акцент на місцеве самоврядування і призначали місцевих вождів для збору податків, найму примусової робочої сили і загалом для того, щоб тримати людей у покорі. Здебільшого ці вожді не були місцевими традиційними правителями, яких приймали і поважали люди, як тих, кого використовували британці у своєму управлінні. Тому вони не мали тієї магічності, яку зазвичай мали традиційні правителі. Французи також відмовилися від звичаєвого права, значною мірою тому, що призначеним вождям бракувало як магічності, так і знань для його застосування.

Британці, з іншого боку, здебільшого використовували політику "непрямого правління". Це означало, що вони використовували місцеві адміністративні системи, з якими стикалися, і керували ними. Хоча вони значною мірою підкорили людей і були головними, вони вважали за краще тримати місцевих королів і вождів на місцях і використовувати їх у своїй адміністрації для збору податків, виконання законів і підтримання порядку. Ця система значною мірою асоціюється з ім'ям лорда *Лугарда*, який був губернатором Нігерії.

У своїй книзі "*Подвійний мандат у Британській Тропічній Африці*" (1922) *Лугард* пояснив, як він розробив цю систему, намагаючись знайти спосіб управління еміратами *Сокото* на півночі *Нігерії*. Система виявилася настільки успішною, що *Лугард* порекомендував використовувати її по всій Британській Африці, і його поради були в основному прийняті. Система була недорогою і ефективною. Люди, які, можливо, не прислухалися до чужоземного чиновника, знали, що вони повинні поважати і слухатися свого короля або вождя. Британці настільки повірили в нову систему, що почали призначати так званих "ордерних вождів" у так званих "бездержавних суспільствах", де традиційно не було ні королів, ні вождів, як, наприклад, у племені *ігбо* на сході *Нігерії*. Це викликало певне невдоволення. Система також передбачала збереження значної частини традиційної системи, особливо законів про престолонаслідування.

На відміну від французів, які регулярно нав'язували народу призначених вождів, британці дотримувалися нормальних законів престолонаслідування, приймаючи вождів і королів, які були породжені цими законами. Це також означало, що звичаєве право значною мірою зберігалося і дотримувалося, і серед британських адміністраторів не було схильності знищувати місцеві звичаї, місцеві традиції і місцеві вірування. Це суттєво відрізнялося від ставлення французів.

Слід зазначити, однак, що в деяких французьких колоніях практикувалася форма непрямого правління під назвою "*асоціація*". Місцевій владі дозволялося здійснювати владу, тоді як французька влада залишалася осторонь, втручаючись лише тоді, коли владою зловживали.

Португальський метод колоніального управління був схожий на французький. Вони вважали, що невелика кількість їх підданих, еліта, може бути долучена до португальських цінностей і португальської культури. Їх називали "*цивілізадос*" або "*асимілядос*", і вони були звільнені від податків, що накладалися на менш забезпечену масу португальських підданих. Їх також не можна було залучати до примусової праці. Однак, на відміну від французів, їм ніколи не надавали політичних і юридичних прав, якими користувалися французькі асимільовані.

Бельгійці практикували те, що можна назвати лише прямим правлінням з Бельгії. Про асиміляцію чи непряме правління не могло бути й мови. Король *Леопольд II* та його наступники в бельгійському уряді не вірили, що африканець здатен здійснювати владу. Він використовував бельгійських агентів і призначених ним самим представників, щоб підкорити народ Конго і керувати ним з надзвичайною жорстокістю.

Форма прямого правління використовувалася в *Південній Родезії* та *Південній Африці*, оскільки ці країни були окуповані британськими та голландськими поселенцями, яким, як правило, надавалася повна свобода дій для ведення власних справ у цих напівавтономних державах.

16. Вплив імперіалізму на розвиток Африки

Імперіалізм в Африці тривав лише близько 80 років, з 1880-х до 1960-х років, але його вплив був глибоким. Весь континент був трансформований у спосіб, який неможливо було собі уявити. Трансформація була економічною, політичною, соціальною, освітньою і навіть релігійною.

Економічний вплив був, мабуть, найглибшим. Той факт, що африканськими економіками тепер керували чужі європейські держави, означав, що моделі виробництва і торгівлі, які розвивалися протягом сотень і навіть тисяч років, були докорінно змінені. Оскільки головною причиною європейської експансії в Африку була закупівля дешевої сировини, колоніальні держави заохочували своїх нових підданих зосередитися на вирощуванні так званих "товарних культур", тобто культур, які були потрібні для європейських фабрик: каучук, пальмова олія, бавовна, кава, чай, мелені горіхи, какао. Це означало, що в деяких випадках увага була відвернута від

сільськогосподарських культур, таких як рис і просо, з усіма наслідками для виробництва продуктів харчування в наступні роки.

Наголос також робився на видобуток корисних копалин, таких як мідь, залізо, золото і алмази, що призвело до змін у структурі міграції, оскільки деякі молоді чоловіки були змушені або добровільно переїхали на роботу в шахти. Таким чином, африканці потрапили в "*грошову економіку*", оскільки фермерам, які вирощували ці товарні культури, платили за їх продукцію, але вони не отримували від цього великої вигоди, оскільки використовували ці гроші для купівлі товарів з Європи, які часом не мали для них ніякої користі.

Крім того, хоча багато людей стали фермерами, тому що європейські колонізатори хотіли отримати якомога більше продукції, африканці не були насправді великими фермерами. Для всіх практичних цілей вони були схожі на селянських фермерів. Вони не мали плантацій, як це було у випадку з британськими поселенцями в таких місцях, як *Південна Африка*, *Південна Родезія* чи навіть *Кенія*. Там поселенці забрали величезні ділянки африканської землі; ця можливість була недоступна окремим африканським фермерам. Тим не менш, ці дрібні африканські фермери виконували панщину у виробництві цих товарних або грошових культур, і певні райони стали відомими зонами виробництва. *Сенегал* і *Гамбія* старанно вирощували арахіс; *Нігерія* і *Сьєрра-Леоне* були плідними виробниками пальмової олії; *Золотий Берег* (нині *Гана*) перевершував усі інші країни у виробництві какао. Фактично, її економіка стала майже повністю залежною від нього.

Це свідчить про один недолік надмірної спеціалізації на виробництві товарних культур. Країна, яка сконцентрувалася на виробництві однієї-двох товарних культур настільки, що від них залежала вся економіка, швидше за все, постраждає, якщо попит або ціна на цю культуру знизиться. Це, власне, і сталося з *Золотим Берегом* після того, як він став незалежною *Ганою*, коли ціна на какао різко впала.

Колоніальні держави мали б усвідомити, що надмірна спеціалізація є недоцільною, і заохочувати диверсифікацію економіки. Вони цього не зробили, бо були зацікавлені у власних прибутках, а не в майбутньому добробуті своїх колоніальних територій. Звичайно, ці африканські країни, відносно дешево експортуючи свою сировину до Європи, заохочувалися до купівлі виробленої продукції у країни-колонізатора. Так, *Нігерія*, експортуючи пальмову та оливкову олію для використання на британських фабриках, купувала маргарин, мило та косметику, виготовлені з цих продуктів; *Гана*, експортуючи какао до *Британії*, купувала какао-напій та шоколад, виготовлений з какао; а *Сенегал* та

Гамбія, експортуючи арахіс до *Франції*, купували арахісове масло, виготовлене з арахісу на французьких фабриках.

Колоніальні країни не могли навчити свої колонії виробляти ці продукти, бо втратили б величезні ринки збуту, а диверсифікація економіки колоній була їм не вигідна.

Імперіалізм також мав *політичні наслідки*. На зміну випробуваним системам, які працювали, прийшло панування чужої влади, представленої лише однією людиною - губернатором, слово якого було законом. Деякі вчені стверджують, що диктаторська поведінка деяких сучасних африканських лідерів походить не від традиційних моделей, а від спостереження за повноваженнями та діяльністю колоніальних губернаторів. Політичні виступи проти колоніального режиму були суворо заборонені, а до 1945 року колонізовані народи не брали участі в процесі прийняття рішень.

Соціальні наслідки імперіалізму були не менш важливими, ніж політичні, і найважливішим з них був вплив на становище африканських жінок. Європейські імперіалісти прийшли в Африку зі своїм особливим поглядом на те, як повинні поводитися жінки і що їм слід дозволяти робити. З іншого боку, жінки в традиційній Африці відігравали надзвичайно важливу роль. Наприклад, вони здебільшого відповідали за сільськогосподарське виробництво. Імперіалісти ж вважали, що жінки повинні бути підпорядковані чоловікам, а найважливіші завдання в суспільстві повинні виконувати чоловіки. Таким чином, лише чоловікам слід було доручати виробництво найважливіших товарних культур, призначених для експорту.

Отже, чоловіки були залучені до товарного господарства, тоді як жінки були обмежені вирощуванням “другорядних” сільськогосподарських культур, необхідних для прожитку. Це також вплинуло на розподіл землі. Чоловіки тепер мали більший доступ до кращих земель, оскільки вони були потрібні для вирощування товарних культур. Жінки в більшості африканських суспільств були позбавлені права власності на землю, і така ситуація зберігалася в більшості країн аж до здобуття незалежності.

Імперіалісти наголошували на розбудові міст і портів як нових центрів управління та виходів для товарів з внутрішніх районів. Зростання міст, у свою чергу, приваблювало людей, у тому числі молодих чоловіків і жінок, до цих нових центрів, де мали бути сконцентровані багатство і вплив. Однак у більшості випадків очікування не виправдалися, і це призвело до такого соціального зла, як злочинність і проституція. Привабливість міста - освіта, здоров'я, робота і гарне життя - часто була ілюзією, яка сприяла бідності,

відчаю, трущобам і гетто, проституції і злочинності. Під час цієї соціальної трансформації індивідуалізм почав замінювати африканські общинні традиції.

Найважливішим *культурним наслідком* імперіалізму було запровадження християнства в районах тропічної Африки, які дотримувалися традиційних релігій. Місіонерська діяльність фактично передувала імперіалізму, але була посилена імперіалізмом. Як ми бачили, політичні адміністратори пішли на африканську територію частково тому, що вони відчували, що повинні захищати своїх місіонерів, які там діяли. Місіонери мали завдання поширювати християнство, і це вони робили досить ефективно. На жаль, іноді це призводило до зневаги до традиційних вірувань і традиційних звичаїв.

Більшість місіонерів намагалися переконати африканські народи в тому, що їх попередній спосіб життя був язичницьким або варварським і його треба залишити. Навернених давали "християнські" імена або змушували прийняти християнські імена, перш ніж їх могли прийняти до церкви або школи, заснованої церквою, і їх вчили вірити, що більшість речей, пов'язаних з традиційною релігією або культурою, як, наприклад, маскаради, є злом.

Слід визнати, що вплив імперіалізму не був повністю негативним. Саме західному імперіалізму Африка значною мірою завдячує доступу до західної освіти, яка відкрила для деяких африканців двері до певних вигідних професій. Це не означає, що африканські суспільства не мали власних освітніх систем і структур до імперіалізму; це означає, що західний імперіалізм запропонував нові перспективи і навички, які були дуже корисними і необхідними для взаємодії Африки з рештою світу. Деякі африканські суспільства, як-от *Ефіопія*, були грамотними ще до імперіалізму, але в деяких інших грамотність була досягнута лише завдяки взаємодії із Заходом. Втім, запровадження освіти західного типу мало й свої недоліки. Як ми вже бачили, воно іноді призводило, особливо у французьких колоніях, до відчуження деяких африканців від свого коріння в африканській традиції. Психологічні та соціальні наслідки цього іноді були руйнівними.

Слід також підкреслити, що європейські імперіалістичні держави не витрачали стільки грошей на африканську освіту, скільки вони повинні були б це робити. Лише після Другої світової війни деякі колоніальні уряди почали цікавитися африканською освітою. Вища освіта була майже повністю занедбана, і більшість африканців, які хотіли її здобути, мусили їхати до країн-колонізаторів для подальшого навчання. Хоча коледж *Фура-Бей* у *Сьєрра-Леоне* був заснований у 1827 році, лише після Другої світової війни були засновані університети в *Гані*, *Нігерії* та деяких частинах Східної Африки.

Іншим позитивним наслідком імперіалізму було будівництво життєздатної інфраструктури: портів і гаваней, залізниць, автомобільних доріг, а також систем зв'язку, таких як телеграф і пошта. Звичайно, будуючи їх, імперіалісти значною мірою керувалися власними інтересами; залізниці та дороги були необхідні для того, щоб доставляти цінну продукцію з внутрішніх районів країни до прибережних портів і гаваней для експорту в Європу. Дороги і залізниці також дозволяли європейським адміністраторам пересуватися країною, а отже, встановлювати свою владу. Телеграфні та поштові системи були необхідні для зв'язку з владою на батьківщині. Крім того, будівництво інфраструктури частково оплачувалося за рахунок податків, якими обкладалися африканці. Однак інфраструктура зробила позитивний внесок у розвиток колоніальних територій, і важливо, що деякі незалежні африканські уряди не змогли її підтримувати і зберігати, що призвело до негативних економічних наслідків.

Ще одним позитивним результатом імперіалізму стало запровадження системи охорони здоров'я західного зразка. Будівництво лікарень і використання західних медикаментів та ліків принесло величезну користь. Європейські лікарі та медсестри, особливо ті, що були місіонерами, були висококваліфікованими та відданими своїй справі, і треба визнати, що вони принесли світові багато добра. Ліки були дешевими і легкодоступними, а в багатьох випадках навіть безкоштовними. Звичайно, був і зворотній бік. Ці послуги були доступні лише крихітній частині африканського населення. У багатьох місцях у радіусі ста миль не було жодної лікарні чи лікаря. Проте, були африканські знахарі і знахарки, і вони часто були надзвичайно ефективними. Однією з вад імперіалістичної медичної системи було те, що мало робилося для вивчення впливу цих традиційних цілителів та їх інтеграції в медичну систему, як це відбувається зараз.

Дебати про кінцевий ефект імперіалізму триватимуть і надалі. Дехто вважатиме, що переваги переважають недоліки; інші стверджуватимуть, що в цілому він мав позитивний вплив, особливо якщо взяти до уваги те, що сталося з африканськими країнами після здобуття незалежності, коли більшість речей, здавалося, занепали. Дехто скаже, що насильницька окупація чужих країн у будь-якому випадку є беззаперечно неправильною, і не варто навіть розглядати питання про те, чи були в цьому якісь переваги. Реальна суть ситуації полягала в тому, що імперіалізм не мав на меті принести користь африканцям, і тому не варто дивуватися, якщо він мав деякі дуже згубні наслідки. Він був покликаний принести користь Західній Європі, і він приніс величезну користь. У цьому

процесі були певні позитивні наслідки для африканців, але були й жахливі наслідки.

Питання для самоконтролю:

1. Якими були основні мотиви європейського інтересу до Африки в контексті рабства?
2. Як трансатлантична работоргівля вплинула на африканський континент в цілому?
3. Якою була роль арабів в африканському рабстві до початку трансатлантичної работоргівлі?
4. Опишіть характер рабства в Африці до початку трансатлантичної работоргівлі. Чим воно відрізнялося від рабства, запровадженого європейцями?
5. Якими були наслідки трансатлантичної работоргівлі для африканських суспільств та їх майбутнього розвитку?
6. Як відбулося скасування работоргівлі і які були його безпосередні наслідки для Африки?
7. Яким чином імперіалізм проявився в Африці після періоду работоргівлі?
8. Якими були основні причини європейської колонізації Африки?
9. Як відкриття Суецького каналу вплинуло на події в Північній і Західній Африці?
10. Опишіть наслідки Берлінської конференції та роль Німеччини в ній.
11. Що призвело до поразки Італії у спробі колонізації Ефіопії?
12. Як африканські суспільства чинили опір імперіалістичній окупації?
13. Які системи використовувалися для управління колоніальними територіями в Африці?
14. Опишіть вплив імперіалізму на економічний розвиток Африки.
15. Як змінилися практики африканської работоргівлі після контактів з європейцями і який вплив мали ці зміни?
16. Які стратегії використовували португальці для встановлення контролю над прибережними регіонами Африки?
17. Як європейські держави виправдовували свою работоргівлю і які етичні дебати точилися навколо неї в той час?
18. Опишіть роль африканських лідерів і суспільств у сприянні работоргівлі.
19. Як відкриття Нового Світу вплинуло на масштаби і характер работоргівлі?

Тема 3. Африканський націоналізм та прагнення до незалежності

1. Панафриканський рух
2. Активісти та інтелектуали руху “назад до Африки”, панафриканського та націоналістичного рухів
3. Рушійні сили та фактори прагнення до незалежності африканських країн
4. Рух народів Африки до незалежності
5. Здобуття незалежності магрибськими країнами Північної Африки
6.Країни на південь від Сахари та незалежність
7.Незалежність і французькі території в Африці
8.Боротьба за незалежність на африканських територіях європейських поселенців
9.Конго та здобуття ним незалежності від Бельгії
10. Португальські території в Африці та незалежність

1. Панафриканський рух

Прагнення африканських країн до автономії, самоуправління і незалежності було частиною глобального руху, який тривав задовго до виникнення африканського націоналізму і який, в певному сенсі дав йому потужний імпульс. Цей глобальний визвольний рух також включав американський рух за громадянські права, і тому можна сказати, що це був рух, присвячений звільненню всіх народів африканського походження від поневолення і гноблення і наданню їм засобів, за допомогою яких вони могли б взяти на себе відповідальність і або керувати собою та іншими, або брати повноцінну участь в управлінні державою. Вона включала в себе віру в те, що африканці та люди африканського походження погано ставилися до Заходу, але якщо їх звільнити і дати їм шанс, вони зможуть досягти дуже хороших результатів самі по собі.

Досить показово, що рух за громадянські права досяг своєї кульмінації в 1960-х роках, приблизно в той самий час, коли більшість африканських країн здобували незалежність. Можна стверджувати, що і рух за громадянські права, і африканський націоналізм були породжені панафриканським рухом або, принаймні, тісно пов'язані з ним.

Панафриканський рух бере свій початок в останній чверті XVIII століття в Америці і пов'язаний з війною за незалежність і підкоренням, характерним для рабства. Він розпочався як прагнення звільнених рабів африканського

походження повернутися на батьківщину Африку і заснувати незалежну країну, де вони могли б керувати собою і бути вільними від гноблення і поневолення, і до якої могли б належати всі народи африканського походження. У той час це називалося кампанією "*Назад до Африки*".

Таким чином, панафриканський рух на початку свого зародження ґрунтувався на *двох принципах*: *свобода* і *самовизначення чорношкірого населення*.

Кампанія "Назад до Африки" була пов'язана з двома африканськими країнами: *Сьєрра-Леоне* та *Ліберією*, обидві в Західній Африці. Раби, які воювали на боці британців під час *Війни за незалежність США*, отримали свободу після війни і були перевезені до Сьєрра-Леоне, оскільки вважали за краще повернутися до Африки, а не до негостинної Нової Шотландії. Оскільки британці програли війну, ці звільнені раби не могли залишитися в Сполучених Штатах.

На той час британці визначили Сьєрра-Леоне як притулок для звільнених рабів. До цих звільнених рабів приєдналися повсталі чорношкірі солдати з Вест-Індії, яких називали "*маронами*", деякі бідні чорношкірі люди, що належали до найнижчих і найбільш знедолених класів Лондона, а також чорношкірі люди, яких забирали в рабство, але які були звільнені у відкритому морі британцями і перевезені до Сьєрра-Леоне.

Що стосується Ліберії, то вона була заснована в 1847 році *Американським колонізаційним товариством* як місце в Африці, куди можна було б відправляти звільнених рабів, які хотіли повернутися до Африки. Діяльність кількох осіб та інституцій того часу продемонструвала величезний ентузіазм Сполучених Штатів щодо повернення до Африки та участі у створенні країни в Африці, якою б керували вільні африканці.

Пол Каффе був першим, хто організував серйозну спробу повернути звільнених рабів африканського походження до Африки, і його зусилля були зустрінуті з величезним ентузіазмом, але, на жаль, він помер у 1817 році, не встигнувши досягти своїх цілей.

Роберт Кемпбелл і *Мартін Ділейні* відвідали Африку в 1859 році і придбали у африканського вождя землю, на якій мали оселитися репатріанти, але Громадянська війна, що розпочалася, зупинила їх діяльність.

У 1858 році *Генрі Хайленд Гарнет* заснував *Товариство африканської цивілізації*, метою якого було "завдати смертельного удару по американському рабству" і "створити великий центр негритянської національності". Він також не зміг реалізувати свої цілі багато в чому через великий опір тих, хто вважав за

краще, щоб звільнений раб став рівноправною частиною американського суспільства.

2. Активісти та інтелектуали руху “назад до Африки”, панафриканського та націоналістичного рухів

Концепцію “назад до Африки” просували не лише вільні чорношкірі зі Сполучених Штатів, але й з країн Карибського басейну та Південної Америки.

Провідним представником цієї концепції був *Едвард Вілмот Блайден*, який згодом став одним з провідних африканських інтелектуалів свого часу. Він народився 1832 року в Сент-Томасі на Віргінських островах, був місіонером, пов'язаним з Вест-Індійською церковною асоціацією. Хоча він був сином вільних батьків, у 1850 році йому відмовили у вступі до американського університету, тому він поїхав до Ліберії, яка була незалежною і управлялася чорношкірим населенням. Він став редактором місцевої газети під назвою “Ліберійський вісник” і використовував цей та інші засоби для поширення своїх поглядів про славу африканського минулого, особливо про досягнення давніх африканських королівств та імперій. Очевидно, що він дуже пишався Африкою.

Однак, як місіонер, він вірив, що Африка може бути врятована шляхом ознайомлення із західними християнськими цінностями, і був палким прихильником впровадження цих освічених західних цінностей в Африці. З цієї причини його часто звинувачували в патерналізмі та “європоцентризмі”. Однак він демонстрував те, що можна назвати африканським націоналізмом і панафриканізмом: його віра в те, що Республіка Ліберія може слугувати моделлю вільної африканської держави, керованої чорношкірими, з часом поширилися по всій Західній Африці. Його праці свідчать про те, що він був високим інтелектуалом, і завдяки його зусиллям до Африки повернулося чимало чорношкірих однодумців зі Сполучених Штатів і країн Карибського басейну.

Едвард Блайден був місіонером і, в певному сенсі, його кар'єра ілюструє роль, яку відігравала африканська церква в панафриканському русі. Африканська церква була належним чином стурбована стражданнями найнижчих класів чорношкірих у Сполучених Штатах, і саме цей клас чорношкірих найбільше прагнув повернутися до Африки, де, на їх думку, їх доля була б легшою, ніж на Заході.

Діяльність єпископа *Генрі Тернера* також яскраво ілюструє цю тенденцію. *Генрі Тернер* був єпископом *Африканської методистської єпископальної церкви*, релігійної організації, яка з часом пустила міцне коріння

в Африці. Як і деякі інші панафриканісти, він добре познайомився з Африкою завдяки своїм численним поїздкам туди, і був дуже рішучим прихильником еміграції чорношкірих до Африки. Він був переконаний, що бідні верстви чорношкірого населення матимуть там краще життя, і в цьому його підтримували багато інших, в тому числі й провідні чорношкірі. Він справді вірив, що афроамериканці, які повернуться до Африки, зможуть допомогти побудувати сильну, могутню і незалежну націю, якою зможуть пишатися всі чорношкірі люди. Насправді він зміг перевезти до Африки лише кількох чорношкірих, але його бачення, тим не менш, було дуже популярним.

На початку XX століття справу *Тернера* продовжив вождь *Альфред Чарльз Сем*. Вождь *Сем* народився на тодішньому *Золотому Березі* (сучасна *Гана*) і фактично заснував компанію "*Акім Трейдінг Компані*", яка спонсорувала переселення чорношкірих зі *Сполучених Штатів* на *Золотий Берег*. Він багато подорожував Сполученими Штатами, продаючи акції компанії бідним чорношкірим. Дехто може зараз вважати його погляди і діяльність смішними, але його дії по створенню переселенської компанії по суті нічим не відрізнялися від дій британців, португальців чи голландців, які створювали компанії, щоб спонсорувати поселення своїх громадян в Африці.

Однак головна відмінність полягала в тому, що *Альфред Чарльз Сем* спонсорував переселення людей, чиї предки були насильно вивезені з континенту. Його діяльність не була зрештою успішною, оскільки, хоча йому і вдалося повернути деяких чорношкірих емігрантів до Африки, вони були розчаровані тим, з чим зіткнулися, а британська влада не дуже охоче йшла назустріч.

У баченні *Генрі Тернера* і вождя *Сема* можна виявити дещо новий нюанс у панафриканському світогляді. Ідея повернення до Африки все ще акцентується, але також починає більше уваги приділятися побудові сильної і вільної африканської країни, якою могли б пишатися всі чорношкірі народи. Це було значною мірою пов'язано з характером часу і деякими революційними подіями, що відбулися.

Закінчилася Громадянська війна в США, війна, яка велася за звільнення чорношкірих рабів, але все ще залишалося питання, наскільки звільнені чорношкірі могли бути насправді вільними. Тому акцент робився на свободі та визволенні.

По інший бік Атлантики європейські держави егоїстично розділили і окупували майже весь континент. Імперіалізм був у розквіті, і почали просочуватися повідомлення про жорстокість, яку чинили окупаційні держави над поневоленими африканцями. Намагаючись досягти своїх цілей, такі люди,

як *Тернер* і вождь *Сем*, спілкувалися з багатьма африканцями і з перших вуст дізналися про звірства, вчинені європейськими імперіалістами, і про страждання африканців. Тому посилився панафриканістський рух, спрямований на визволення африканського континенту з подальшим формуванням сильної африканської нації, яка була б достатньо потужною, щоб запобігти подальшій окупації. Таким чином, панафриканізм поглинув прагнення до самовизначення.

Іншою важливою подією, що сталася наприкінці дев'ятнадцятого століття, була поява *Карла Маркса* і публікація його "*Комуністичного маніфесту*". Результатом стало виникнення марксизму, який підкреслював, що буржуазія володіє панівними позиціями в економіці, в той час як пролетаріат, ті, хто перебуває на найнижчому щаблі соціальної драбини і виконує основну роботу, страждає від цього. Отже, марксизм був антикапіталістичним, але він також ототожнював капіталізм з імперіалізмом.

Імперіалізм передбачав володіння командними висотами економіки чужого народу європейською імперіалістичною державою, яка експлуатувала не лише економіку, але й працю підкорених народів. Тому в цей час багато антиімперіалістично налаштованих людей також тяжіли до марксизму. Однак, якщо Маркс наголошував на зв'язку між капіталізмом і класом, то вони наголошували на зв'язку між капіталізмом і расою. Вони стверджували, що це були переважно чорношкірі люди, чий трудовий та економічний потенціал експлуатувався в Африці та інших країнах білою буржуазією. Тому не дивно, що деякі з панафриканістів, які на той час були рішуче антиімперіалістично налаштовані, тяжіли до марксизму.

Двоє панафриканістів, які вийшли з цього контексту, були, мабуть, найвідомішими з них: це *Маркус Гарві* та *В. Е. Б. Дюбуа*.

Маркус Гарві народився на *Ямайці* у *Вест-Індії* 1888 року. Його дід був рабом, а батьки були вільними. Щоправда, вони були вкрай бідними і не могли дозволити собі навіть дати синові пристойну освіту. Однак те, чого не вистачало *Гарві* в плані формальної освіти, він з лишком компенсував своєю величезною енергією і драйвом, організаторськими здібностями, широтою поглядів, красномовством, винахідливістю і підприємливістю. Він став одним з провідних чорношкірих людей у всьому світі в першій половині двадцятого століття. Його першою роботою була профспілкова діяльність, і він став учасником страйку, який закінчився невдачею, тому він був змушений стати журналістом. Саме під час роботи журналістом *Гарві* усвідомив несправедливість системи. Він також відвідав такі місця, як Коста-Ріка та Лондон, і ці візити посилили його враження.

В результаті *Гарві* заснував *Всесвітню асоціацію поліпшення становища негрів* та *Лігу африканських громад*. Обидві організації мали на меті покращення становища чорношкірих народів у всьому світі, але кінцевою метою *Гарві* було об'єднання всіх чорношкірих людей африканської діаспори в одну велику африканську націю, яка була б вільною і незалежною, безумовно, незалежною від європейських імперіалістів.

На Ямайці *Гарві* не знайшов великої підтримки своїх ідей, тому переїхав до Сполучених Штатів на запрошення *Букера Т. Вашингтона*. Там він знайшов бажану підтримку, хоча й нажив собі ворогів, особливо серед афроамериканських інтелектуалів, які обурювалися його неосвіченістю, вважали його імпульсивним мегаломаном (людиною, що страждає маренням величі), а його цілі - смішними, екстремальними і нездійсненними. Вони також вважали його схожим на *Ку-клукс-клан* (ультраправа расистська терористична організація в США), оскільки він також проповідував доктрину расового розділення.

Однак *Гарві* надихнув великий масовий рух, який дехто називає "*гарвізмом*". Він був харизматичним, але також експериментатором і яскравим шоуменом. Він любив влаштовувати грандіозні паради вулицями Нью-Йорка, вдягаючись як полководець чи імператор у повних регаліях. Фактично, він проголосив себе "*Тимчасовим президентом Африки*", тієї Африки, яка утвориться в результаті переселення більшості чорношкірого населення діаспори і звільнення всього континенту з лап імперіалістів.

Але *Гарві* не просто мріяв, він також продемонстрував деякі шляхи, якими така Африка досягне успіху. Він створив величезні компанії, такі як судноплавні компанії та інші, в яких звичайні люди мали акції, частково для того, щоб фінансувати кампанію переселення, але також і для того, щоб показати, на що здатна чорна людина, якщо їй дати таку можливість; і деякий час ці компанії були надзвичайно успішними.

Прихильники були вражені тим фактом, що чорношкірий чоловік володіє судноплавними компаніями. *Гарві* мав відділення та секції свого руху в кожному куточку африканського світу, і одного разу кількість членів руху перевищувала шість мільйонів.

Маркус Гарві щиро вірив, що африканська батьківщина може бути вирвана з рук чужоземних експлуататорів і що там може бути створена африканська нація з африканським урядом, який змусить поважати весь світ. Очевидно, що це не подобалося імперіалістичним європейським державам, а також американському уряду, тому вони сфабрикували крах *Гарві*, звинувативши його в шахрайстві. Його заарештували та засудили до тюремного

ув'язнення. Більшість дослідників сьогодні погоджуються, що арешт і ув'язнення були політичними. Після звільнення *Гарві* повернувся на рідну Ямайку, але там йому не дуже сподобалося, тому він переїхав до Лондона, де і помер. Згодом його останки були перевезені назад на Ямайку, де він тепер користується статусом героя. Однак немає сумнівів, що його рух був дуже потужним предтечою розвитку африканського націоналізму.

В.Е.Б.Дюбуа, інший великий прихильник *панафриканізму*, як і *Маркус Гарві*. Якщо *Гарві* отримав мало формальної освіти і був здебільшого самоучкою, то *Дюбуа* був одним з найосвіченіших афроамериканців. Він народився в 1863 році, навчався в університетах США та Німеччини і був першим афроамериканцем, який отримав докторський ступінь у Гарвардському університеті. Його докторська ступінь була з соціології. Якщо *Гарві* може справити враження необізнаного і спрощеного у своєму підході до важливих питань, то вчений *Дюбуа* у своїх плідних працях, включаючи класичну "*Душі чорного народу*", показав, що він усвідомлював складнощі і опанував їх, а також був здатний робити обґрунтовані пропозиції щодо таких питань, як раса і рівність, таким органам, як *Ліга Націй*.

Якщо *Гарві* був імпульсивним, експансивним оратором, то Дюбуа був стриманим, спокійним, раціональним професором, який читав курси в *Університеті Атланти*. Вони поділяли деякі спільні переконання. Вони обидва були панафриканістами, які вважали, що і африканці, і афроамериканці повинні бути об'єднані спільною метою: досягти повного визволення кольорових людей по обидва боки Атлантики. Але, на відміну від *Гарві*, *Дюбуа* прохолодно ставився до тотального фізичного переміщення афроамериканців зі Сполучених Штатів до Африки. Протягом усього свого життя він прагнув досягти рівності для афроамериканців через інтеграцію, а не через тотальне відокремлення і переміщення, як це пропонував *Гарві*.

Як і *Гарві*, *Дюбуа* прийняв концепцію "*Африки для африканців*" і повного звільнення африканських країн від європейських окупантів, але він відкидав ідею, що цією звільненою Африкою повинні потім правити афроамериканці, як це явно малося на увазі, коли *Гарві* називав себе "*Тимчасовим президентом Африки*".

Стурбований долею кольорових людей у всьому світі, *Дюбуа* заснував *Національну асоціацію сприяння розвитку кольорових народів* (the National Association for the Advancement of Colored Peoples), або NAACP, у 1909 році. Це потужна організація і сьогодні. Дійсно, одна з головних причин, чому *Гарві* і *Дюбуа* ніколи не могли змусити себе співпрацювати, полягає в тому, що вони вважали свої організації суперниками.

Дюбуа якось назвав *Гарві*, якого він, ймовірно, зневажав, "*найнебезпечнішим ворогом негритянської раси в Америці і в усьому світі*". На відміну від *Гарві*, який ніколи не був в Африці, *Дюбуа* відвідував Африку кілька разів, а згодом переїхав до Африки і помер у новій незалежній *Гані* в 1958 році. Він був одним з тих панафриканістів, які бачили зв'язок між капіталізмом і расизмом, все більше схиляючись до соціалізму і все більше розчаровуючись в умовах на Заході. Той факт, що *Дюбуа* фактично помер в Африці, ілюструє характер відносин, які склалися між лідерами панафриканістської думки в Сполучених Штатах та африканськими панафриканістами і новими лідерами африканського націоналізму.

Панафриканісти у Сполучених Штатах взаємодіяли зі своїми колегами в Карибському басейні та Африці ще до кінця XIX століття, що призвело до проведення низки панафриканських конференцій, таких як *Чиказький конгрес з питань Африки* 1895 року, *Конгрес з питань Африки в Атланті* 1895 року, *Панафриканська конференція в Лондоні* 1900 року та *Перший всесвітній расовий конгрес у Лондоні* 1911 року. Сам *Дюбуа* організовував панафриканські конгреси в 1919, 1921, 1923 і 1927 роках; а *Всесвітня асоціація поліпшення становища негрів Маркуса Гарві* організовувала панафриканістські конгреси в Сполучених Штатах між 1920 і 1925 роками.

Було очевидно, що лідери по обидва боки Атлантики, які вважали, що Африка повинна бути звільнена з лап європейських імперіалістів, збиралися разом і будували плани. Значною мірою натхненні діяльністю і поглядами *Гарві* і *Дюбуа*, деякі панафриканісти і прихильники звільнення чорношкірих від колоніального ярма, які жили в Карибському басейні або були африканцями, що мешкали в Британії, також об'єдналися разом.

У 1917 році люди африканського походження з Карибського басейну та Західної Африки утворили *Союз студентів африканського походження*. У 1918 році з'явився *Африканський союз прогресу*, а в 1920-х роках був сформований дуже потужний *Західноафриканський студентський союз*. Рух набрав обертів у 1930-х роках. Такі відомі постаті, як *Джордж Падмор* і К.Л.Р.Джеймс з Карибського басейну, приєдналися до його лав і стали дуже активними. Обидва, як і *Дюбуа*, схилялися до соціалізму. *Падмор* заснував організацію *Міжнародних африканських друзів Абіссінії* та *Африканське сервісне бюро*. Досить показово, що деякі дуже важливі африканські націоналісти приєдналися до них у їх зусиллях: *Джомо Кеніятта*, який згодом став першим прем'єр-міністром і президентом Кенії і привів Кенію до незалежності, та *І.Т.А.Воллес Джонсон*, безсумнівний африканський націоналіст із *Сьєрра-Леоне*. Обидва ці

діячі на той час жили в Лондоні, а *Джомо Кеніатта* був видавцем журналу "*Негритянський світ*".

Панафриканісти також були активними на французьких територіях, особливо після Першої світової війни. Франція була провідною імперіалістичною державою, яка привласнила більше африканських земель, ніж будь-яка інша. Мирна конференція наприкінці Першої світової війни відбулася у Версалі без жодного африканського голосу, хоча африканці та люди африканського походження воювали у війні. Це призвело до того, що Франція стала справжнім символом європейської байдужості до реального добробуту африканців, і у Франції виникло кілька панафриканських організацій. Серед них - *Всесвітня ліга захисту чорної раси*, заснована *Марком Уену* з *Дагомеї*, та *Комітет захисту негритянської раси*, заснований *Ламіном Сенгором* з *Сенегалу*. Окрім інтересу до визволення Африки, ці організації також переймалися долею чорношкірих людей у діаспорі та захоплювалися ідеями *Маркуса Гарві*.

Кульмінацією всього цього стало проведення, можливо, найважливішого *Панафриканського конгресу*, п'ятого за рахунком, який відбувся в *Манчестері*, в *Англії*, в 1945 році, наприкінці Другої світової війни. Однією з причин його важливості було те, що серед його учасників був *Кваме Нкрума*, молодий африканський націоналіст, який приведе свою країну, тодішній *Золотий Берег*, до незалежності, ставши новою *Ганою*, першою африканською країною на південь від *Сахари*, яка здобула свою незалежність. *Нкрума* також стане провідним прихильником, фактично втіленням, концепції панафриканізму та африканської єдності на африканському континенті.

Кваме Нкрума організував конгрес спільно з *Джорджем Падмором*, і на ньому були присутні майже всі відомі панафриканісти та кілька представників з африканських країн. На цьому конгресі було більше уродженців Африки, ніж на всіх інших до нього. Учасники конгресу усвідомлювали, що після закінчення Другої світової війни світ вже ніколи не буде таким, як раніше, і настав час прискорити звільнення африканських країн від імперіалістичного ярма. Найважливішим завданням конгресу було формулювання стратегії для досягнення цієї мети. Таким чином, панафриканістський рух був міцно пов'язаний з африканським націоналізмом, і цей конгрес дав великий поштовх руху за незалежність Африки.

3.Рушійні сили та фактори прагнення до незалежності африканських країн

Тепер давайте подивимося на рушійні сили та фактори прагнення до незалежності африканських країн. Ми бачили, яку роль відіграв п'ятий *Панафриканський конгрес 1945 року*. Слід також згадати помилкове італійське вторгнення в *Ефіопію* в 1935 році. *Італія* завжди придивлялася до *Ефіопії*. Її вторгнення в цю країну в 1896 році, під час розквіту колоніалізму, призвело до принизливої поразки в битві при *Адові*. Таким чином, *Ефіопія* стала знаковим символом у боротьбі за визволення, незалежність та автономію *Африки*. Однак італійці не здалися і спробували ще раз у 1935 році під керівництвом диктатора *Беніто Муссоліні*. Частково вони зробили це як помсту за принизливу поразку 1896 року, а частково - щоб задовольнити власні амбіції *Муссоліні*.

Протягом чотирьох років, коли італійці окупували *Аддіс-Абебу*, вони чинили неймовірне насильство, в тому числі використовували отруйний газ. Однак вони так і не змогли окупувати всю країну. У 1937 році була здійснена спроба вбивства італійського віце-короля *Родольфо Граціані*, на що італійці відповіли вбивством близько 6000 ефіопів за три дні в *Аддіс-Абебі*. Загалом 30000 ефіопів було вбито з помсти.

Весь цей час *Європа* закривала очі на вторгнення і його наслідки, ймовірно, тому, що Європа була зайнята своїми власними екзистенційними проблемами, такими як зростання нацизму і фашизму та громадянська війна в Іспанії. Однак африканці та інші представники африканської діаспори побачили в цій байдужості до вторгнення в культовий символ ще одну демонстрацію того, що Заходу не можна довіряти, і що європейці, зокрема, є людьми недобросовісними, які бажають встановити західну гегемонію над Африкою та іншими регіонами.

Таким чином, зростаючий антагонізм до європейських держав набирав сили. Лише після того, як у 1940 році *Італія* оголосила війну *Британії*, окупувала британський *Сомаліленд* і вторглася до *Єгипту*, який контролювала *Британія*, британці почали діяти. Вони вирішили вигнати італійців з *Ефіопії*, але для цього створили коаліцію, до якої увійшли африканські війська з кількох африканських країн. Саме африканські солдати взяли на себе основний тягар бойових дій і відіграли головну роль у визволенні *Ефіопії*. Це було джерелом великої гордості і демонстрацією того, на що здатні африканці, щоб звільнити себе. Однак головною силою була сама *Друга світова війна*.

Війна та її наслідки відіграли величезну роль у розпалюванні африканського націоналізму та прагненні до незалежності. Численні молоді

африканці з французьких і британських колоній фактично брали участь у війні на боці союзників. Французи і британці використовували два дуже ефективні методи, щоб переконати або заохотити цих молодих людей воювати разом з ними. Вони обіцяли їм надзвичайно хорошу роботу і можливість подальшого навчання на Заході, якщо союзники виграють війну.

Європейські колонізатори також представляли війну як велику боротьбу за свободу. Якби союзники програли війну, стверджували вони, майже весь світ опинився б під жорстокою тиранією *Німеччини* та *нацистів*. Тому кожну колонію просили зробити свій внесок у військові зусилля. Звісно, британці продовжували отримувати з Африки волокна, метали та іншу сировину, необхідну для виробництва військового спорядження.

Африканські колонії надзвичайно пишалися тією роллю, яку вони відіграли у війні. Ще довго після закінчення війни деякі з них продовжували відзначати визначні битви, в яких брали участь їх солдати.

Африканські солдати були особливо корисними в боротьбі на Далекому Сході, в таких місцях, як *Бірма*, проти японців, тому що вони знали ліс і тому добре вміли воювати в джунглях. Однак, як під час війни, так і після неї, ці солдати усвідомлювали, що, хоча вони нібито боролися за свободу, вони самі не були вільними у своїх країнах. Це допомогло розпалити прагнення до свободи в африканських країнах.

Те ж саме відбувалося і в США, коли мова йшла про афроамериканців. Тисячі афроамериканців воювали у війні, і їм спало на думку, що, незважаючи на *Декларацію про звільнення Лінкольна* і відповідні поправки до конституції, вони не були насправді вільними в Сполучених Штатах. Вони навряд чи могли скористатися виборчим правом або отримати доступ до нормальної освіти чи нормального житла. Вони навіть не були "вільними" в армії.

Слід пам'ятати, що "*льотчики Таскігі*", ескадрилья військово-повітряних сил, що складалася лише з чорношкірих, були відокремлені від решти військових, незважаючи на те, що вони були хоробрими, досвідченими та ефективними. Лише у 1948 році, за указом президента *Трумена*, американські військові стали повністю інтегрованими.

Досвід цих військовослужбовців у війні допоміг підживити рух за громадянські права в США та африканський націоналізм в Африці і ще раз продемонстрував, що цей рух є глобальним.

Війна також виявила вразливі місця Європи. Ці африканські солдати воювали як з європейцями, так і проти них. Вони підтвердили, що європейські країни можуть бути переможені, а білі люди успішно чинять опір. Зрештою, Франція, велика колоніальна держава, була окупована під час війни, як і деякі

інші європейські країни. Зрештою, сама Німеччина, ще одна колоніальна держава, зазнала поразки. Деякі з цих африканських солдатів воювали в Європі і бачили бідність серед європейців. Вони також бачили, що багато європейців були неосвіченими. Їх повага до Європи зменшилася. Замість того, щоб знайти спільну мову, європейські країни були втягнуті в боротьбу мало не на смерть одна з одною, боротьбу, яка ледь не зруйнувала західну цивілізацію. Принаймні, так це бачили африканці.

Британія героїчно боролася, чинячи опір німецькій спробі вторгнення у Битві за Британію в 1940 році, і воювала майже самотужки, доки у війну не вступили американці після нападу Японії на Перл-Харбор у грудні 1941 року, але тепер вона була виснажена. Багато людських та інших ресурсів було витрачено на військові дії, а значна частина країни лежала майже в руїнах. Пайковий розподіл все ще тривав, і, незважаючи на перемогу союзників, країна вже не була в тому піднесеному становищі, в якому вона була на початку війни.

Після закінчення війни Сполучені Штати вийшли на перший план. Союзники майже напевно не виграли б війну без американського втручання, і тепер було цілком очевидно, що Сполучені Штати мають найсильнішу армію в світі і стають наймогутнішою державою.

Однак Сполучені Штати загалом були проти колоніалізму. Дійсно, п'ятьма роками раніше, коли британський прем'єр-міністр і воєначальник Вінстон Черчилль намагався переконати президента Рузвельта і Сполучені Штати вступити у війну, вони провели зустріч на вищому рівні, під час якої розробили документ, що став відомим як *Атлантична хартія*. Хартія рішуче підтримувала думку про те, що всі народи мають право на самовизначення, і передбачала, що однією з умов вступу Америки у війну є те, що по її закінченні Британія надасть незалежність своїм колоніальним територіям. Ніколи не було цілком зрозуміло, чи мав намір Черчилль дотримуватися цієї угоди, але ставлення Сполучених Штатів до колоніалізму було цілком зрозумілим, і решта світу знала про це.

Закінчення Другої світової війни також висунуло Радянський Союз на чільне місце як світову державу. Радянський Союз зробив значний внесок у розгром Німеччини, і тепер це призвело до поділу Європи на два окремі блоки: Західну Європу, союзну Сполученим Штатам і віддану демократії, та Східний або радянський блок, де домінував Радянський Союз і який був відданий марксизму. Хоча Радянський Союз та Сполучені Штати стояли на протилежних ідеологічних позиціях, вони були противниками імперіалізму.

Оскільки Радянський Союз дотримувався марксистських принципів, він був противником капіталізму і вважав, що капіталізм та імперіалізм йдуть пліч-

о-пліч. Насправді, імперіалізм був продовженням капіталістичного духу. Тому Радянський Союз активно підтримував нові рухи за незалежність і визволення в багатьох частинах Африки: в *Гвінеї*, *Мозамбіку* та *Анголі*. Деякі з лідерів цих рухів були промарксистськими. Так, на п'ятому *Панафриканському конгресі в Манчестері* в 1945 році деякі резолюції мали виразно марксистське забарвлення, а деякі видатні учасники, діячі, які відіграватимуть важливу роль у рухах за незалежність, і навіть уряди країн, що незабаром стануть незалежними, висловлювали марксистські настрої.

Радянський Союз і комунізм стали силами, з якими треба було рахуватися, і їх підтримка значно надихнула нових африканських лідерів. Важливим фактором було те, що зростаючий націоналізм в Африці породив нову потужну групу лідерів, рішуче налаштованих привести свої країни до незалежності. Між двома світовими війнами в африканських країнах спостерігався певний рівень політичної агітації. Однак вона була набагато більш приглушеною, ніж зараз. Значною мірою це було пов'язано з характером політичних лідерів. Тодішні лідери були представниками еліти, які не мали нічого спільного з масами і тому не могли мобілізувати маси. Та вони й не дуже цього хотіли.

Нова порода лідерів була зовсім іншою. Деякі з них, як харизматичний *Кваме Нкрума*, здобули освіту не у місіонерів чи в престижних європейських університетах, а в Сполучених Штатах, де вони піддалися впливу агітації за рівність. Деякі з них, як *Джуліус Ньєрере* і *Гастінгс Банда*, здобули освіту в *Шотландії* в університетах, які, хоч і були престижними, але відрізнялися великою зацікавленістю шотландців у добробуті африканців, яка не завжди була присутня в Англії.

Дехто, як *Джомо Кеніятта* з *Кенії*, брав участь у панафриканському русі, чиє бачення Африки вони поділяли, і вони також були пов'язані з такими людьми, як *Воллес Джонсон*, який заснував *Західноафриканську молодіжну лігу*. Деякі з них, як *Том Мбоя* з *Кенії* та *Секу Туре* з *Гвінеї*, насправді були профспілковими діячами, зацікавленими в покращенні умов праці та пом'якшенні деяких несприятливих наслідків капіталізму. Всі вони вийшли з народних мас і їх можна назвати “людьми з народу”. І вони досягли успіху, тому що мали бачення та організаторські здібності мобілізувати маси.

Окрім самого *Кваме Нкруми*, до них належали *Ннамді Азікве* та *Обафемі Аволово* з *Нігерії*, *Секу Туре* з *Гвінеї*, *Джомо Кеньятта* і *Том Мбоя* з *Кенії*, *Джуліус Ньєрере* з *Танганьїки*, *Кеннет Каунда* з *Північної Родезії* та *Гастінгс Банда* з *Ньясаленду* (нині *Малаві*).

Ще однією подією, яка мала помітний вплив на визволення британських колоніальних народів загалом і африканських колоній зокрема, стала поява Лейбористської партії у Великій Британії. Наприкінці Другої світової війни Вінстон Черчилль, прем'єр-міністр-переможець Великобританії, призначив загальні вибори, вважаючи, що з огляду на нещодавню перемогу над німцями, він і його Консервативна партія обов'язково переможуть. Однак, всупереч очікуванням, Консервативна партія зазнала значної поразки від Лейбористської партії, яка перемогла з більшістю у майже двісті місць. Це була переконлива перемога, і це був перший випадок, коли лейбористи отримали абсолютну більшість голосів у Британії.

Лейбористська партія загалом була проти колоніалізму, а сили за межами Британії та всередині неї, які виступали за звільнення колоній, набирали обертів. Першим наслідком цього стало *здобуття незалежності Індії в 1947 році*. Індія була перлиною в британській короні, можливо, найважливішою країною *Британської імперії*.

Агітацію за незалежність Індії очолював далекоглядний та праведний *Махатма Ганді*, чия *доктрина ненасильницького опору* стала зразком для визвольних змагань по обидва боки Атлантики. 1947 року, коли Індія здобула незалежність за нового прем'єр-міністра *Джавалархала Неру*, це дало величезний поштовх прагненню до незалежності в африканських країнах. Якщо Індія змогла це зробити, думали африканські лідери, то і вони зможуть. Африканський націоналізм був дійсно на підйомі.

Нарешті, створення *Організації Об'єднаних Націй* у 1945 році було ще одним важливим фактором. *Ліга Націй* виявилася вкрай неефективною у запобіганні новій світовій війні, тому наприкінці Другої світової війни була заснована нова організація, яка була набагато краще організована і більш рішуча та цілеспрямована у своїх цілях, ніж *Ліга Націй*.

Організація Об'єднаних Націй була однозначно антиколоніальною. Потужні антиколоніальні держави, такі як Сполучені Штати та Радянський Союз, мали постійні місця в Раді Безпеки. Незабаром були прийняті резолюції, що закликали до звільнення колоніальних територій, і європейські колоніальні країни незабаром зрозуміли, що Організація Об'єднаних Націй має на увазі реальні справи.

4. Рух народів Африки до незалежності

Враховуючи агітацію за звільнення колонізованих народів, що послідувала за закінченням Другої світової війни, перехід до незалежності для

африканських країн пройшов відносно гладко, за деякими винятками. Наслідуючи *Махатму Ганді*, більшість протестів і демонстрацій, як правило, були ненасильницькими, а люди вдавалися до акцій громадянської непокори. Сила, коли її застосовували, надходила з іншого боку, імперіалістичного.

Дві великі колоніальні держави, *Великобританія* і *Франція*, вирішили, починаючи з кінця 1940-х років, надати корінному населенню певну міру участі, або *видимість участі*, у процесі прийняття рішень. Місцеві ради були обрані або призначені, виборче право було розширене, щоб включити певні групи, і тепер корінне населення було представлене в законодавчих радах. У деяких випадках, як на *Золотому Березі*, африканці фактично становили більшість у законодавчій раді, але в інших випадках, як у *Сьєрра-Леоне*, африканське представництво було мізерним.

Однак у всіх випадках більшість африканців були або усунуті, або були традиційними правителями. Колонізатори все ще були носіями влади. Сумнівно, що на цьому етапі колонізатори думали про фактичну незалежність, і, у випадку з Великобританією, зміни, які були запроваджені, ймовірно, не відбулися б, якби до влади не прийшла *Лейбористська партія*.

Як би там не було, агітація і політична мобілізація за самоврядування і незалежність набирали обертів, і з'явилися нові партії і рухи, такі як *Об'єднаний конвент Золотого Берега*, завдяки якому *Кваме Нкрума* став відомим.

У *Французькій Західній Африці* та *Французькій Екваторіальній Африці* були проведені аналогічні реформи. Обидва суб'єкти тепер могли разом посилати десять делегатів до *Французької національної асамблеї*, але представництво все ще було мізерним, складаючи лише 2,5 відсотка від загальної кількості місць в асамблеї. Було цілком очевидно, що з африканськими представниками не поводилися як з рівними, і це викликало певне невдоволення.

Африканські делегати створили власну політичну партію - *Африканське демократичне об'єднання* (*АДО*) на чолі з *Феліксом Уфуе-Буаньї*, який згодом став першим президентом *Кот-д'Івуару*. Напруженість всередині АДО призвела до того, що *Леопольд Седар Сенгор*, перший президент *Сенегалу*, у 1948 році вийшов зі складу партії і створив власну партію - *Демократичний сенегальський блок* (*ДСБ*).

Як бачимо, реакція різних колоніальних урядів на зростаючий попит на визволення і незалежність була різною. Британці, хоча загалом і приймали принцип самовизначення під проводом Лейбористської партії, досить неохоче надавали незалежність, коли визвольний рух справді набирав обертів. Вінстон Черчилль, чий консервативний уряд прийшов на зміну лейбористському в 1951

році, сказав, що він став прем'єр-міністром не для того, щоб очолити процес розпаду імперії Її Величності. Зрештою, однак, британці були змушені визнати, що хвилю не можна зупинити, і поступово сформувалася модель, згідно з якою британці розглядали лідерів рухів за незалежність як політичних діячів. Вони навіть ув'язнювали деяких з них на деякий час, але потім випускали їх на волю і робили лідерами урядових структур або головними міністрами чи прем'єр-міністрами.

Французи, так само, не думали про надання повної незалежності своїм залежним територіям. Однак, на відміну від британців, які спочатку просто хотіли продовжити форму непрямого правління, французи все ще виношували ідею приєднання всіх своїх колоній до великої французької спільноти цивілізованих народів. Однак, зіткнувшись з певним тиском, вони були змушені піти на поступки і погодитися на великі реформи в 1956 році, коли африканські території стали повністю самоврядними одиницями з повністю обраними асамблеями. Однак вони ще не були цілком незалежними, і французи все ще контролювали зовнішні та військові справи, а також економічне планування. Це була справді зміна, і подальші трансформації були на підході.

І британці, і французи усвідомлювали, що продовжувати керувати імперіями - дуже дорога справа в мінливому післявоєнному світі. Більше того, можливо, було краще передати владу досить поміркованим рухам за незалежність, таким як *Північна народна партія Нігерії* чи *Народна партія Сьєрра-Леоне*, які підтримували б Захід, ніж чекати і все одно передати її набагато радикальнішим рухам, які, ймовірно, підтримували б Радянський Союз.

5. Здобуття незалежності магрибськими країнами Північної Африки

Першими африканськими країнами, які здобули незалежність, були не країни на південь від Сахари, як можна було б очікувати, а північноафриканські країни так званого *Магрибу*. За винятком *Алжиру*, який є особливим випадком, всі ці країни мали певні спільні риси, які, ймовірно, пояснюють, чому їм було легше здобути незалежність. Більшість з них входили до складу *Османської імперії*, і коли ця імперія занепала, там залишилися лідери турецького типу, яких називали *беями* і яких європейські держави іноді використовували як маріонеткових королів.

Всі ці країни були оголошені *протекторатами*, а не колоніями, строго кажучи, і тому, коли почався рух за свободу, їм було легше претендувати на неї.

Імперіалістичні країни нав'язали себе цим країнам як “наглядачів за фінансами”, коли економіка почала зазнавати невдач, і було легко перейти від ролі “наглядача” до ролі “захисника”. Нарешті, коли незалежність була надана, контролююча імперіалістична держава насаджувала маріонеткового правителя, який незабаром усувався від влади, зокрема в ході військового заколоту.

До таких країн належать *Єгипет, Туніс, Лівія, Марокко* та *Судан*. Розглянемо кожну з них по черзі.

Після завоювання Єгипту *Олександром Македонським* у 332 році до н.е. країна перебувала під владою різних іноземних держав, включаючи *Османську імперію*. Деякі з цих правителів, такі як *Мухаммад Алі*, який насправді походив з *Албанії*, були де-факто королями.

Британці завжди приглядалися до *Єгипту* як через необхідність захисту Суецького каналу, так і через бажання побудувати залізницю від *Мису Доброї Надії* до *Каїра*. Що стосується французів, то вони були спільними фінансистами каналу. Тож у 1882 році англо-французький флот захопив військовий контроль над *Єгиптом*. Це було ратифіковано і легалізовано в 1914 році, коли було оголошено протекторат. Отже, строго кажучи, *Єгипет* не був колонією, але перебував під контролем британців і французів.

У 1922 році Єгипет отримав незалежність, але для всіх практичних цілей залишався протекторатом з маріонетковим королем на чолі. У 1952 році тодішній маріонетковий король *Фарук* був повалений військовими під керівництвом генерала *Нагіба* і полковника *Насера*.

Лівія також була частиною *Османської імперії*. *Італійці* захопили її в 1931 році. Італійці програли Другу світову війну і, звісно, втратили територію, і країна була розділена на британську зону і французьку зону. Таким чином, британці та французи були “захисниками” протекторату Лівії.

Британська зона складалася з *Кіренаїки* і *Триполітанії*, і вони визнали *Ідрісса ас-Санусі* еміром *Кіренаїки*, ще одну маріонеткову фігуру.

У *1949* році Організація Об'єднаних Націй, яка загалом відповідала за країни, підконтрольні переможеним державам, проголосила *незалежність Лівії*, королем якої став *Ідріс ас-Санусі*. Однак у *1969* році *Ідріс* був позбавлений влади у результаті перевороту. *Ідріс* у 1974 р. прийняв єгипетське громадянство та помер у 1983 р. у Каїрі у віці 93 роки. Переворот очолив лейтенант *Муаммар Каддафі*, що проголосив Лівійську арабську республіку зі столицею в Тріполі. Як відомо, *Муаммар Каддафі* правив до 2011 р. та був вбитий повстанцями під час Арабської весни.

Туніс також входив до складу *Османської імперії* і перебував під владою бея, коли французи вторглися в країну в 1881 році. Туніс за часів османського

правління був невеликою провінцією в складі імперії, проте мав значний ступінь автономії за часів бея *Мухаммада III ас-Саліка*. У 1956 році французи визнали право країни на незалежність, і її правитель – бей *Мухаммад VIII аль-Амін* став королем. Щоправда, у 1957 році короля було скинуто, а президентом обрано *Хабіба Бургібу*.

Марокко фактично не було частиною *Османської імперії*, хоча турки мали там вплив. Країною правив султан. У XX столітті французи перебрали на себе право контролювати фінанси країни і в 1912 році оголосили країну французьким протекторатом, проголосивши султаном *Юсуфа бен Хассана*. Цей султан був маріонетковим правителем. У 1927 р. султаном став його син *Мухаммед V бен Юсуф*. 10 квітня 1947 року *Мухаммед V* виголосив знаменну промову в *Танжері*, закликаючи до незалежності *Марокко*. В умовах масового підйому націоналістичних тенденції по країні, султан *Мухаммед V* зумів налагодити дуже хороші відносини з націоналістичними рухами. Союз монархії та націоналістичного руху досить швидко перетворив їх на домінуючу силу в боротьбі за незалежність країни. 20 серпня 1953 року французька колоніальна влада за допомогою місцевої знаті скинула *Мухаммеда V* і вислала з країни. Таким чином, французька влада завдала удару по важливому національному символу в зростаючому марокканському русі за незалежність. Проте у результаті визвольного руху марокканського народу в 1955 році *Мухаммед V* повернувся до влади. Французи були змушені визнати незалежність *Марокко* в 1956 році. Ймовірно, саме тому, що султан сам був у центрі націоналістичної опозиції до французів, монархія зберіглася до сьогоднішнього дня.

Що стосується *Судану*, то у другій половині XIX століття в Судані посилився вплив Великобританії. Жорстока експлуатація і національне гноблення привели до виникнення потужного народного руху протесту з релігійно-реакційної спрямованістю. Релігійний лідер *Мухаммед ібн Абдалла*, проголосив себе в 1881 році "*Махді*" (Месією) і спробував об'єднати племена західного і центрального Судану проти османців. Повстання завершилося взяттям *Хартума* (столиці) у 1885 році і вигнанням з країни європейських, турецьких і єгипетських чиновників. Ватажок повстання незабаром помер, але створена ним деспотична держава, очолювана *Абдаллахом ібн аль-Саїдом*, протрималося ще півтора десятка років, і лише в 1898 році повстання було придушене англо-єгипетськими військами. З того часу Судан перебував під спільним управлінням Великої Британії та Єгипту. Він називався *Англо-Єгипетським Суданом*. Згодом Єгипет захотів, щоб Судан об'єднався з ним, але британці були проти цього. Судан отримав власну конституцію і незалежність у 1956 році.

6.Країни на південь від Сахари та незалежність

Першою країною на південь від Сахари або країни, яка здобула незалежність, була *Гана* (тодішній *Золотий Берег*) під керівництвом харизматичного лідера в 1957 році. Тому і *Нкрума*, і *Гана* стали знаковими в історії боротьби африканських країн за незалежність.

Як ми бачили, *Нкрума* був дуже активним учасником панафриканського руху. Він був одним з організаторів дуже впливового конгресу 1945 року, і його надихали такі люди, як *Маркус Гарві* та *В.Е.Б.Дюбуа*. Він також був у тісному контакті з іншими лідерами, такими як *Джордж Падмор*, *Джомо Кеніатта*, *К.Л.Р.Джеймс* та *І.Т.А.Воллес Джонсон*. *Нкрума* здобув освіту в американських університетах, а після повернення до *Гани* розпочав викладацьку діяльність. Коли в 1947 році було створено *Об'єднаний конвент Золотого Берега*, його запросили стати його секретарем. Це був шанс для *Нкруми*. Він надав можливість взятися за реалізацію цілей панафриканського руху. Дійсно, Нкрума стане найпалкішим прихильником панафриканізму та африканської єдності в межах африканського континенту.

Коли в 1948 році деякі колишні військовослужбовці вийшли на мирну демонстрацію в Аккрі проти високої вартості життя, поліція відкрила по них вогонь, і британський уряд, який тепер бачив у *Нкрумі* політичного діяча, запідозрив, що він стоїть за демонстрацією. Британці заарештували *Нкрумі* і відправили його та деяких інших лідерів його партії до в'язниці на кілька місяців. Коли внаслідок демонстрації британський уряд був змушений змінити конституцію 1946 року, *Нкрума* оцінив силу демонстрацій і силу масової дії. Тому, вийшовши на волю, він створив власну партію - знамениту *Народну партію конвенту (НПК)*. Різниця між НПК та іншими партіями, що існували до нього, полягала в тому, що це була справді партія, яка мобілізувала маси. *Нкрума* ніколи б не досягнув успіху, якби не мав підтримки мас, включаючи жінок з ринку та робітників. Але його заклик став загрозою для британського уряду, який повторно заарештував його і знову ув'язнив. Однак, коли в 1951 році відбулися вибори, на яких було запроваджено загальне виборче право для дорослих, *Нкрума*, перебуваючи у в'язниці, висунув свою кандидатуру, і його партія здобула блискучу перемогу.

Британський уряд був змушений звільнити його і в 1952 р. призначити прем'єр-міністром першого африканського уряду *Золотого Берега*. Саме він привів *Гану* до незалежності як прем'єр-міністр у 1957 році. Інші африканські країни винесли дуже цінні уроки з досвіду *Гани* та *Нкруми*.

Один з найважливіших - це цілеспрямованість у досягненні незалежності. Ніщо інше, окрім незалежності, не підійде. *Нкрума*, який любив використовувати біблійну мову, якось перефразував вислів з Біблії і заявив: "*Шукайте насамперед політичного царства, а все інше вам додасться*". Іншим уроком була важливість отримання беззастережної підтримки мас.

Масові політичні рухи з метою здобуття незалежності виникли на більшій частині Африки, особливо в британських колоніях, в таких місцях, як *Танганьїка*, *Уганда, Ньясаленд, Північна* і *Південна Родезія* і, звичайно ж, *Нігерія*. У деяких випадках, на жаль, деякі з цих масових партій не охоплювали всю країну через давнє етнічне суперництво. Іноді масова партія ототожнювалася з однією етнічною групою. Так було у випадку з *Нігерією*, і це частково пояснює той факт, що *Нігерія* здобула свою незалежність після *Гани*.

Нігерійські лідери, такі як *Ннамді Азікве*, *Обафемі Аволово* та *Сардауна Сокото*, були блискучими і, в певному сенсі, їх партії були добре організовані. Але кожна партія черпала свою масову підтримку в одному конкретному регіоні або етнічній групі. Так, "*Група дії*" *Обафемі Аволово* була переважно партією *йоруба* із заходу; *Національна рада Нігерії та Камеруну* (НРНК) *Ннамді Азікве* значною мірою спиралася на підтримку *ігбо* на сході; а *Північна народна партія* (ПНП) *Сардауна Сокото* в основному підтримувалася народом *хауса* та північчю країни. Цим лідерам виявилося важко об'єднатися заради спільної мети і виробити систему, яка б привела всю *Нігерію* до свободи під керівництвом одного лідера. Іншими словами, завдання створення цілої незалежної нації з цих різних утворень, кожне з яких мало свої власні незалежні традиції, виявилося складним. У певному сенсі, проблема була створена імперіалістами, які ніколи не повинні були примушувати всі ці утворення до об'єднання в одну країну.

Зрештою, була розроблена федеральна система, в якій кожен регіон зберігав певну автономію на чолі з прем'єр-міністром, а федеральний національний уряд очолював прем'єр-міністр з обмеженими повноваженнями. Залишалося питання, хто очолить федеральний уряд. Зрештою, прем'єр-міністром всієї країни став житель півночі, *Альхаджі Абубакар Тафава Балева*, оскільки його партія, *Північна народна партія*, мала найбільшу кількість місць у федеральній асамблеї, а північний народ був найбільшим за чисельністю населення. Між *Північною народною партією* та *Національною радою Нігерії та Камеруну Ннамді Азікве* було укладено союз, в результаті якого *Азікве* став церемоніальним президентом *Республіки Нігерія*, а *Тафева Балева* - прем'єр-міністром. *Група дії Обафемі Аволово* і Захід залишилися за бортом і були змушені задовольнятися роллю опозиції. Усе це згодом призвело до величезних

проблем. Проте, рух до незалежності розпочався. *Нігерія* здобула незалежність у 1960 році, а за нею *Танганьїка* та *Уганда*. *Сьєрра-Леоне* здобула незалежність у 1961 році.

7.Незалежність і французькі території в Африці

Агітація за незалежність і свободу на французьких територіях не була такою бурхливою, як на британських. Це було значною мірою пов'язано з французькою адміністративною політикою асиміляції, коли лідери народу, завдяки своїй освіті та підготовці, стали дуже тісно пов'язані з Францією і не були просякнуті духом бунтарства і потребою у відокремленні, які переважали в англомовних країнах. Деякі з них були членами у Національній асамблеї Франції, а принаймні один - членом французького кабінету міністрів. Хоча в 1940-х і на початку 1950-х років французи все ще мали концепцію великої французької спільноти цивілізованих народів, франкомовні країни не могли бути ізольованими від потужного руху за визволення Африки.

Як ми бачили, деякі франкомовні африканці у Франції були пов'язані з панафриканським рухом. Серед франкомовних лідерів у Національній асамблеї Франції також існувало незадоволення, оскільки вони підозрювали, що їх не вважають рівними з іншими членами Асамблеї, а отже, не вважають французами. Вони почали думати про свої країни як про самоврядні та автономні утворення.

Проблема полягала в тому, що лідери франкомовних країн не могли домовитися між собою про характер майбутніх відносин між ними, що дозволило б їм потім вести переговори з Францією для того, щоб визначити характер майбутніх відносин з нею. Все це досягло апогею, коли генерал *де Голль* очолив Францію в 1958 році. На відміну від попередніх французьких лідерів, він не був прихильником ідеї єдиної великої французької держави цивілізованих націй. Він досить прихильно ставився до африканських країн, що входили до складу Французької імперії, здебільшого тому, що багато з них надсилали війська на допомогу Франції у війні з Німеччиною.

На конференції Вільної Франції, що відбулася в *Браззавілі* в 1944 році, *де Голль* пообіцяв нову угоду для франкомовних країн. Тепер він був дуже розчарований суперечками між франкомовними лідерами, і здивував світ, коли вирішив висунути франкомовним країнам ультиматум. У кожній країні буде проведено референдум, і в бюлетені буде вибір: або (*а*) незалежність і автономія, але зі збереженням зв'язків з Францією і членством у французькій спільноті (на кшталт *Британської Співдружності*); або (*б*) повний і цілковитий

розрив з Францією. Кожна особа голосувала б "*так*" або "*ні*" за варіант (*а*). Голос "*проти*" означав би повний розрив з Францією. Всі франкомовні країни, окрім однієї, проголосували за незалежність, але зі збереженням зв'язків з Францією. Цією країною була *Гвінея*, лідер якої *Секу Туре* потрапив під вплив *Радянського Союзу* і був марксистом. В помсту французи покинули *Гвінею*, забравши все, що могли винести, включно з телефонами країни. *Гвінея* залишилася повністю знедоленою. Їй довелося починати майже все спочатку, і у неї не було іншого вибору, окрім як посилити свою марксистську орієнтацію і звернутися до *Радянського Союзу*.

У певному сенсі, інші країни виграли від продовження зв'язків з Францією. Їх валюта - *франк КФА, африканський франк* - все ще була прив'язана до французького франка, що забезпечувало фінансову стабільність і давало певний захист від економічних негараздів, які незабаром почали вражати англомовні країни. Крім того, той факт, що Франція залишала за собою право військового втручання у випадку зовнішнього нападу або внутрішніх заворушень, означав, що на деякий час політична стабільність була більшою. До останнього часу (до 2020-х років, коли Росія почала агресивно витискувати французів з Африканського континенту) між Францією та її колишніми колоніями в Африці існували більш тісні стосунки, ніж між Британією та її колоніями.

8.Боротьба за незалежність на африканських територіях європейських поселенців

Боротьба за незалежність була найбільш запеклою на так званих поселенських територіях. Це були країни, де імперіалістичні окупанти заохочували мільйони своїх громадян оселятися і будувати там домівки. До таких країн належали *Алжир, Кенія, Південна Родезія* та *Південна Африка*.

Приємний і рівний клімат у цих регіонах зробив європейських поселенців особливо бажаними гостями. Вони знайшли середовище, яке в деяких випадках було набагато кращим, ніж те, яке вони залишили в Європі, особливо ті мільйони, які не дуже добре влаштувалися в Європі.

Французи та француженки потягнулися до Алжиру, а британці - до мальовничих гірських районів *Кенії, Південної Родезії* та *Південної Африки*. *Бури* почали приїжджати до Південної Африки з XVII століття і стверджували, що вони мають більше прав на землю в певних частинах країни, тому що вони потрапили туди раніше за корінних жителів, таких як *зулуси*.

Західна та *Екваторіальна Африка* були позбавлені цього європейського вторгнення через спеку та маленьку комаху - малярійного комара, який відлякував європейських поселенців навіть після відкриття *хініну*.

У новій країні поселенці мали набагато комфортніше життя, ніж вони могли мріяти у себе на батьківщині. У африканців відібрали землю і роздали поселенцям, щоб вони могли стати процвітаючими фермерами, а деякі з них знайшли свої статки в копальнях. Як правило, поселенці ставали панівним класом і зверхньо дивилися на корінних африканців, які в багатьох випадках ставали їх слугами або були сегреговані (ізольовані) і змушені жити в найгірших районах у найжахливіших умовах.

Однак, із зростанням загального виборчого права для дорослих і здобуттям незалежності з'явилася реальна можливість того, що ці чорношкірі люди стануть правителями і господарями країни, і багатьом поселенцям, можливо, доведеться покинути її. Поселенці не хотіли цього, а тому чинили опір так сильно, як тільки могли.

Опір корінних алжирців французькому імперіалізму розпочався у 1954 році. Його очолив добре організований рух під назвою *Національний фронт визволення (НФВ)*. Незабаром сталися криваві інциденти, в яких загинуло багато людей. Французи, які на той час не мали ані найменшого наміру надавати *Алжиру* незалежність чи залишати його, у відповідь відправили тисячі французьких військ, щоб придушити революцію.

До 1958 року в *Алжирі* перебувало близько півмільйона французьких військ. Але революцію не вдалося придушити. Переломний момент настав того ж року, коли до влади у Франції прийшов *де Голль*. Він вирішив пливти за течією та надати *Алжиру* незалежність, але французи в *Алжирі* чинили опір. Багато з них народилися там, і це був їх єдиний дім. Вони також не могли змиритися з думкою, що корінні алжирці будуть керувати урядом, і хотіли залишитися частиною Франції. Війна набула іншого характеру, коли французькі алжирці воювали з французькими солдатами, і вона стала справді дуже кривавою. На одному з етапів французькі алжирці здійснили замах на президента *де Голля*. Замах не увінчався успіхом, і врешті-решт визвольний рух і *де Голль* перемогли.

Алжир став незалежним у 1962 році з лідером *Національного фронту визволення Бен Беллою* на чолі.

У *Кенії* ситуація була майже такою ж кривавою. Тамтешні поселенці забрали найкращі землі у корінних африканців і були переважно фермерами, розводили велику рогату худобу та овець, вирощували чай і каву. Вони були надзвичайно заможними і не мали наміру виїжджати. Тамтешні поселенці

також були правлячим класом, що забезпечував діяльність адміністрації. Опір очолив відважний *Джомо Кеніатта*, провідний діяч панафриканського руху, який був видавцем журналу "*Негритянський світ*", коли жив у Лондоні. *Кеніатта* створив рух під назвою "*Мау Мау*" - таємне товариство, члени якого присягнулися чинити опір британцям і відвоювати свою країну будь-якими засобами. Вони пішли в ліс, вдалися до партизанської війни і стали страшною силою. Велика кількість британців була вбита, а адміністрація у відповідь вбила тисячі *кенійців*, яких звинуватила в тому, що вони самі були *Мау Мау* або прихильниками *Мау Мау*. Тисячі інших ув'язнили, деяких з них катували, намагаючись змусити їх зізнатися в тому, що вони прийняли присягу.

Британський консервативний уряд у Лондоні спочатку був проти визвольної боротьби і хотів зберегти статус-кво. Одна з провідних газет засудила *Кеніатту*, коли він постав перед судом, і припустила, що він проповідує "спланований гімн ненависті". *Кеніатту* ув'язнили, а різанина тривала. Стало модним вбивати африканців за найменшої підозри, що вони є прихильниками *Мау Мау*. Зрештою, британський уряд зрозумів, що *Кенію* теж доведеться звільнити. *Кеніатта* був звільнений з в'язниці, а коли партія, яку він сформував, *Кенійський африканський національний союз (КАНС)*, перемогла на виборах, він у 1962 р. став прем'єр-міністром і, зрештою, у 1964 р. - першим президентом *Кенії*.

Ситуація в *Південній Родезії* була ускладнена расизмом і сегрегацією, як і в Південній Африці. *Південна Родезія*, якою керувала компанія, створена *Сесілом Родсом*, перебувала під владою білих поселенців, які, хоч і були численними, але становили дуже малий відсоток населення. *Шона* і *ндебеле* були основними африканськими етнічними групами. Білі поселенці були надзвичайно процвітаючими, мали найкращі землі, які вони відібрали в африканців, і ставилися до африканців як до бруду. *Південна Родезія*, хоч і входила до складу *Британської імперії*, навряд чи вважалася колонією; вона була повністю автономною.

Щоб зміцнити своє політичне та економічне панування, родезійські поселенці запропонували британському уряду створити федерацію, яка б охоплювала *Південну Родезію*, *Північну Родезію* та *Ньясаленд*.

Однак африканці *Ньясаленду* та *Північної Родезії* виступили з рішучим протестом проти запропонованої федерації. Проблема полягала в тому, що в той час як *Південна Родезія* майже безпосередньо належала *Великобританії*, *Ньясаленд* і *Північна Родезія* були лише протекторатами, і приєднання до федерації зменшило б їх правовий статус. Крім того, в цих країнах було менше

поселенців, ніж у *Південній Родезії*, і тому африканці не бажали потрапляти під домінування переважно білого населення, яке існувало в *Південній Родезії*.

Однак, незважаючи на зростаючий протест і заворушення в *Ньясаленді* та *Північній Родезії*, британці проштовхнули створення федерації в 1953 році. Це дало поштовх до нових протестів і розгортання справжнього визвольного руху. Лідери визвольного руху в цей час були дуже слабкими, і їх рухи були заборонені. На перший план вийшли нові лідери в особі *Кеннета Каунди* в *Північній Родезії* та *Гастінгса Банди* в *Ньясаленді*.

Кеннет Каунда створив масову партію, *Об'єднану партію національної незалежності* (*ОПНН*), а *Гастінгс Банда*, який вивчав медицину в *Единбурзі* і практикував у *Шотландії*, повернувся до *Ньясаленду*, щоб очолити визвольний рух під назвою *Партія Конгресу Малаві*.

Врешті-решт британцям довелося поступитися, і *Кеннет Каунда* став ще одним борцем за свободу, якого британці спочатку ув'язнили, але згодом звільнили, щоб він очолив уряд. *Ньясаленд* і *Північна Родезія* стали незалежними в 1964 році. *Північна Родезія* змінила назву на *Замбію*, а *Ньясаленд* - на *Малаві*.

Ситуація в *Південній Родезії*, де поселенці були сповнені рішучості втриматися при владі, залишалася дуже складною. Однак вони викликали антагонізм у світі, і навіть британський уряд під керівництвом лейбористського прем'єр-міністра *Гарольда Вільсона* ополчився проти них, вирішивши надати африканцям більшість у парламенті. Різні органи та країни накладали санкції, але поселенці були непохитні. Їх лідер *Ян Сміт* навіть проголосив односторонню декларацію незалежності в 1965 році, розірвавши зв'язки з *Британією* і тим самим накликавши на себе ще більше санкцій.

Визвольний рух у *Південній Родезії* отримав назву *Зімбабвійський африканський національний союз (ЗАНС*), і він посилив свій опір режиму *Яна Сміта*, що призвело до сутичок і кровопролиття. Однак рух опору був порівняно слабким. У нього був суперник, *Африканський народний союз Зімбабве* (*АНСЗ*), і це суперництво погіршило ситуацію. Зрештою, у *Зімбабвійського африканського національного союзу* з'явився новий лідер, *Роберт Мугабе*, який не тільки зміг мобілізувати своїх прихильників і провести більш ефективну партизанську кампанію проти режиму *Яна Сміта*, але й отримав потужну підтримку ззовні, зокрема від марксистських визвольних рухів *Мозамбіку* та *Анголи*, і це стало вирішальним фактором. Режим *Сміта* був змушений поступитися, і в 1979 році в Лондоні була досягнута угода, яка передбачала проведення вільних виборів, за якими послідувало проголошення незалежності країни. Вибори відбулися у 1980 році, і *Зімбабвійський*

африканський національний союз Роберта Мугабе здобув гучну перемогу. *Південна Родезія* здобула незалежність як *Зімбабве* у 1980 році, а *Роберт Мугабе* став її першим прем'єр-міністром, а згодом і президентом.

Хоча *Південна Африка* отримала незалежність від *Великої Британії* ще у 1910 році, лише у 1994 році, коли *Нельсон Мандела* став першим чорношкірим президентом, можна було сказати, що вона дійсно досягла незалежності. До цього більшість чорношкірих були позбавлені права голосу, і країною керувала біла меншість, хоча чорношкірі переважали білих у співвідношенні п'ять до одного. Це була повністю автономна, самоврядна країна, прем'єр-міністр якої регулярно відвідував зустрічі прем'єр-міністрів білих незалежних країн Співдружності.

Расистські режими існували в одній чи двох інших частинах Африки, наприклад, у *Південній Родезії*, але різниця між ними та *Південною Африкою* полягала в тому, що расизм і расова *сегрегація* в *Південній Африці* були інституціоналізовані. Це було частиною правової структури країни, і називалося *апартеїдом*. Можна навіть сказати, що ця система дискримінації була закріплена в конституції 1910 року, яка виділила лише 7 відсотків землі чорношкірим, тоді як більша частина решти землі була зарезервована для білих.

У 1948 році система *апартеїду* по-справжньому запрацювала, коли расистська *Національна партія*, в якій домінували *бури*, перемогла на виборах, а її лідер, доктор богослов'я *Даніель Франсуа Малан*, став прем'єр-міністром. *Національна партія* на чолі з ним прийшла до влади на лозунгах програми *апартеїду* і всебічного здійснення політики *сегрегації*. Люди були поділені законом на білих та чорних; чорним було заборонено з'являтися в певних районах; були прийняті закони, що вимагали від чорних пред'являти перепустки, коли це було необхідно; сексуальні стосунки між людьми різної раси були заборонені. Це була найбільш кричуща і ненависна ситуація.

Пізніше були створені так звані *бантустани*, в яких чорношкірі африканці жили окремо від білих. *Бантустани* були жахливими, і мало хто з африканців підтримував їх. Така ситуація неминуче викликала серйозний опір.

Головний рух опору в *Південній Африці*, *Африканський національний конгрес (АНК)*, фактично був заснований ще в 1912 році. Тодішні лідери були набагато менш рішучими, ніж пізніші лідери, значною мірою тому, що вірили, що уряд вдасться переконати дослухатися до розуму. Ця надія виявилася марною.

У 1943 році молодіжне крило *Африканського національного конгресу* обрало більш агресивний підхід. Лідерами стали *Нельсон Мандела* та *Олівер Тамбо*. Тим часом виникли інші рухи опору, такі як *Панафриканський конгрес*,

який в 1960 р. організував демонстрацію в містечку *Шарпевілль* на знак протесту проти політики уряду Національної партії, що підтримував *апартеїд* та радикально використовував закони для забезпечення ще більшої *сегрегації*. У відповідь уряд безжально відкрив вогонь по невинних демонстрантах, і 69 людей було вбито, в тому числі 8 жінок і 10 дітей, і понад 180 отримали поранення, у тому числі 31 жінка і 19 дітей. Багато з них були розстріляні в спину, коли вони намагалися втекти. Відтоді цей інцидент отримав назву "*Шарпевілльська бійня*".

У 1963 році головні лідери *Африканського національного конгресу*, включаючи *Нельсона Манделу*, були заарештовані, а *Мандела* був засуджений до довічного ув'язнення. *Олівер Тамбо* перебрав на себе керівництво *АНК* і вирушив у вигнання. Зрештою, *Південна Африка* накликала на себе ненависть усього світу. Різні країни запровадили нищівні санкції. Це вдарило по найболючішому місцю, адже в той час *Південна Африка* була беззаперечною економічним центром *Африки*. Навіть *Сполучені Штати*, які свого часу симпатизували південноафриканському уряду, були змушені запровадити санкції, і рух за відмову від інвестицій набрав сили. У ньому брали участь американські компанії, які мали інвестиції в *Південній Африці*, "*дивестуючи*", тобто вилучаючи свої інвестиції.

Світ також відреагував на це різноманітними нагородами лідерам протестного руху, таким як вождь *Альберт Лутулі* та архієпископ *Десмонд Туту*, які були удостоєні *Нобелівської премії миру*.

Південноафриканський опір, який пішов у підпілля, також отримував військову і фінансову допомогу з різних джерел, в тому числі з таких країн, як *Мозамбік* і *Ангола*. Зрештою, санкції та ефективні партизанські зусилля взяли своє, і *Південна Африка* була змушена сісти за стіл переговорів. *Нельсон Мандела* був звільнений у 1990 році, і після чотирьох років переговорів була досягнута угода, яка передбачала загальне виборче право для дорослого населення та проведення вільних і чесних виборів. На наступних виборах *Нельсон Мандела* і його *АНК* здобули впевнену перемогу, і *Мандела* став першим чорношкірим президентом справді незалежної *Південної Африки*.

9.Конго та здобуття ним незалежності від Бельгії

Прагнення Бельгійського Конго до незалежності ілюструє постійну дволикість і здатність до експлуатації, характерні для бельгійської адміністрації *Конго*, навіть незважаючи на те, що країна була відібрана у короля *Леопольда II*, після чого нею керував бельгійський уряд. Бельгійці все ще хотіли зберегти

багаті ресурси однієї з найбільших країн світу і тому не мали наміру дозволити їй стати незалежною. Вони навмисно тримали конголезький народ ізольованим від тенденцій, що охопили всю Африку, відмовляючись розширювати освітні заклади. Вищій освіті не приділялося жодної уваги. Вважається, що на момент фактичного здобуття незалежності в Конго було не більше чотирьох африканських випускників вищих навчальних закладів. Бельгійці управляли Конго безпосередньо і, на відміну від інших колоніальних держав, не робили жодних кроків, навіть мінімальних, щоб підготувати народ до можливої участі в управлінні державою. Не існувало законодавчої ради, в якій були б представлені африканці, а також африканських газет. На керівних посадах державної служби не було жодного африканця. Найосвіченіші африканці були вчителями, клерками та власниками крамниць.

Однак континентальну хвилю не вдалося зупинити, і нечисленні люди з певною освітою почали висувати політичні вимоги та проводити мітинги. У той же час почали виникати політичні партії. На жаль, політичні партії віддзеркалювали етнічну напруженість і суперництво, характерні для цієї величезної країни. Це виявилося прокляттям Конго в майбутньому.

Жозеф Касавубу у 1955 р. створив *Альянс Баконго* (*АБАКО*), спираючись на підтримку народу *баконго*; *Моїз Капенда Чомбе* створив *Конфедерацію племінних об'єднань Катанги* (*КОНАКАТ*), спираючись в основному на підтримку народу *катанг*; а *Патріс Лумумба* створив *Національний конголезький рух*, спираючись в основному на підтримку свого рідного регіону. Ці три лідери ставилися один до одного з ревнощами і навіть ненавистю і ніколи не могли об'єднатися заради спільної мети.

Ключовою подією цього часу стала участь Лумумби у *Всеафриканській народній конференції в Гані* в 1958 році. *Гана* щойно отримала незалежність від Великобританії в 1957 році, і її харизматичний лідер *Кваме Нкрума* був маяком натхнення для інших африканців. Лумумба повернувся, сповнений рішучості прискорити рух до повної незалежності, і коли його партія провела мітинги, що переросли у заворушення, його кинули до в'язниці за звинуваченням у підбурюванні до насильства. Бельгійський уряд, розуміючи, що потрібно щось робити для запобігання анархії, скликав провідних конголезьких політиків на конференцію до *Бельгії* в січні 1960 року. Дивно, але замість того, щоб розробити план просування до незалежності, бельгійський уряд запропонував африканцям незалежність негайно. Це вже само по собі було рецептом катастрофи, оскільки до незалежності не було ніякої підготовки, а провідні політики були вкрай недосвідченими. Крім того, існувала етнічна напруженість, яку потрібно було вирішити.

Деякі дослідники вважають, що бельгійський уряд запанікував, оскільки не хотів отримати революцію алжирського типу. Інші припускають, що дії бельгійського уряду були свідомим і прорахованим кроком, щоб запобігти прийняттю політиками більш радикального порядку денного, наприклад, схиляння на бік Радянського Союзу. Надання незалежності в *1960* році означало б, що *Бельгія* все ще мала б вплив на експлуатацію багатих ресурсів Конго. Вона могла б маніпулювати і контролювати *Лумумбу* та інших, а також гарантувати, що уряд Конго не потрапить до чужих рук. Ця остання точка зору підкріплена історичними дослідженнями.

Конго здобуло незалежність 30 червня 1960 року. На церемонії проголошення незалежності бельгійський король *Бодуен* виголосив чванливу і абсолютно неправдиву промову, в якій назвав короля *Леопольда II* героєм-провидцем та генієм, а також згадав про цивілізаційну місію *Бельгії* в *Конго*. Здавалося, що це було майже розраховано на те, щоб викликати гнів справжніх конголезьких націоналістів, і *Патріс Лумумба*, який став прем'єр-міністром (тоді як *Касавубу* – президентом), різко засудив цю промову, а також жорстокість Бельгії в дні окупації. Це роздратувало бельгійського короля і деяких західних спостерігачів, і з того дня вони були сповнені рішучості позбутися *Патріса Лумумби*. Проблема ускладнювалася тим, що *Лумумба* був марксистом, який схилявся до Радянського Союзу. Його орієнтація зміцнилася, коли бельгійці, помстившись за його викривальну промову, покинули країну, забравши з собою майже все, як це зробили французи в *Гвінеї*. Лумумба не мав іншого вибору, окрім як більш активно реагувати на радянські кроки.

Бельгійці та США вирішили використати давнє етнічне суперництво між конголезькими племенами, щоб помститися і позбутися Лумумби. Вони заохотили та підтримали рішення *Моїза Чомбе* проголосити незалежність *Катанги* і зробити так, щоб цей анклав вийшов зі складу *Конго*. Країна була вкинута в хаос і фактично розпочалася громадянська війна. *Лумумба* звернувся до *Організації Об'єднаних Націй* за допомогою в захисті територіальної цілісності своєї країни, але ООН нічого не зробила. Проблема полягала в тому, що тривала холодна війна, і Захід не був готовий допустити, щоб величезна і потенційно багата країна в самому серці Африки, така як *Конго*, потрапила в сферу впливу Радянського Союзу. Зрештою, ЦРУ, за підтримки вороже налаштованих конголезців, таких як *Моїз Чомбе* і *Касавубу*, організувало вбивство *Патріса Лумумби*. В результаті Конго занурилося в ще більший хаос.

10. Португальські території в Африці та незалежність

Португальські території в Африці здобули незалежність одними з останніх. Це було пов'язано з тим, що португальці були рішуче налаштовані навіть не розглядати питання про незалежність. Більше того, з 1932 по 1970 рік *Португалією* правив фашистський диктатор, генерал *Антоніу де Олівейра Салазар*, чиє слово в *Португалії* було законом. У результаті на всіх португальських територіях виникли енергійні і потужні визвольні рухи, які були сповнені рішучості здобути незалежність силою, якщо це буде необхідно. Більше того, всі ці рухи активно підтримувалися *Радянським Союзом* і мали марксистську орієнтацію. У *Гвінеї-Бісау* та *Кабо-Верде Амілкар Кабрал* створив *Африканську партію незалежності Гвінеї та Кабо-Верде* (*АПНГКВ*); у багатій на нафту *Анголі Агостіну Нето* заснував *Народний рух за звільнення Анголи (НРЗА)*; а в *Мозамбіку Едуардо Мондлане* заснував *Фронт визволення Мозамбіку* (*ФРЕЛІМО*). Коли *Мондлане* був убитий у 1969 році, *Самура Машел* очолив *ФРЕЛІМО*. Оскільки ці рухи підтримувалися Радянським Союзом, вони були добре озброєні і тому могли вести запеклу партизанську війну проти португальців. Незалежність стала реальністю лише після смерті португальського диктатора та усунення його соратника та послідовника *Марселу Каетану* в 1974 році. *Гвінея-Бісау* здобула незалежність вже у 1973 році, а *Кабо-Верде, Ангола* та *Мозамбік* – в 1975 році.

Питання для самоконтролю:

1. Якою була основна мета панафриканського руху?
2. Як американський Рух за громадянські права вплинув на африканський націоналізм?
3. Хто були головними фігурами руху “Назад до Африки” і яку роль вони відігравали?
4. Якими були рушійні фактори рухів за незалежність в африканських країнах?
5. Опишіть рухи за незалежність у країнах Африки на південь від Сахари.
6. Яку роль відіграли французькі території в Африці в ширшому контексті африканської незалежності?
7. З якими викликами зіткнулися африканські території з європейськими поселенцями у боротьбі за незалежність?
8. Як Конго здобуло незалежність від Бельгії?

9. Яким був результат здобуття незалежності португальськими територіями в Африці?
10. Як з часом еволюціонувала концепція “Назад до Африки” і хто був її ключовими прихильниками?
11. Як громадянська війна вплинула на діяльність ключових фігур панафриканського руху?
12. Опишіть значення Сьєрра-Леоне та Ліберії в контексті панафриканського руху.
13. У чому полягали ідеологічні розбіжності між Маркусом Гарві та В.Е.Б.Дюбуа щодо стратегії ролі афроамериканців в Африці?
14. Як панафриканські конгреси сприяли розвитку панафриканського руху?
15. Якою була роль афроамериканських інтелектуалів у формуванні дискурсу навколо африканського націоналізму?
16. Поясніть вплив глобальних подій, таких як Друга світова війна, на панафриканський рух та африканську незалежність.
17. Як африканські лідери використовували концепцію панафриканізму для вирішення колоніальних проблем?
18. Яким був внесок карибських і південноамериканських активістів у панафриканський рух?
19. Як африканські країни використовували імпульс панафриканського руху для здобуття незалежності у післявоєнний період?

Тема 4. Політичне життя Африки

1. Невдала демократизація Африки в 1990-х роках та вплив колоніалізму
2. Особливості африканського націоналізму як фактору політичного життя Африки у період здобуття та утвердження незалежності
3. Передача влади африканцям від колонізаторів та його вплив на подальший політичний розвиток Африки
4. Незалежність африканських країн та проблеми політичної адаптації до неї
5. Централізація державної влади
6. Патронат, патримоніальна держава та особисте правління
7. Військове втручання в політику як особливість Африканського континенту
8.Політична економія занепаду
9. Африканські держави і суспільства в умовах кризи
10. Структурна перебудова і реорганізація держав в Африці
11.Поза межами автократії: політична лібералізація та демократизація
12.Політична траєкторія демократичних реформ
13.Політична економія демократизації
14.Перспективи демократії в Африці

1. Невдала демократизація Африки в 1990-х роках та вплив колоніалізму

Африка на початку 1990-х років виглядала готовою повністю приєднатися до очевидної “хвилі” демократизації, що охопила весь світ. Масштаби політичної трансформації позначені тим фактом, що до 1994 року на континенті не залишилося жодної де-юре однопартійної держави. Проте до середини 1990-х років ця хвиля досягла піку. А наприкінці двадцятого століття обіцянки негайної і стійкої демократизації для багатьох африканських країн закінчилися, оскільки потужні можновладці, озброєні величезними ресурсами, спробували відновити контроль над африканськими державами. У кожній країні зусилля з реструктуризації політичних систем на демократичних засадах швидко заплутувалися у боротьбі за владу, оскільки чинні еліти намагалися зберегти свої привілеї, наскільки це було можливо.

Навіть у тих випадках, коли авторитарні режими були зміщені під час першої хвилі змін, подальша боротьба чітко продемонструвала відсутність консенсусу щодо розподілу влади та демократичних процесів, які її забезпечують. Демократія не повинна була прийти легко в Африку. Для багатьох дослідників Африки початок 1990-х років, позначений рухом до

політичної лібералізації, реформ і видимої демократизації, а також енергією, ейфорією і надією, що їх супроводжували, дуже нагадував антиколоніальну боротьбу і перші дні незалежності від колоніального панування. Тоді, як і на початку 1990-х, існували очікування негайних і суттєвих змін не лише в політичних системах, але й у повсякденному житті африканців.

Очікувалося, що передача влади африканським керівникам покладе край політичним репресіям і дозволить багатствам колишньої колонії, які викачувалися в Європу, принести швидке полегшення і миттєвий економічний прогрес африканським фахівцям, бізнесменам, ремісникам і величезним масам бідних. Однак це радісне очікування, яким був позначений кінець 1950-х і початок 1960-х років, незабаром зникло, коли нове керівництво намагалося впоратися з протверезними наслідками колоніального правління. Згодом виникло понад п'ятдесят незалежних африканських держав. Розмаїття урядових структур і режимів практично перекрило всі можливості. До 1980-х років в Африці можна було знайти монархії і диктатури, військові режими і цивільні уряди, революційні системи і демократії, популістські адміністрації і авторитарні режими правління.

Проте, незважаючи на розмаїття структур, варіації політичного стилю і проголошуваних ідеологічних відмінностей (від марксизму до капіталізму), політична еволюція африканських держав після здобуття незалежності характеризувалася разюче схожими закономірностями.

За деякими винятками, африканські уряди ставали все більш авторитарними. Ця тенденція характеризувалася концентрацією влади в руках однієї політичної партії і, в багатьох випадках, одноосібним правлінням президента країни. Централізація влади супроводжувалася ліквідацією конкурентних виборів, більшою опорою на адміністративну бюрократію та нетерпимістю до інакомислення. Ці системи правління часто були нестабільними і схильними до державних переворотів. Стабільні чи хиткі, більшість з них також характеризувалися неефективністю, поганим управлінням і корупцією. Як і чому все це відбувалося? Чому більшість африканських держав не змогли зберегти демократичні, багатопартійні політичні системи? Які наслідки це мало для африканських народів та економічного розвитку? Чи можливі зараз в Африці демократичні держави західного зразка? Це деякі з центральних питань, які будуть розглянуті в цій лекції. І як ми покажемо, структури і проблеми африканських суспільств не тільки формувалися під впливом політичних систем, що розвивалися, але й вони, в свою чергу, формували зміни в політиці Африки, які ми зараз спостерігаємо.

Багатьох дивує той факт, що більша частина Африки перебувала під європейським контролем менше століття, а Берлінська конференція 1884-1885 років, яка поклала початок європейській боротьбі за Африку, відбулася трохи менше 140 років тому. Проте за цей відносно короткий період на континенті відбулися масштабні зміни, які не лише створили безпосередній контекст політичному життю *Африки*, але й продовжують обмежувати і формувати його майбутнє.

Політична карта, успадкована новими державами *Африки*, значною мірою ґрунтувалася на доцільних економічних і політичних стратегіях імперської *Європи*. На континент були накладені дуже різні і штучні географічні форми і спотворені традиційні соціальні та економічні моделі. З одного боку, фізична карта *Африки* контрастує з такими розлогими гігантами, як *Судан* (навіть після розколу з *Південним Суданом* у липні 2011 року), *Демократична Республіка Конго* (*ДРК*) (колишня назва - *Заїр* до 1997 року), і *Алжир* з міні-державами *Джибуті* та *Гамбії*. Маленька *Гамбія* (11300 квадратних кілометрів) могла б помістится в постколоніальному Судані понад 240 разів! Значне розмаїття було і є також очевидним у розмірах населення. *Нігерія*, населення якої зараз оцінюється в понад 227 мільйонів осіб, і *Сан-Томе* і *Принсіпі*, де проживає лише близько 232 тисяч осіб, є яскравими прикладами.

Зі створенням цих штучних кордонів згуртовані соціальні групи були роз'єднані, а логічні й усталені торговельні території - розділені. Були створені географічні одиниці, які не мали виходу до моря, або містили мало ресурсів, або оточували існуючі різноманітні і висококонкурентні культурні та політичні системи. В результаті цих та інших обставин політична карта, успадкована після здобуття незалежності, створила величезні відмінності між різними африканськими країнами в їх потенціалі для державного будівництва, економічного розвитку та стабільності.

Хоча колоніальна економічна історія Африки та її сучасний вплив є складними та різноманітними, європейські стратегії та дії в цей період були загалом досить схожими. Африканські колонії були політично та економічно підпорядковані європейським потребам. Нещодавно індустріалізовані держави Європи, зокрема Великобританія і Франція, потребували дешевої сировини і бажали мати ринки збуту для промислових товарів. З часом ці уряди інтегрували свої африканські колонії в те, що багато хто називає “міжнародною капіталістичною системою”.

Африканські території постачали недорогі сільськогосподарські товари, такі як пальмова олія, каучук і бавовна, а також мінерали і метали, такі як мідь і золото, для промисловості Європи. Вироблені текстильні вироби, предмети

побуту та сільськогосподарські знаряддя, що продавалися африканцям з високим прибутком, доповнювали інтегровану економічну систему. Але існували як відмінності, так і подібності у формах, яких набував колоніалізм для видобутку африканських багатств.

У 1972 р. відомий єгипетський політолог *Самір Амін* стверджував, що регіональні відмінності в колоніальній політичній та економічній політиці визначалися характером ресурсів, що експлуатувалися. Наприклад, на прибережних територіях французької та британської *Західної Африки*, яку *Амін* називає "*Африкою колоніальної торговельної економіки*", колоніальна держава намагалася окупити себе і задовольнити потреби європейської промисловості шляхом заохочення вирощування товарних культур серед корінного населення.

У *Сенегалі*, *Кот-д'Івуарі*, *Золотому Березі (Гана)* та *Нігерії* багато традиційних фермерів, які займалися натуральним господарством та вирощували продовольчі культури для власного споживання, перейшли на виробництво таких експортних культур, як *пальмова олія, каучук, бавовна, какао* та *арахіс*. "*Африка трудових резервів*" за термінологією *Аміна* описує такі колоніальні території, як *Малаві, Мозамбік* і *Верхня Вольта (Буркіна-Фасо)*, які мали мало легкодоступних матеріальних ресурсів або мали обмежений потенціал для експорту сільськогосподарської продукції, виробленої селянами чи поселенцями. Як наслідок, ці колонії досить швидко стали резервуарами трудових мігрантів, насамперед для шахт *Бельгійського Конго* (нині *Демократична Республіка Конго*), *Північної Родезії* (*Замбія*) та *Південної Африки*, а також для плантацій білих поселенців у деяких районах *Кенії*, *Танганьїки (Танзанія*) та *Південної Родезії (Зімбабве*).

Колишні французькі колонії *Габон, Конго, Центральноафриканську Республіку* та *Бельгійське Конго Амін* називає "*Африкою концесійних компаній*". Екологічні обмеження та низька щільність населення, що унеможливлювали прибуткове вирощування зернових культур, спонукали передати більшість цих територій концесійним компаніям. Експлуатація наявних ресурсів на концесійних територіях характеризувалася низьким рівнем інвестицій і жорстокістю.

Четвертий макрорегіон, "*Африка білих поселенців*" (частини *Кенії*, *Танганьїки* до 1918 року, а також *Південна* і *Північна Родезія*), як і *Західна Африка*, характеризувався колоніальною концентрацією на виробництві експортної сільськогосподарської продукції. За підтримки колоніальної влади європейці швидко експропріювали більшу частину родючих земель регіону, витіснивши традиційні африканські землеробські групи, такі як *гікуйю* в *Кенії*, *чагга* в *Танганьїці* та *шона* в *Південній Родезії*. Селяни-фермери були або

юридично відсторонені від вирощування більшості товарних культур, як у *Кенії*, або позбавлені придатних для цього земель.

Незалежно від того, який спеціалізований вплив колоніальні економічні рішення мали на певні географічні регіони, орієнтована на прибуток діяльність європейських промислових і комерційних фірм, поселенців і колоніальних адміністраторів явно ігнорувала африканський розвиток. У жодному випадку, навіть після Другої світової війни, коли тиск світової громадської думки та деколонізації був значним, європейські колонізатори не інвестували в ефективні, раціональні програми розвитку, покликані зробити африканські держави самодостатніми.

Не вступаючи в дискусію про те, чи дійсно *Європа* "недорозвинула" *Африку*, очевидно, що колоніальна політика працювала на те, щоб перешкоджати економічному майбутньому незалежної *Африки*. Після свого відходу колоніальні адміністрації залишили Африку зі слабкою, неінтегрованою, сильно спотвореною економікою. Ці та інші реалії поставили більшу частину Африки в багатогранну і міцну залежність від більш економічно розвинених держав. Тому рішення, стратегії і навіть суверенітет нової *Африки* ще довго будуть визначатися зовнішніми ринками, промисловістю, фінансами і досвідом.

Важливо зазначити, що кінець колоніального правління *Великої Британії* та *Франції* був досягнутий майже з такою ж швидкістю, з якою відбувалося його початкове запровадження. Здобуття незалежності *Ганою* в 1957 році і *Гвінеєю* в 1958 році відбулося швидко і для багатьох спостерігачів було несподіваним. За дуже невеликим винятком, британські, французькі та бельгійські колонії отримали незалежність до 1966 року, а понад двадцять - між 1960 і 1964 роками.

Отже, здобуття незалежності не було кульмінацією тривалого процесу підготовки, в якому мета була давно відома, а засоби ретельно розроблені. Серед колонізаторів лише британці та французи намагалися передати африканцям адміністративні та виконавчі навички, необхідні для управління новими державами. Крім того, рішення, що дозволяли африканцям брати більш активну участь у голосуванні на виборах до законодавчих рад з відносно значними повноваженнями, з'явилися майже повністю після 1950 року. У цьому контексті демократичні моделі правління, розроблені французами та британцями для своїх колоній, були, по суті, чужорідними структурами, поспіхом накладеними на глибоко вкорінену політичну спадщину імперського правління.

Реальною політичною спадщиною, яку отримали африканські держави після здобуття незалежності, були авторитарні структури колоніальної держави, супутня політична культура та середовище політично обумовлених обставин, тісно пов'язаних з характером колоніального правління.

Імперське правління від самого початку експропріювало політичну владу. Не зважаючи на потреби та бажання корінного населення, колоніальні держави створювали управлінські апарати, головним завданням яких був контроль над місцевим населенням, експлуатація природних ресурсів, а також утримання себе та європейського населення.

Для всіх європейських колонізаторів - британських, французьких, бельгійських, португальських, німецьких, іспанських та італійських - влада належала колоніальній державі, яка, по суті, являла собою централізовану ієрархічну бюрократію. Зокрема, колоніальне правління було вкрай авторитарним і спиралося на поліцію та колоніальні війська. За цих обставин влада не спиралася на легітимність, громадську довіру та підтримку. Не було жодних сумнівів щодо того, в чиїх руках перебуває влада; вона міцно утримувалася політичною верхівкою.

Довготривалий досвід життя в колоніальній державі також вплинув на характер ідей, заповіданих при отриманні незалежності. Майбутні африканські лідери, постійно перебуваючи в середовищі авторитарного контролю, звикли до влади, що спирається на силу. Ідея про те, що влада стоїть вище за егоїстичну політичну діяльність, яка слугує лише підриву суспільного добробуту, поширювалася колоніальними адміністраторами. Як наслідок, уявлення про те, що авторитаризм є найкращим режимом правління, стали частиною колоніальної політичної спадщини.

Крім того, після здобуття незалежності політика нових держав формувалася під впливом щонайменше *чотирьох* важливих суспільних обставин, які або були спричинені, або посилені колоніальними політичними рішеннями.

По-перше, практично на всіх колоніальних територіях зростала нерівність між соціальними класами, оскільки дії та територіальне розташування колоніальних адміністрацій створювали можливості для одних і перешкоди для інших.

По-друге, в більшості колоній, особливо тих, що перебували під британською моделлю “непрямого” правління через так званих племінних вождів, мала місце посилена ідентифікація з етнічними, мовними та іншими групами і конкуренція між ними. Так, колоніальна політика зумовила

соціальний розкол у *Замбії* за етнічною та мовною ознакою. Цей "трайбалізм" особливо характерний для політики раннього періоду незалежності.

По-третє, контекст постколоніальної політики в багатьох нових державах часто включав різке переміщення населення з сільської місцевості до головного адміністративного міста.

По-четверте, в результаті дискримінаційної колоніальної освітньої політики, яка до Другої світової війни надавала мало коштів на освіту або доступу до неї для більшості африканців, країни Африки здобули незалежність погано підготовленими для забезпечення кадрами як урядових установ, так і приватного бізнесу та громадських організацій, що займаються питаннями розвитку.

2. Особливості африканського націоналізму як фактору політичного життя Африки у період здобуття та утвердження незалежності

Для більшості африканських держав свобода від колоніального панування настала лише протягом останніх п'ятдесяти років. Для деяких це сталося набагато пізніше. Колишні португальські колонії *Гвінея-Бісау*, *Ангола* та *Мозамбік* здобули незалежність у 1974-1975 роках, колишня французька колонія *Джибуті* - у 1977 році, а *Зімбабве* - у 1980 році. Після років незаконного поневолення *Південною Африкою Намібія* здобула незалежність у 1990 році.

І хоча це не типова колонія, *Південна Африка* забезпечила правління більшості чорношкірих лише в 1994 році. Нарешті, дві найновіші держави *Африки* були утворені з існуючих країн: *Еритрея* здобула незалежність від *Ефіопії* в 1993 році, а *Південний Судан* - від *Судану* в 2011 році. Таким чином, африканські держави є дуже молодими.

Характер імперської реакції на африканський націоналізм і спосіб, у який влада врешті-решт була передана африканцям, вплинули на ідеологічні орієнтації, політичні практики та економічні можливості нових африканських держав.

Особливо важливим тут є те, чи відбулася передача влади в результаті мирного протистояння, чи незалежність була досягнута лише після жорстокої збройної боротьби.

Щоб зрозуміти сучасну африканську політику, необхідно хоча б коротко розглянути африканський націоналізм та політичне життя періоду незалежності.

Почнемо з того, що термін “націоналізм”, який широко застосовується до африканської боротьби за незалежність, дещо вводить в оману. Цей термін був запозичений з європейської історії, де він позначав політичні рухи дев'ятнадцятого століття, в яких люди зі спільною культурою, мовою та історичною традицією вимагали права на самовизначення. Європейці почали з нації, яка потім захотіла стати незалежною державою. Інша ситуація була з *Африкою*. Африканці мали держави – вже існуючі колоніальні одиниці, якими правили європейці - і африканські активісти хотіли незалежності для цих одиниць, щоб вони могли стати націями. Проте важливо зазначити, що, принаймні спочатку, дуже мало африканців, які домагалися автономії від європейських колонізаторів, мислили в категоріях побудови нації. Боротьба, яка стане відомою як африканський націоналізм, по суті, була антиколоніальною боротьбою, а її інтенсивність значною мірою відображала ступінь колоніального впливу на групи та окремих людей.

Антиколоніальні настрої, критика і дії проти імперського правління були присутні в Африці від самого початку колоніалізму. Там, де європейське економічне і політичне проникнення було найглибшим - у районах білих поселенців і гірничодобувних центрах східної і південної Африки - на початку 1900-х років з'явилися ініційовані робітниками петиції, страйки і дрібні саботажні дії. Здебільшого, однак, ці дії робітників були локальними спробами протесту проти низької заробітної плати, важкої праці та суворої дисципліни. Вони не були частиною націоналістичного руху за незалежність.

У непереселенській *Африці*, особливо на британських територіях *Західної Африки*, заперечення проти колоніального правління висловлювала насамперед невелика група освічених і професійних африканців, які були позбавлені хорошої роботи і доступу до політичної влади через расово-дискримінаційну практику колоніального правління.

Фактично, до того часу, який дехто називає “другою окупацією Африки”, що почалася переважно після Другої світової війни, більшість протестів і дій проти колоніального правління були спробами реформувати систему і відкрити її для участі африканців.

Величезні маси африканців, які здебільшого займалися натуральним сільським господарством і були відносно незачеплені колоніальною владою, практично не брали участі в антиколоніальній діяльності.

Кінець Великої депресії і Друга світова війна ознаменували початок періоду швидких змін та інтенсивного тиску на Африку. Не маючи змоги забезпечити свої промислові та продовольчі потреби через війну, європейці звернулися до своїх колоніальних володінь. Наприкінці війни, а особливо до

кінця 1940-х років, посіви продовольчих і товарних культур різко зросли; дороги, мости, залізниці та порти були покращені та розширені; а в африканських колоніальних адміністраціях з'явилася велика кількість додаткових бюрократів. Ці надзвичайні зміни в африканському суспільстві створили підґрунтя для розширення антиколоніальної діяльності.

Такі зрушення значно вплинули на створення нових груп і класів серед африканців і допомогли сформувати умови, можливості та відносини, з яких постало нове націоналістичне лідерство.

Посилення колоніальної активності в *Африці* після Другої світової війни відбувалося у новому міжнародному середовищі та на тлі зростаючих очікувань все більшої кількості африканців. Значна частина африканських солдатів з таких британських і французьких колоній, як *Сенегал, Золотий Берег, Кенія* і *Родезії*, брали участь у війні. Їх бойовий досвід і знання про успіхи японців у боротьбі з західними військами на азійському театрі кинули виклик ідеям вищості білої раси. Сама війна була виправдана запереченням расової вищості та відстоюванням прав на національну незалежність. Крім того, багато африканців знали про новий Статут ООН, який пропагував політичне самовизначення.

У цій атмосфері нових очікувань європейські колоніальні адміністратори почали впроваджувати нові правила і норми, особливо в сільських районах *Африки*. Зокрема, на сході *Африки* селянам і скотарям було нав'язано низку нових правил, що передбачали орієнтовані на Захід методи ведення сільського господарства. Ці чужорідні заходи, такі як оранка по контуру і відгін худоби, вводилися нібито з метою захисту ресурсів, але часто застосовувалися примусово.

Хоча фермери західної, центральної та південної *Африки* постраждали менше, вони були підпорядковані новим сільськогосподарським порядкам, які викликали значне невдоволення. На Золотому Березі (Гана) програма “розширеного плантаційного господарства” вимагала вирубки величезної кількості какао-дерев. У бельгійських і португальських колоніях відбувалося примусове вирощування сільськогосподарських культур і переселення фермерів. Ці та інші нові колоніальні операції викликали масове селянське невдоволення на більшій частині *Африки* на південь від *Сахари*.

Цей переломний період одразу після Другої світової війни став початком справжнього африканського націоналізму. Характер і темпи політичної активності кардинально змінилися. Антиколоніальна діяльність, спрямована на вплив на політику в рамках колоніальної системи, швидко перетворилася на зусилля, спрямовані на політичне визволення. Довоєнні об'єднання

африканських еліт (власників малого бізнесу, лікарів, юристів та інших фахівців у *Західній Африці*, вчителів і службовців у *Східній Африці*) були обмеженими за розміром і сферою діяльності.

Складаючись переважно з "знатних осіб" із західною освітою, які мали певний доступ до колоніальної влади, ці групи зосереджувалися переважно в міських адміністративних центрах, таких як *Лагос (Нігерія)*, *Аккра (Гана)* і *Найробі (Кенія)*. Їх головним інтересом були спільні потреби відносно привілейованої меншини.

Нові, більш войовничі групи були сформовані молодими активістами з числа тих, кого марксистські аналітики називають "*дрібною буржуазією*" - торговців, фермерів і державних службовців низького рівня. Під впливом ентузіазму учасників нових рухів, багато старих довоєнних елітарних об'єднань самі трансформувалися в націоналістичні організації.

Поєднання буржуазії (еліти) і дрібнобуржуазних груп відіграло центральну роль у здобутті незалежності. Щоб стати грізними супротивниками колоніального правління, зародкові націоналістичні організації, очолювані елітою, повинні були зв'язати себе з сільськими (і дедалі частіше міськими) масами африканців. Так, націоналістичні політики використовували цілу низку невдоволень. Ці нарікання включали не лише обурення фермерів, що ведуть натуральне господарство та вирощують товарні культури, новими обтяжливими сільськогосподарськими правилами, але й робітничі протести, звинувачення в колоніальних обмеженнях малого бізнесу та кооперативів, кампанії проти податку на поширення шкідників, а також загальне відверте невдоволення расистською поведінкою та расовою дискримінацією з боку білих людей. Слід зазначити, що лише в дуже небагатьох випадках націоналістичні групи були частиною єдиного та надзвичайно інтегрованого руху. Насправді, в більшості колоній африканська націоналістична кампанія була відносно вільним об'єднанням різних елементів, що представляли іноді взаємопов'язані, але часто різні економічні, етнічні та регіональні інтереси, які тимчасово об'єдналися в боротьбі за незалежність.

Наприкінці 1940-х та на початку і в середині 1950-х років низка обставин спонукала французів і британців розглянути, а потім і розпочати процес деколонізації. Десятиліття 1950-х років стало свідком суттєвих змін у колоніальній політиці на більшій частині континенту. Серед інших чинників на політиків, особливо у Франції, Англії та Бельгії, вплинули зростання витрат на управління територіями, тиск з боку ООН та зростання націоналізму.

У 1956 році французи надали незалежність північноафриканським територіям *Марокко* і *Тунісу* та створили Луа-Кадр як систему управління

колоніями в Африці на південь від Сахари. Луа-Кадр передбачав внутрішню автономію, але не незалежність.

У 1957 році британці надали незалежність Золотому Берегу, а до 1959 року разом з бельгійцями визнали неминучість африканського самоуправління для всіх територій. Коли колоніальна влада почала дозволяти створювати консультативні форуми та обрані африканцями ради ще до здобуття незалежності, багато націоналістичних організацій зробили акцент на розширенні свого впливу. Багато з них, якщо не більшість, стали повноцінними політичними партіями, орієнтованими на мобілізацію масової підтримки та просування політики агітації за незалежність. З огляду на наближення моменту набуття незалежності, демонстрація кількісної переваги стала необхідною для підтвердження претензій націоналістичної партії на прихід до влади.

Слід зазначити, що ідеї, характеристики та діяльність політиків, які очолювали націоналістичні організації, мали значний вплив на характер африканських урядів після здобуття незалежності. Їх становище в соціальній та економічній ієрархії, методи, що використовувалися для залучення підтримки, і навіть особисті цілі нових націоналістичних лідерів *Африки* - все це визначало моделі майбутньої політичної діяльності.

Слід пам'ятати, що лише деякі африканці жили за межею бідності та матеріальних нестатків протягом колоніального періоду. Хоча більшість націоналістичних лідерів, особливо в *Західній Африці*, були освіченими і дещо краще забезпеченими, ніж маси, вони були бідними порівняно з європейськими адміністраторами і поселенцями рангом нижче. Багато з них були низькооплачуваними вчителями або канцелярськими службовцями колоніального уряду чи іноземного бізнесу. Інші були дрібними торговцями, підрядниками або власниками крамниць. Зважаючи на ці обставини, значна частина нових лідерів з цього економічного класу сподівалася перетворити свої керівні посади на соціальні та економічні вигоди. Вони були “людьми в процесі”, їх політична діяльність була мотивована свободою від колоніального панування та прагненням до індивідуальної мобільності. Ті, хто піднявся на вершину, зазвичай були харизматичними, ефектними ораторами з організаторськими здібностями.

Після здобуття незалежності багато націоналістичних лідерів, усвідомлюючи, що політична посада є єдиним засобом порятунку від бідності, не хотіли легко відмовлятися від таких впливових позицій.

Політичні партії та окремі політики усвідомлювали, що масові протести і широка підтримка не лише прискорять здобуття незалежності, але й

допоможуть забезпечити політичну перевагу або навіть закріпити за собою керівні посади після здобуття незалежності.

Забезпечити масову підтримку в умовах, з якими зіткнулися африканські націоналісти, було нелегко. Брак грошей, погані засоби зв'язку, транспортні проблеми та широка розсіяність населення були очевидними перешкодами. Внаслідок цього, але більшою мірою завдяки знайомствам і соціальним зв'язкам, політики зверталися за підтримкою до окремих осіб і груп з їх рідних сіл і регіонів, а також до своїх етнічних груп.

Мережі політичної приналежності, що виникли в результаті, матимуть щонайменше *два важливі наслідки* для періоду після здобуття незалежності.

Перший наслідок полягав у тому, що на більшій частині Африки ця модель політичного рекрутування і підтримки сприяла створенню політичних партій на "природних" лініях соціального розколу. Мабуть, найяскравішим прикладом такої моделі була *Нігерія*, де три основні партії були різко розділені за етнічною та регіональною ознаками: *Північний народний конгрес* (*ПНК*) на півночі, де переважають *хауса-фулані*, *Національна рада Нігерії та Камеруну (НРНК*) на сході, де переважають *ібо (ігбо)*, та *Група дії* на заході, де переважають *йоруба*.

Другий наслідок такої форми "зв'язку", що склалася в період до здобуття незалежності, - це обіцянки матеріальної допомоги прихильникам. Обіцянки матеріальної допомоги прихильникам в обмін на їх підтримку або голоси створили основу для *патронажних відносин* після здобуття незалежності. Ці політичні мережі, які соціологи називають "*мережами патрон-клієнт*" або "*патрон-клієнтськими мережами*", стануть основною формою політичної взаємодії для багатьох африканських країн у постколоніальну епоху.

3. Передача влади африканцям від колонізаторів та його вплив на подальший політичний розвиток Африки

Коли британці, французи та бельгійці вирішили передати владу у своїх африканських колоніях, вони зробили це зі свідомою швидкістю. Частково швидкість передачі влади відображала практичні труднощі контролю. Заворушення на *Золотому Березі (Гана)* в 1948 році, повстання *Мау Мау* в *Кенії* на початку 1950-х і порушення правопорядку в *Ньясаленді* (*Малаві*) в середині 1950-х стали для британців чіткими натяками на те, що стримування націоналізму коштуватиме дуже дорого.

Для французів найбільший вплив мала поразка під *Дьєнб'єнфу* у *В'єтнамі* в 1954 році, невдача під *Суецом* в 1956 році і повстання в *Алжирі*. Багато

спостерігачів, однак, вказують на більш політично вигідні причини швидкого виходу колоніальних держав. Головною метою було зберегти якомога більше політичного, а особливо - економічного контролю. Швидка деколонізація знизила рівень конфлікту між колоніальними правителями та націоналістичними лідерами. Створивши в основному плавний перехід до незалежності (особливо в *Західній Африці*), британці та французи запобігли появі радикально налаштованих політичних лідерів і формуванню сегрегованих, войовничих і широкомасштабних націоналістичних організацій. Не маючи повної свободи в період передачі влади, імперські держави були домінуючими акторами. По суті, вони маневрували, щоб виключити елементи націоналістичних рухів, які вважалися небезпечними, і допомогти тим лідерам і партіям, які були більш доброзичливі до європейських економічних інтересів.

Одним із прикладів є Камерун, де французи фактично ліквідували *Союз камерунського населення* (СКН), радикальний рух, який відігравав провідну роль у боротьбі камерунських націоналістів. Політики, які зрештою успадкували владу в *Камеруні*, були поміркованими і консервативними лідерами, чия роль у боротьбі була незначною.

Ця стратегія швидкого переходу в поєднанні з активною підтримкою поміркованих націоналістичних лідерів мала загалом сприятливі результати для британців і французів. Значною мірою під впливом власних класових та особистих цілей більшість націоналістичних лідерів підтримали легітимність приватної власності та інших принципів капіталізму. Як наслідок, у більшості країн економічні інтереси європейських держав були значною мірою збережені.

На противагу цьому, протягом 1960-х - початку 1970-х років відмова *Португалії* надати незалежність *Анголі, Гвінеї-Бісау* та *Мозамбіку* призвела до збройного повстання. Тривала визвольна боротьба спровокувала масову мобілізацію фермерів і міських робітників. Сформувалася революційна свідомість, яка відкинула більшість елементів португальського колоніалізму, включаючи капіталістичну економіку. Крім того, масове залучення незаможного населення до *Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО)* та *Народного руху за визволення Анголи (НРВА)* створило перешкоди для лідерів, які прагнули особистого збагачення через підприємницьку діяльність.

Першій хвилі африканських країн, які отримали незалежність, остаточний спадок колоніального правління було заповідано у вигляді формальних структур демократичного правління. Британські колонії отримали узгоджені варіації базового вестмінстерського парламентського типу правління, в якому прем'єр-міністр обирається з числа обраних членів парламенту і в якому виконавча і законодавча влада злиті воєдино. Французька модель - це

президентська форма правління, в якій законодавча і виконавча гілки влади розділені. Обидві моделі запровадили демократичний виборчий процес, політичні партії, окремі судові органи та захист прав громадян.

Перший період деколонізації, приблизно 1957-1969 роки, коли понад тридцять нових африканських держав здобули суверенітет, припав на кінець більш ніж десятирічного зростання цін на сировинні товари. Надзвичайне процвітання 1950-х років значною мірою сприяло настрою оптимізму і доброго самопочуття. Держави-метрополії з нетерпінням чекали на плідне продовження партнерства зі своїми колишніми придатками і передавали ключі від королівств у справжній оргії самосвяткування.

4. Незалежність африканських країн та проблеми політичної адаптації до неї

Перші дні свободи від колоніального панування були сповнені ентузіазму та надій. Очевидний тягар расистського імперського правління зник. Над урядовими установами замайоріли нові прапори, африканці, а не європейці, здійснювали політичний контроль, а світ визнав нові держави суверенними.

Проте радість від здобуття незалежності приховувала величезну кількість проблем, з якими керівництву довелося негайно зіткнутися. Від самого початку внутрішні конфлікти переслідували партії, які взяли на себе лідерство після здобуття незалежності.

Антиколоніальні організації, до складу яких входили націоналістичні рухи, відрізнялися за етнічними, регіональними та ідеологічними ознаками.

Після здобуття незалежності, коли всеохоплюючий зв'язок опозиції до колоніального гніту послабився або зник, виникли внутрішньопартійні та міжпартійні конфлікти.

Одним з питань, що викликало розбіжності, був доступ до владних позицій в уряді та правлячій політичній партії.

Посади в уряді (як на національному, так і на місцевому рівні) означали доступ до впливу на прийняття рішень, до влади над ресурсами та до особистої вигоди.

Антиколоніальні лідери, які стали національними лідерами на виборах періоду деколонізації, зіткнулися з крихкою національною єдністю. Географічні території, що перебували під владою колонізаторів, накладалися на різноманітні культури, мовні групи, політичні утворення та торговельні зони. Протягом колоніального періоду не було зроблено жодної спроби інтегрувати

чи об'єднати народи в колоніях. Замість цього, як метод контролю, етнічні групи часто нацьковували одна на одну.

Реальність африканського життя, значною мірою орієнтованого на натуральне господарство і прив'язаність до землі, полягала в тому, що більшість африканців ідентифікували себе в першу чергу зі своїм селом і кланом, а в другу чергу - з "племенем" або етнічною групою. На момент здобуття незалежності субнаціональна лояльність була набагато важливішою, ніж лояльність до нової держави, для якої не існувало ні національних традицій, ні національних символів, ні національної свідомості.

Хоча африканці не обов'язково ідентифікували себе з новою державою або її керівництвом, їх очікування щодо того, що має відбутися після завершення колоніалізму, були високими. Вони хотіли отримати освіту для своїх дітей, лікарні та медичну допомогу, питну воду, дороги від ферми до ринку, кращі ціни на свій врожай і миттєве покращення життя.

Незалежно від того, які політичні орієнтири переслідувало нове керівництво, всі вони зіткнулися з похмурими економічними обставинами і малою кількістю доступного капіталу. Більшість нових держав мали нерозвинену промислову структуру, якщо така взагалі існувала. Майже всі держави залежали від продажу одного або дуже обмеженої кількості експортних товарів, щоб поповнити свою скарбницю.

Але багато з нових держав мали мало природних ресурсів. І всі вони перебували в економічній залежності від Європи та індустріальних країн. На додачу до мізерних економічних ресурсів, зовнішньої вразливості, високих вимог та очікувань, а також нестабільної політичної ситуації, нові уряди були скуті недосвідченістю.

"Локалізація", тобто призначення африканців на канцелярські посади на державній службі, зросла (особливо в тих частинах Західної Африки, де не було поселенців) безпосередньо перед здобуттям незалежності. Однак у сферах технічних знань (бухгалтерія, інженерія, охорона здоров'я), від яких значною мірою залежали нові держави, колоніальні держави забезпечили африканців незначною підготовкою. Більше того, самі нові лідери здобули свої посади завдяки здатності організувати та використати колоніальний протест. Вони практично не мали досвіду управління навіть невеликою територією, не кажучи вже про цілу країну.

5. Централізація державної влади

Від самого початку керівництво більшості нових держав почувалось - і справді було - політично незахищеним. За деякими винятками (наприклад, *Танзанія*), більшість нових урядів мали лише слабку базу підтримки після того, як розпад антиколоніальних альянсів залишив тих, хто перебував при владі, з обмеженою підтримкою (часто лише з боку власних етнічних груп і регіонів).

Будь-яке розширення підтримки повинно було б стати результатом швидкої та змістовної реакції на високі очікування та глибокі соціальні й економічні потреби населення. Справа в тому, що більшість держав просто не мали доходів для задоволення соціальних потреб.

У той час як ціни на більшість товарів залишалися відносно високими на початку періоду незалежності, величезна занедбаність африканців у колоніальну епоху потребувала десятиліть для суттєвого покращення ситуації. Крайня бідність і високі очікування більшості африканців зумовили величезні вимоги до керівництва.

Організовані групи інтересів (особливо профспілки, сільські кооперативи та студентські організації), що виникли або значно розширилися під час відкритості колоніального періоду, ставали дедалі голоснішими і наполегливішими, вимагаючи від уряду допомоги та дій. У багатьох країнах невдовзі почалися демонстрації та страйки серед дедалі більшої кількості громадських об'єднань.

Насправді, багато нових урядів були змушені витрачати багато часу, енергії та грошей на просте підтримання порядку. Найбільшу загрозу для нових державних правителів на початку періоду незалежності становили організації, засновані на мобілізації регіональних, релігійних, поколіннєвих, класових, комерційних і (особливо) етнічних інтересів.

Протягом колоніального періоду економічна та соціальна нерівність створювалася різними способами. Люди, що жили поблизу колоніальних адміністративних центрів, європейських торговельних центрів, плантацій або судноплавних і портових об'єктів, мали можливість працювати за наймом, обіймати низькооплачувані посади в державних чи приватних канцелярських установах або служити в колоніальній армії в якості піхотинців низького рангу.

Завдяки близькому розташуванню та зайнятості також з'явилася можливість спілкуватися європейськими мовами. Для деяких, особливо після Другої світової війни, це призвело до навчання в державних школах або школах, що фінансувалися місіями.

Такі обставини не лише створили зародкову політичну еліту з величезними перевагами для здобуття влади після здобуття незалежності, але й поставили більшість інших осіб і груп у невигідне становище.

Яка б група чи коаліція антиколоніальних груп не прийшла до влади після здобуття незалежності, чи то як домінуюча єдина партія, як, наприклад, *Африканський національний союз Танганьїки*, чи то як партія-переможець серед кількох претендентів, з'явилися переможці і переможені.

Виснажлива бідність і розуміння того, що єдиним механізмом економічного розвитку та особистого збагачення є сама держава, призвели до політизації етнічної приналежності в період виборів до здобуття незалежності.

Швидко сформовані структури влади після здобуття незалежності, в яких висхідні лідери легко ідентифікувалися за групами та регіонами, сприймалися як такі, що принесли миттєву економічну та політичну владу окремим етнічним групам. Водночас, ті групи, які не були представлені в керівній групі або перебували на її периферії, відчували величезну загрозу втрати "своєї" частки державного пирога. Такі умови викликали бурхливу політичну активність.

Групи боролися за владу всередині правлячої партії, і часто утворювалися нові партії, що представляли специфічні етнічні чи регіональні інтереси. За цих обставин вибір, що стояв перед правлячими елітами, був обмежений. Вони могли використовувати свої позиції для політичного зміцнення, або ж діяти в рамках колоніально налаштованих демократичних політичних структур і ризикувати поразкою на виборах.

Незалежно від того, які мотивації переважали серед політичних еліт континенту - особиста жадібність, самовідданий націоналізм чи якась їх комбінація - вибору не було. За рідкісними винятками, лідери країн, що здобули незалежність, швидко перейшли до консолідації влади і розширення політичного контролю.

По всьому континенту перші роки незалежності стали свідками разюче схожої трансформації успадкованих урядових і політичних структур. Концентрація політичної влади і контролю досягалася насамперед через: 1) обмеження або ліквідацію опозиції; 2) розширення бюрократичних установ і силових (військових і поліцейських) організацій, які перейшли до нового керівництва після здобуття незалежності; 3) збереження і розширення систем оподаткування сільських виробників товарних культур, від яких залежали доходи колоніальних режимів.

Лідери африканських країн, що здобули незалежність, пропонували різноманітні обґрунтування централізації державної влади. По суті, більшість лідерів вважали, що сильний центральний уряд необхідний для національної

єдності та економічного розвитку. Якщо не усунути політичну конкуренцію вздовж етнічних, регіональних і релігійних (у місцях компактного проживання прихильники ісламу) розломів суспільства, то антагонізми, що виникатимуть, "розірвуть дорогоцінну тканину національної згоди". Були й інші впливові чинники руху до централізації: 1. Централізація була частиною колоніальної спадщини адміністративної держави. 2. Зовнішні консультанти з питань розвитку як із західних країн, так і з країн Східного блоку наголошували на централізованому управлінні та довгостроковому плануванні. 3. Така система доповнювала очікування потенційних донорських організацій щодо "раціонального" планування та управління програмами допомоги. 4. Централізація надавала можливе рішення для дуже реальних проблем, з якими стикалися африканські лідери.

Спосіб, у який опоненти режимів втрачали владу і доступ до уряду, включав різноманітні дії і механізми, причому режими відрізнялися за акцентом і ступенем обмежувальних заходів. На початковому етапі основними об'єктами урядових заходів, спрямованих на усунення політичної конкуренції, були конкуруючі політичні партії.

Деякі держави, такі як *Гвінея* і *Гана*, просто оголосили місцеві політичні партії незаконними і такими, що суперечать національним інтересам; інші (наприклад, *Камерун*) практично унеможливили існування опозиційних партій. В *Уганді, Анголі* та *Мозамбіку* для ліквідації опозиційних партій була застосована сила примусу.

У будь-якому випадку, як зазначається в класичній праці *Арістіда Золберга* "*Створення політичного порядку*" 1966 р.:

1. Конкуруючі політичні партії були ліквідовані, а урядова партія зміцнилася.

2. Політичні опоненти були залучені (втягнуті різними спонуканнями), залякані, затримані або усунуті в інший спосіб (через ув'язнення, заслання або, набагато рідше, вбивство).

3. Виборчі системи були змінені таким чином, щоб зробити конкуренцію малоймовірною або неможливою.

4. Конституції були змінені, щоб надати широкі повноваження для обмеження влади представницьких зборів, включаючи національні парламенти, а також провінційні та місцеві асамблеї.

До кінця 1960-х років найпоширенішою політичною організацією нових держав була однопартійна держава. Мабуть, лише *Ботсвана* і *Гамбія* були справжніми багатопартійними винятками. Але трансформація демократичних політичних структур, заповіданих європейськими політичними силами,

включала значно більше, ніж систематичний демонтаж інститутів представництва та вираження інтересів - опозиційних партій, парламентів, провінційних та державних асамблей, а також місцевих районних та міських рад.

Спонукувані прагненням до більш всеосяжного політичного контролю, забезпечення безпеки режиму та реалізації урядової політики, правлячі групи поспішили зміцнити *три основні структури влади*: 1) адміністративну бюрократію, 2) армію та поліцію, а також 3) виконавчу владу.

Спираючись на спадщину ефективних колоніальних бюрократичних структур і сил безпеки (у багатьох випадках практично недоторканих і таких, що містять основний резерв кваліфікованих кадрів у всіх африканських країнах), нові режими розширили як розміри, так і функції адміністративних органів.

Хоча кількість і розміри майже всіх адміністративних органів збільшилися протягом перших років після здобуття незалежності, найбільш різке зростання відбулося в міністерствах економічного планування, транспорту, освіти і соціальних служб, особливо в останніх двох. Значно розширився також урядовий бюрократичний апарат і напівдержавні підприємства (відносно автономні державні корпорації), які займаються купівлею і збутом сільськогосподарської та мінеральної сировини, виробництвом пива і сигарет, а також контролем над залізницями, авіакомпаніями та електроенергетикою.

Незначна за чисельністю і під жорстким європейським контролем (всі офіцери і багато унтер-офіцерів були європейцями), в колоніальний період поліція і, особливо, армія були розширені.

У *Нігерії, Кенії, Уганді, Судані* та *Заїрі*, де особливо сильні регіональні або етнічні інтереси або кидали виклик уряду, або сприймалися як безпосередня загроза режиму, зростання елементів примусу було найбільш швидким. Можливо, найважливішим фактором у трансформації та розширенні адміністративних інститутів була концентрація легітимної влади у виконавчій владі. Практично всі нові держави першої хвилі деколонізації мали механізми обмеження, розпорошення або контролю виконавчої влади. Проте, починаючи з раннього періоду після здобуття незалежності, сильна виконавча влада президентів (підтримана створенням однопартійних держав і домінуванням бюрократії в регіональній та місцевій політиці) почала витісняти будь-яку незалежну законодавчу владу.

До кінця 1960-х років у таких країнах, як *Малаві, Камерун, Малі, Танзанія, Того, Заїр* (нині *Демократична Республіка Конго*) і *Замбія*,

президентські укази замінили змістовні законодавчі дебати. Відносна легкість, з якою африканські лідери на початку періоду після здобуття незалежності консолідували владу, перекриваючи шляхи доступу до уряду, знищуючи представницькі органи і посилюючи контроль над суспільством з боку адміністративної гілки влади, стала несподіванкою для багатьох західних спостерігачів. Адже в 1950-х роках європейці розширили соціальні послуги для африканців; відкрили нижчі гілки колоніальної влади для африканських службовців; дозволили процвітати профспілкам, політичним партіям та іншим об'єднанням; і "подарували" африканцям демократію.

Критики звинувачували (серед іншого) "інтелект африканців" і "незавершену роботу з "європеїзації" африканців". Інші вбачали в антиімперських гаслах націоналістичного періоду і в розширенні держави антикапіталістичний ухил. У поєднанні з "відмовою" від демократичних інститутів і значним розширенням держави багато хто, особливо в Сполучених Штатах, побачив привид соціалізму (часто ототожнюваного в період холодної війни з комунізмом).

За іронією долі, нарікаючи на антидемократичні тенденції в Африці, Сполучені Штати водночас підтримували таких диктаторів, як *Мобуту Сесе Секо* в *Заїрі*, репресивний уряд білих при апартеїді в *Південній Африці* та інші недемократичні режими, доки вони були відверто антикомуністичними.

Насправді, легкість і швидкість, з якою створювалися авторитарні режими, були глибоко вкорінені в соціально-економічних побічних продуктах колоніального панування. Довготривала колоніальна економічна політика, орієнтована на товарне виробництво та здешевлення робочої сили, призвела до того, що більшість африканських держав мають величезне селянсько-фермерське населення, на яке накладається дуже малий середній клас і мізерний вищий клас.

Ефективна опозиція монополізації влади політичними елітами найчастіше асоціюється з сильним середнім класом, який має інвестиції для захисту і незалежні від держави джерела економічної та політичної влади. Лише великий середній клас має освітні та організаційні навички, мотивацію та грошові ресурси для успішного протистояння діям влади.

Крім того, колоніальна система, висококапіталістична в міжнародному контексті, створила умови, які зробили накопичення багатства місцевими індивідами та групами практично неможливим. Без значних обсягів заощаджень неможливі значні приватні інвестиції у виробництво нових ресурсів і товарів для суспільства.

По суті, колоніальне панування перешкоджало розвитку місцевого капіталізму, а отже, незалежні центри економічної та політичної влади були суттєво обмежені.

Лише сама нова африканська держава, завдяки своїм податковим повноваженням, могла акумулювати гроші для фінансування розвитку країни. Отже, ті, хто контролював державу, не тільки не мали ефективної політичної опозиції, але й контролювали єдине життєздатне джерело для досягнення багатства.

6.Патронат, патримоніальна держава та особисте правління

Правителі та їх соратники, які демонтували демократичні структури, що залишилися після здобуття незалежності, намагалися втриматися при владі. Створення централізованих однопартійних систем управління було спробою консолідувати контроль над політичними діями конкуруючих груп інтересів.

Централізуючи владу в руках виконавчої влади, режими також намагалися домогтися дотримання урядової політики. Проте звуження політичної арени, часто безжалісний спосіб, у який однопартійні уряди нав'язувалися населенню, а також той факт, що партії та центральні органи влади, як правило, були тісно пов'язані з етнічною та регіональною базою підтримки правлячої еліти, мало сприяли послабленню опозиційних настроїв.

Політики, які програвали від заходів, що обмежували доступ до осіб, які приймають рішення, та зменшували участь у політичному процесі, порівняно легко мобілізували етнічні та інші групи, які не були пов'язані з правлячою елітою або не користувалися її прихильністю.

Етнічна політизація, або “трайбалізм”, зростала протягом першого десятиліття незалежності, оскільки етнічна приналежність стала одним, якщо не головним, засобом вираження невдоволення тими, хто перебував поза системою. Тому, щоб утриматись при владі, африканським лідерам довелось створювати міцнішу базу соціальної підтримки.

З огляду на фактичну монополізацію дефіцитних економічних ресурсів новими режимами та усунення обмежень для лідерів більшості африканських країн, відповідь полягала в дискреційному розподілі патронажу та розвитку “клієнтелістських” зв'язків з ключовими особами та групами.

У той час як патронажно-клієнтські відносини швидко стали основною формою політичних обмінів в Африці після здобуття незалежності, “клієнтелізм” і обмін послуг на підтримку були вкорінені в політиці антиколоніалізму.

Місцеві лідери були втягнуті в різні націоналістичні рухи з обіцянками особистих посад і допомоги їх селам і регіонам після здобуття незалежності. Так чи інакше, більшість африканських правителів намагалися заручитися підтримкою і послабити опозицію за допомогою різноманітних патронажних механізмів, що стали можливими завдяки їх контролю над державою.

Ключові фігури були кооптовані в уряд шляхом призначення на високі політичні посади або важливі посади в адміністративній гілці влади чи в напівдержавних установах.

Серед інших видів патронажу, що використовувалися для зв'язування підтримки режимів і правителів, були імпортно-експортні ліцензії, державні контракти, монополії на певні види бізнесу, податкові пільги, користування урядовими будинками та автомобілями, субсидування університетської освіти.

Справа в тому, що відносини "патрон-клієнт" пронизують більшість африканських урядів. Громадяни "прив'язують" себе до покровителів (зі своєї лінії спорідненості, села, етнічної, мовної чи регіональної групи) в уряді, які можуть допомогти їм певним чином. Покровителі нижчого рівня незмінно самі є клієнтами важливішого покровителя, який, можливо, був відповідальним за те, щоб його етнічний "брат" отримав роботу в першу чергу.

На верхньому рівні мереж "патрон-клієнт" знаходяться "посередники" - клієнти правлячої еліти. Використовуючи політичний вплив, впливові посади та доступ до державних грошових ресурсів, які надають правителі, ці посередники-меценати не лише забезпечують робочі місця в уряді, але й гроші на школи, медичні заклади, свердловини, сховища, дороги та інші блага для своїх етнічних груп і регіонів. Меценатство прив'язує місцеві електорати не лише до своєї мережі покровителів, але й до підтримки самого режиму. Від лідера країни можуть виходити буквально сотні зв'язків "патрон-клієнт", які закріплюють підтримку інших еліт керівництву країни і створюють суттєву підтримку режиму.

Діючи також як система контролю, державний патронат і "клієнтелізм" слугували консолідації режимів, пропонуючи доступ до державних ресурсів в обмін на політичну згоду. Слідом за *Максом Вебером*, суспільствознавці зазвичай називають політичний процес, в якому державні посади надаються в обмін на політичну підтримку, особисту лояльність і службу, "*патримоніалізмом*". Суть патримоніального правління полягає в персоналізації влади правителем країни.

До кінця першого десятиліття незалежності більшість африканських політичних систем характеризувалися різним ступенем особистого авторитарного правління. У деяких країнах, таких як *Заїр* за часів правління

Мобуту на початку і в середині 1970-х років, особиста влада сильного правителя стала фактично синонімом самої влади.

Найбільш показовий портрет особистого, авторитарного правителя описав *Річард Сендбрук*: Сильна людина, зазвичай президент, займає центр політичного життя. На авансцені він є центральною силою, навколо якої обертається все інше. Президент є не лише церемоніальним главою держави, але й головним політичним, військовим і культурним діячем, главою уряду, головнокомандувачем збройних сил, головою правлячої партії (якщо така існує) і навіть ректором місцевого університету. Його метою, як правило, є ототожнення своєї особи з "нацією". Його фізичне "я" всюдисуще: як і в "1984" *Джорджа Оруелла*, "*Великий брат*" зображений на громадських стінах, білбордах і навіть у приватних будинках. Його портрет також прикрашає марки, монети, паперові гроші і навіть футболки та значки, які часто роздають "вірним" партії. Його ім'ям називають школи, лікарні та стадіони. Засоби масової інформації сповіщають про кожне його слово і дію, навіть найнезначнішу.

Особисте правління, звичайно, залежить від поєднання покровительства і примусу. Режими різнилися за ступенем репресивності та чисельністю тих, хто ділив між собою державні ресурси. У *Камеруні* під час правління *Ахіджо* і в *Кот-д'Івуарі* під час правління *Уфуе-Буаньи* широкі і відносно справжні етнічно збалансовані елітні мережі створили тривалі періоди стабільності. Чим більш авторитарним був особистий правитель, тим більшою була ймовірність того, що здобич буде розподілена лише серед політично важливих осіб: вищих бюрократів, партійних функціонерів, місцевих знатних осіб, національних і регіональних політиків, військових офіцерів і профспілкових діячів.

В *Уганді* часів *Іді Аміна* патронат обмежувався групою близьких соратників правителя і його нечисленною культурною групою, а насильницькі репресії стали практично єдиним методом політичного і соціального контролю.

У будь-якому випадку, необхідно розуміти, що утримання патронажних мереж і сил примусу вимагає величезних коштів. І незабаром африканські правителі зрозуміли, що для забезпечення безпеки клієнтів і стабільності системи вони повинні виділяти все більше грошей на патронаж або надавати все більше можливостей тим, хто займає державні посади, щоб використовувати їх для отримання особистої вигоди.

7.Військове втручання в політику як особливість Африканського континенту

Коли африканські лідери ліквідували конкуруючі політичні партії та представницькі органи і закрили доступ до влади для переважної більшості своїх громадян, вони також збільшили чисельність своїх збройних сил. Вперше використані як символи національного суверенітету і незалежності в 1960-х і 1970-х роках, військові дедалі більше ставали частиною апарату примусу правлячої групи.

Хоча фактичне зростання чисельності військових і їх стосунки з африканськими правителями були різними, збройні сили в більшості країн стали політично впливовими структурами. Завдяки своїй організації та контролю над озброєнням, військові мали унікальні можливості для повалення цивільних режимів.

Оскільки добрі почуття і політична відкритість націоналістичного періоду швидко зникли в реальності однопартійного правління, різноманітні фактори створили умови, які “виправдовували” військове втручання в політику.

Звісно, обсяг і швидкість економічного покращення не відповідали очікуванням громадськості. Ворожість до уряду зростала серед тих, кого торкнулася дедалі більш репресивна особиста влада.

До того ж, помітні витрати на палаци, літаки і предмети особистої розкоші багатьох представників правлячої еліти, що контрастували із загальною бідністю маси громадян, викликали обурення.

Хоча військові перевороти відбувалися для того, щоб позбавити країни від непопулярних і корумпованих режимів, більшість з них, ймовірно, краще пояснити іншими факторами, такими як особисті амбіції офіцерів або спроби військових боротися з низькою зарплатою, поганими умовами або зневагою до себе.

У будь-якому випадку, між поваленням короля *Фарука* в 1952 році єгипетським полковником *Гамалем Абдель Насером* та 1984 роком у *тридцяти* африканських країнах відбулося *сімдесят* успішних переворотів. Якщо в 1960-х роках державний переворот став найбільш помітною і повторюваною характеристикою африканського політичного досвіду, то до 1980-х років майже постійне військове правління, незалежно від його ідеологічного забарвлення, стало нормою для більшої частини континенту. У цей період *65 відсотків* усіх жителів Африки і значно більше половини її держав перебували під управлінням військових адміністрацій.

З моменту здобуття незалежності в *Беніні, Буркіна-Фасо* (колишня *Верхня Вольта*), *Гані* та *Нігерії* відбулося *п'ять або більше* успішних державних переворотів, і лише в *десяти* африканських державах цивільне правління ніколи не було порушене військовим втручанням.

Фактично, ще в 1996 році лише в *Кот-д'Івуарі* та *Малаві* не було спроб або успішних державних переворотів. Потім залишилося тільки *Малаві*, коли лише через три роки після успішних виборів президента *Кот-д'Івуару Анрі Конана Бедьє* він був повалений 24 грудня 1999 року. Це був перший державний переворот з моменту здобуття незалежності *Кот-д'Івуару.*

Хоча військові режими зазвичай претендують на роль "опікунів", які "приберуть безлад" і "повернуться до казарм", більшість з них натомість зайнялися зміцненням влади.

Важливо зазначити, що майже завжди військові режими мали тенденцію діяти так само, як і цивільні режими, що їм передували. Більшість з них прийняли однопартійну політичну організацію, і, як правило, з невеликої правлячої групи з'являвся єдиний правитель.

Крім того, що дуже важливо для розуміння континенту, більшість військових правителів поділяють зі своїми цивільними колегами як використання патронажу як механізму збору політичної підтримки, так і застосування примусу для контролю або усунення опозиції. Їх також об'єднує загальна зацікавленість у зміцненні власного економічного становища.

Прикладом може слугувати військовий правитель *Нігерії* з 1993 по 1998 рік генерал *Сані Абача*. Разом з придушенням усієї політичної опозиції, *Абача* та його корумповані військові друзі спрямовували величезні доходи від продажу нафти на протекціонізм та власне збагачення. Є дані, що *Абача* привласнив собі статки в розмірі *6 мільярдів доларів*.

Намагаючись зрозуміти ймовірність того, що країна може опинитися під військовим правлінням, у 2011 році Рауль Карузо, Якопо Коста і Роберто Річчіуті провели вичерпне багатовимірне дослідження обставин військового правління в Африці в період між 1970 і 2007 роками, результати якого побачил світ під назвою "Про ймовірність військового правління в Африці, 1970-2007". Їх висновки вказують на високий зв'язок між військовим правлінням у країнах з високим рівнем нерівності доходів (поляризації) та низьким рівнем доходів. Ймовірність військового правління зменшується з підвищенням рівня доходу, в країнах, відкритих для міжнародної торгівлі, і в країнах з низьким рівнем доходу, де навіть дуже незначні особисті економічні вигоди мають місце регулярно.

У будь-якому випадку, хоча і військові, і цивільні правителі проводили майже ідентичну політику економічного розвитку і отримували схожі результати, відповідно до опитувань мешканців африканських країн, що військове правління є найменш популярною формою правління в Африці.

8.Політична економія занепаду

Для пересічних африканців розвиток має особисте значення. Це додаткові гроші на шкільні підручники для дітей, придатні для використання дороги, які дозволяють фермерам доставити свою продукцію на ринок, електричне освітлення в селі, доступні за ціною рис і борошно або медична клініка в межах пішої доступності.

Розвиток також вимірюється доступом до землі, робочих місць і кращого житла. Але більшість африканців не відчули реального економічного прогресу в постколоніальний період.

Ресурси, необхідні для ефективного, широкомасштабного розвитку, були викачані, серед інших причин, на підтримку зусиль режиму з консолідації влади. Як ми бачили, спроби африканських режимів посилити контроль над політичною ареною, зміцнити і розширити базу підтримки призвели до напрочуд схожих дій.

Державний патронаж і клієнтелізм стали основними методами політичного контролю та управління. Державні ресурси, які могли б бути спрямовані на розвиток, використовувалися для втягування в систему еліти з різноманітних політизованих фракцій (етнічних, регіональних, робітничих, студентських, жіночих).

Насправді, приватне привласнення державних ресурсів і використання державних грошей для розбудови і розширення особистої влади лежало в основі процесу, за допомогою якого більшість постколоніальних режимів намагалися керувати країною.

Значною мірою завдяки патронажному правлінню 1960-ті та 1970-ті роки (і пізніше) були позначені швидким зростанням політичної влади, бюрократії та напівдержавних структур (державних підприємств). Фактично, протягом 1960-х років державна служба в Африці зростала зі швидкістю 7 відсотків на рік, що подвоїло кількість службовців за десять років. В результаті до 1970 року понад *60 відсотків* усіх найманих працівників в Африці були державними службовцями.

До 1980 року щонайменше половина всіх державних витрат африканських країн спрямовувалася лише на виплату зарплат державним

службовцям. Крім того, розширення державних корпорацій протягом перших двох десятиліть межувало з феноменальними темпами. Для виконання широкого спектру державних функцій були створені напівдержавні підприємства. Наприклад, були створені держпідприємства для контролю та збуту сільськогосподарської продукції, надання банківських послуг, управління авіалініями та залізницями, виробництва продукції та управління роздрібними магазинами. Екстремальним прикладом їх кількості та асортименту в окремій країні є *Нігерія* (в середині 1970-х років), де налічувалося понад 250 державних корпорацій.

Розвиток держави на основі патронату, розширення збройних сил та економічний розвиток країни залежали від наявності значних грошових коштів. Особливо потрібна була іноземна валюта для закупівлі нафти, вантажівок, автобусів, промислових деталей та широкого спектру товарів, які африканці не могли виробляти. Хоча деякі гроші почали надходити від країн-донорів, більшість урядових заходів залежала від грошей, зібраних на місцях.

Враховуючи дефіцит приватних заощаджень місцевого населення, з яких можна було б позичати, відсутність сформованих груп із середнім і вищим рівнем доходу, з яких можна було б стягувати прибутковий податок, відсутність промислової бази і сильну залежність від технологічно розвинених країн, більшість африканських режимів звернулися до прибутків, які можна було б отримати від експорту переважно сільськогосподарських товарів. Вчені описують, як саме африканські режими перейшли до контролю над високопродуктивними сферами постколоніальної торгівлі. *Спираючись на регуляторний апарат колоніальної держави, постколоніальні уряди ліцензували оптовиків та імпортерів, контролювали імпорт за допомогою податкових і тарифних режимів і фіксували процес виробництва сільськогосподарської продукції, сільськогосподарського імпорту та основних споживчих товарів*.

Хоча процес збереження надходжень від податків на сільських комерційних фермерів, розроблених колоніальною владою, або їх інтенсифікації (підвищення) був складним і значно варіювався залежно від політичних та економічних ресурсів місцевих фермерів, результатом стало те, що на більшій частині континенту африканські режими “заробили” значні прибутки, виплачуючи сільським виробникам сільськогосподарської продукції низьку ціну, а продаючи товари за значно вищими цінами.

Наслідком для фермерів і сільських районів Африки стало те, що обіцянки розвитку перетворилися на сувору реальність існування за рахунок натурального господарства. Для дедалі більшої кількості африканців надія на краще життя зосередилася на вже добре протоптаному шляху міграції до міст.

Насправді, державна економічна політика, яка обмежувала можливості фермерів, була значно посилена реакцією правителів на значне зростання населення в містах. На початку 1960-х років великі міста (столиці та порти) часто зростали зі швидкістю до *10 відсотків* на рік.

Наприклад, між 1958 і 1970 роками населення міста *Кіншаса* на території нинішньої *Демократичної Республіки Конго* зросло з *389 000* до *1 323 000*, а населення міста *Дуала в Камеруні*, збільшилося з 54 000 у 1957 році до понад *313 000* у 1976 році.

На початку першого десятиліття незалежності в більшості африканських столиць у розлогих сквоттерських (стихійних) поселеннях, де не було жодних міських послуг, існували величезні скупчення малозабезпечених і безробітних африканців. У деяких випадках вони вже становили основну частину населення міст. Якщо розглядати це в подальшому контексті, то міські райони на південь від *Сахари* швидко зростали з 1970-х років, і в них проживає величезна кількість людей, що живуть у злиднях.

Населення міста *Лагос* в *Нігерії* становить понад **16 536** 000 осіб і зростає на 3,7 % щороку. Населення міста *Кіншаса* в *ДРК* зросло до понад 17 032 000 осіб і збільшується на 4,39 % щороку. З перших днів незалежності африканські лідери усвідомлювали потенційну небезпеку великих міських скупчень бідних і безробітних.

Багато режимів переживали міські страйки, демонстрації і навіть насильство під час спроб централізувати державу або коли зростало розчарування повільним прогресом у задоволенні потреб і очікувань різних зацікавлених груп. Як наслідок, більшість лідерів намагалися зменшити потенціал “нестабільності” великих скупчень міської бідноти, стримуючи ціни на продукти харчування в містах.

По суті, міські райони субсидувалися, вимагаючи від фермерів, які вирощують продовольчі культури (переважно від жінок), погоджуватися на низькі ціни від державних монополістів-оптовиків або встановлюючи граничні ціни на продукти харчування, що продаються в містах.

З метою отримання прибутків від сільськогосподарської продукції, виробленої в сільській місцевості, та утримання низьких цін на продукти харчування для міських жителів, урядова політика призвела до погіршення стану сільської економіки, різкого зростання міграції з села до міста та посилення нерівності між сільськими та міськими районами. Крім того, фермери у великій кількості, де був доступ до ринку, почали продавати свій врожай на чорному ринку поза державним контролем.

Таким чином, для більшої частини Африки розвиток сільських районів був принесений в жертву фінансуванню патримоніальних держав. Ці патронажні системи створювали можливості для всіх, хто був пов'язаний з урядом через мережі “патрон-клієнт”.

Для еліти, яку правителі призначали на найвищі партійні, адміністративні та напівдержавні посади, державна служба та політичний вплив створювали дивовижні легальні та нелегальні переваги для особистої вигоди. І практично в усіх державах можновладці (та їх покровителі) почали використовувати свій вплив для отримання економічної вигоди.

Саме те, як державна еліта використовувала свої прибутки, є найбільш важливим для розуміння політичної економії занепаду. Здебільшого гроші, легально чи нелегально отримані на державних посадах, або використовувалися для купівлі імпортних предметів розкоші, або вкладалися в спекулятивну нерухомість, таксі та вантажні автомобілі, або в роздрібну та оптову торгівлю. З різних причин дуже мало інвестицій було здійснено у підприємства, які створювали значні робочі місця, підвищували промисловий потенціал або загалом допомагали розвивати країну.

Враховуючи обставини урядової економічної політики, яка практично спустошувала сільські райони і стимулювала урбанізацію, розширення держави і величезні витрати на персонал і патронаж, а також по суті непродуктивне і марнотратне використання елітою державних ресурсів, майже всі африканські держави до початку 1970-х років перебували в економічному занепаді. У середині та наприкінці 1970-х років поєднання зовнішніх і внутрішніх політичних, економічних і соціальних чинників призвело до того, що континент перейшов від занепаду до кризи.

9. Африканські держави і суспільства в умовах кризи

Політичні програми, які створювали дорогі урядові надбудови і перекачували гроші в руки відносно непродуктивного класу еліти, гальмували розвиток більшості африканських країн. У багатьох режимах неефективність, нераціональне управління та корупція призводили до марнування державних ресурсів. До того ж, більша частина багатства, що надходила до панівних класів, не витрачалася на капітальні вкладення - інвестиції, які допомагають країні виробляти більше і які в кінцевому підсумку сприяють розвитку. В результаті цих та інших факторів темпи економічного зростання континенту знизилися. Темпи економічного зростання, що становили приблизно 1,3 відсотка на рік за десятиліття до здобуття незалежності, знизилися до 0,2

відсотка на рік у період з 1965 по 1984 рік. Між 1980 і 1985 роками реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення в Африці падав в середньому на 2,3 відсотка щорічно.

До середини 1980-х років "велике падіння" перетворилося на міжнародно визнану трагедію кризового масштабу. Хоча економічні наслідки політичних рішень африканських правителів були головним чинником у створенні кризових умов, інші фактори, як правило, непідконтрольні можновладцям, зробили свій значний внесок.

Відносно високі ціни на сировинні товари, що склалися за часів колоніального панування, почали знижуватися на початку періоду незалежності. Протягом 1970-х років і до останнього часу ціни на більшість сільськогосподарських і мінеральних товарів континенту знижувалися. У той же час, вартість товарів, що імпортуються з більш технологічно розвинених країн, зростала. Деталі машин, легкові та вантажні автомобілі, промислові інструменти та предмети розкоші ставали дедалі дорожчими.

Ще більш несприятливі зміни в "умовах торгівлі" для африканських держав були спричинені нафтовими шоками з середини 1970-х до початку 1980-х років. За винятком таких виробників нафти, як *Нігерія, Ангола* та *Габон*, африканські країни на південь від Сахари були вражені високими цінами на нафтопродукти.

У той час як зміни в міжнародній економіці поставили більшість африканських країн під загрозу, демографічні зміни всередині Африки створили умови, які перекреслили будь-яку надію на економічний прогрес.

Порівняно з відносно повільним зростанням населення в колоніальний період, темпи приросту населення в незалежній Африці просто вибухнули. До середини 1980-х років середньорічний приріст населення континенту становив понад 3 %. За таких темпів зростання населення подвоюється трохи більше ніж за двадцять років. Масштаби кризи можна зрозуміти за кількістю африканців, які опинилися в стані абсолютної бідності (вони живуть на один долар на день або менше). До 1985 року кількість абсолютних бідняків зросла до 180 мільйонів осіб – це 47 % населення. До 1998 року швидке зростання населення і повільне економічне зростання призвели до того, що кількість бідних збільшилася ще на 111 мільйонів. Це означає, що на зорі двадцять першого століття африканці становили 25 % усіх бідних у світі, що розвивається, порівняно з 16 % у 1985 році.

Через величезне скорочення кількості людей в регіонах за межами Африки на південь від Сахари, які живуть на 1,25 долара на день або менше, до 2008 року майже 70 відсотків людей, які живуть на цьому рівні бідності,

знаходилися в Африці на південь від Сахари. У будь-якому разі, факт залишається фактом: до початку 1980-х років більшість африканських держав просто не мали можливості задовольнити швидко зростаючі бюджетні потреби.

Найчастіше, серед інших наслідків, спостерігалося загальне послаблення здатності уряду надавати основні державні послуги. З часом погіршився стан автомобільних доріг та залізничного сполучення. Було припинено надання послуг сільському господарству. Шкільні системи (і без того шоковані величезним зростанням кількості дітей віком до п'ятнадцяти років) не мали достатньо коштів для будівництва шкіл чи виплати зарплат вчителям.

Більше того, по мірі того, як держава “слабшала”, навіть найнеобхідніші державні завдання, такі як збір податків, ставали проблематичними. За відсутності держави загального добробуту, яка б забезпечувала африканцям певний рівень соціального захисту, громадяни завжди покладалися на неформальні системи соціальної та економічної підтримки, такі як розширені сім'ї, сусіди або громада в цілому.

У період економічного і політичного занепаду і зараз африканцям все більше доводиться покладатися на “неформальну економіку”, яка формує більшу частину доходу для більшості людей на континенті і яка майже повністю вислизає від податкової системи більшості африканських країн.

Оскільки адміністративна спроможність урядів зменшилася, занепад всередині режимів посилився. У багатьох державах корупційні практики серед стратегічно важливих політиків і бюрократів стали настільки звичними, що були інституціоналізовані. За таких обставин громадяни звикли давати хабарі, а розкрадання політиками державної скарбниці сприймали як “спосіб ведення справ”. До таких держав, як колишній *Заїр*, де корупція систематично практикувалася на всіх рівнях, застосовували термін “клептократична”. Проте навіть у країнах з традиційно професійною державною службою економічна криза створила умови або “структурувала” стимули для корупції. Наприклад, у *Гані*, де гіперінфляція швидко випереджала зростання зарплат, вимога хабара (іноді навіть більшого, ніж раніше) була зрозумілою реакцією державних службовців молодшого або середнього рангу у відповідь на необхідність прогодувати свої сім'ї.

Для окремих африканців стратегії виживання проявляються в таких раціональних діях, як: 1) рішення продавати какао не офіційній державній установі, а на чорному ринку за ціною, вдвічі вищою за державну; 2) прагнення уникнути загрози втратити гроші на експорті арахісу шляхом “відходу” в натуральне господарство (для власного споживання); 3) або прийняття рішення (багатьма) інвестувати час і працювати в одній або різних організаціях

взаємодопомоги, які допомагають фермеру профінансувати насіннєвий матеріал, відремонтувати дорогу, побудувати школу або навіть захистити село від крадіїв.

З початку 1980-х років дії окремих африканців у сукупності почали суттєво впливати на африканські режими. По суті, з'явилися *дві основні тенденції*. *По-перше*, хоча і з відмінностями в різних країнах і режимах, велика кількість африканців відмежувалася від держави або принаймні частково змогла уникнути державних законів і чиновників. *По-друге*, відбулося відродження і розширення добровільних організацій та асоціацій, навіть у державах з примусовим режимом.

Хоча обидві тенденції мали значні наслідки для африканських режимів, найважче для правителів було приборкати відсторонення від держави та її повноважень стягувати податки, і це негайно призвело до кризового стану в державі. Відсторонення населення від держави позбавило режими очікуваних доходів у *двох важливих аспектах*.

По-перше, економічний фундамент більшості африканських держав ґрунтується на доходах від експорту сільськогосподарської продукції. Коли фермери просто припиняють вирощувати експортні культури, фіскальна база режимів (і без того ослаблена постійним падінням цін на сировинні товари) ще більше підривається. Відповідно, надходження іноземної валюти зменшуються, а економічна криза поглиблюється.

По-друге, відсторонення від держави відбувається також тоді, коли люди вдаються до підпільних економічних операцій задля виживання або отримання прибутку. Ця діяльність на чорному ринку є напрочуд схожою на всьому континенті та включає в себе, насамперед, такі дії: *1. Накопичення та обмін дефіцитних товарів за офіційними та обґрунтованими ринковими цінами; 2. Контрабанда прибуткових товарних культур, дорогоцінних металів або промислових продуктів харчування як до країни, так і за її межі; 3. Участь у незаконних валютних операціях з метою уникнення валютного контролю або зміни валютного курсу.*

Ці та інші види діяльності є основною частиною паралельної або неформальної економіки, яка створює доходи і активи, що значною мірою вислизають від державного регулювання і податків. Уряди африканських країн втрачають таким чином величезні суми грошей, що ще більше послаблює фіскальну основу держави

У будь-якому випадку, коли доходи не зростали або зменшувалися, скарбниця виснажувалася, а умови торгівлі імпортованими товарами та послугами ставали все більш невигідними, африканські уряди були змушені

брати значні позики, щоб утримувати себе на плаву. Однак, багато комерційних кредитів було надано під заставу, коли ставки були високими. Через сильну залежність Африки від Європи, Японії, Сполучених Штатів, Радянського Союзу та інших індустріальних країн у фінансовій сфері до 1990 року країни Африки на південь від Сахари накопичили такі величезні борги, що понад 40 % експортних надходжень потрібно було витрачати щороку лише на сплату відсотків. Економісти загалом погоджувалися, що з подальшим погіршенням економічної ситуації лише деякі африканські держави зможуть коли-небудь виплатити основну суму боргу, а значна кількість не зможе дотримуватися графіків виплати відсотків.

За цих обставин економічне кредитування практично від усіх основних кредиторів припинилося, і залишилися лише кредитні пакети Світового банку або Міжнародного валютного фонду (МВФ) з їх жорсткими заходами економії, щоб відвернути практично повний економічний крах багатьох (якщо не більшості) африканських урядів.

10. Структурна перебудова і реорганізація держав в Африці

Перші двадцять-двадцять п'ять років незалежне правління в більшості африканських держав базувалося на відносно стандартній політичній та економічній структурі. Простіше кажучи, з'являвся автократичний лідер, який зміцнював політичний контроль за допомогою патронату і значно розширеної держави. В результаті державної зайнятості та можливостей, зв'язків і прихильності формувалася домінуюча група. З часом, у міру того, як ця переважно міська група згуртувалася, державна політика дедалі більше зосереджувалася на збереженні її підтримки.

Патронажні мережі, величезний бюрократичний апарат та економічні потреби домінуючого класу потребують великих і стабільних грошових надходжень. Коли економічна криза кінця 1970-х років досягла “майже катастрофічних масштабів” у середині 1980-х, більшість африканських режимів були змушені піти на відчайдушну авантюру з кредитами МВФ на “структурну перебудову”. Необхідно розуміти, що африканські режими послідовно уникали кредитів МВФ. Умови, пов'язані з ними, вимагають від країн, по суті, реорганізувати суспільство, змінивши структуру внутрішніх економічних відносин.

Структурна перебудова була і залишається суперечливою в Африці, а для авторитарних патримоніальних держав вони здавалися справді останнім шансом. Більшість угод про структурну перебудову вимагали від країн 1.

Девальвувати національну валюту, щоб експорт був дешевшим для іноземних покупців. 2. Зменшити бюджетні дефіцити, заморозивши державні зарплати. 3. Скасувати встановлення цін на сільгосппродукцію та ліквідувати субсидії для міських споживачів. 4. Зняти обмеження на імпорт. 5. Приватизувати державні підприємства. 6. Підвищити банківські відсоткові ставки, щоб заохотити заощадження для генерування капітальних інвестицій.

Країни, які отримали ці кредити, погодилися на пильний нагляд за їх економікою з боку МВФ. На рівні державних службовців структурна перебудова передала ефективні операційні повноваження від африканських державних службовців до співробітників міжнародних кредитних установ.

До 1989 року всі африканські країни на південь від Сахари, крім п'яти, були позичальниками МВФ. З політичної точки зору, значення цих подій не можна недооцінювати, оскільки для більшості країн радикальні економічні реформи, необхідні для отримання грошей МВФ, змінюють контекст політичних відносин не тільки між правителями і керованими, але й всередині самих режимів.

Спочатку політика структурної перебудови мала значний вплив на міські райони, які правителі часто втихомирювали шляхом субсидування продуктів харчування.

Дерегуляція цін на сільськогосподарську продукцію призвела до різкого зростання цін на продукти харчування. У великих містах, де вирощується відносно мало продовольства для особистого споживання, зростання цін на такі основні продукти харчування, як рис, борошно і крупи, часто є катастрофічним.

У той час як величезне міське населення, що складається в основному з неоплачуваних, неповністю зайнятих або безробітних бідняків, відчуває на собі всі наслідки жорсткої економії, пов'язаної зі структурною перебудовою, державні службовці нижчої та середньої ланки також суттєво страждають від цього. По всьому континенту опозиція підвищенню цін на продукти харчування була особливо гострою і призвела до демонстрацій і заворушень у багатьох країнах.

Дозвіл на зростання цін на сільськогосподарську продукцію та скасування субсидій збільшили масштаби та інтенсивність опозиції багатьом африканським режимам і ще більше підірвали залишки легітимності, а інші заходи жорсткої економії, пов'язані зі структурною перебудовою, загрожували підірвати саму основу існування політичних режимів.

Уряди заморожували зарплати і розпродавали державні корпорації, різко скорочувалися кошти на меценатство, а посади, пов'язані з цією системою, ліквідовувалися. Крім того, фактично збанкрутілі режими скорочували послуги

і все частіше були не в змозі дотримуватися графіків виплати заробітної плати вчителям, працівникам охорони здоров'я та іншим державним службовцям низького і середнього рівня. Іншими словами, системи патронажу, які в більшості африканських держав пов'язували і підтримували важливу соціально-економічну і політичну еліту, були або суттєво ослаблені, або почали розпадатися.

У багатьох африканських країнах наприкінці 1980-х років режими, що знаходилися в стані політичного та економічного занепаду, зіткнулися з варіаціями все більш поширеного сценарію:

1. Такі асоціативні групи, як організації самодопомоги, кооперативи, церкви, групи самооборони та професійні організації, що зростали в міру поглиблення економічної кризи, ще більше розширилися під час структурної перебудови. Глибоко вкорінені в суспільстві, ці групи сформували основу народної незгоди з режимом.

2. Державні службовці та члени профспілок - чий рівень життя і доходи найбільше постраждали від економічної кризи та заходів жорсткої економії - почали вимагати політичних реформ.

3. Студенти, випускники та професори коледжів, які зіткнулися зі скороченнями і поганими перспективами працевлаштування, активно виступили проти режиму. Вони, разом з державними службовцями та профспілковими діячами, очолювали народні демонстрації проти уряду.

У міру того, як формувалися автономні центри влади і зростала опозиція до влади, багато режимів зіткнулися з додатковим тиском ззовні континенту, з боку інших країн.

Надзвичайні політичні потрясіння, які принесли демократизацію в Радянський Союз і Східну Європу, призвели до політичної згоди між наддержавами і завершили холодну війну. За цих нових умов стратегічне значення Африки значно зменшилося. Наслідком цього стало те, що Сполучені Штати і колишній Радянський Союз почали співпрацювати у зовнішній політиці і скорочувати як військову, так і економічну допомогу для Африканського континенту.

Країни, які були пов'язані з *Радянським Союзом* і східноєвропейськими державами допомогою і технологіями (такі як *Мозамбік, Ефіопія* та *Ангола*), були позбавлені грошей і зазнали значного тиску, який змусив їх пристосуватися до політичних змін. Для країн-клієнтів США (особливо для колишніх *Заїру* і *Кенії*) скорочення американської допомоги і, як наслідок, нова увага з боку США до порушень прав людини спричинили новий сильний тиск на правителів.

До 1990 року політика США агресивно сприяла демократизації, чому сприяли зусилля надзвичайно відвертих послів у *Камеруні*, *Центральноафриканській Республіці*, *Заїрі* та *Кенії*.

У Західній Африці колишні французькі колонії (*Бенін, Габон, Кот-д'Івуар* і *Чад*), які тривалий час залежали від французької допомоги і французьких військ для підтримки однопартійних держав та авторитарних правителів, стали об'єктом змін у зовнішній політиці *Франції*. Очевидно, що нова допомога з боку Франції вимагала від режимів реагування на вимоги громадян щодо політичних реформ.

Протягом 1991 року *Велика Британія, Європейське співтовариство* і *Японія* пов'язували майбутню допомогу африканським країнам з такими "політичними умовами", як повага до прав людини, вільна преса, демократизація і "чесний" уряд.

Що ще важливіше для деяких країн, впливові голоси у Світовому банку почали закликати до політичних реформ як необхідної складової економічної допомоги. Всі ці події створили атмосферу змін і підвищили очікування африканців щодо політичних перетворень. За таких обставин розпочалося останнє десятиліття двадцятого століття.

11. Поза межами автократії: політична лібералізація та демократизація

Наприкінці 1989 року в таких різних країнах, як *Алжир* і *Заїр*, *Габон* і *Мадагаскар, Бенін* і *Того*, відкриті виклики чинним режимам стали звичним явищем. Спочатку стихійні демонстрації, страйки та заворушення були спрямовані проти урядових заходів жорсткої економії. Незабаром після цього протест швидко переріс у широкомасштабні і рішучі вимоги покласти край однопартійному правлінню, призначити підзвітних політичних чиновників і провести вільні вибори.

Більшість африканських режимів спочатку відреагували репресіями. Однак, вражені розмахом та інтенсивністю протестів і під тиском умов та країн за межами континенту, багато африканських правителів пішли, хоча і неохоче, на реальні або обіцяні реформи.

Приблизно з початку нового десятиліття (1990 рік) розпочався період значних політичних змін. Протягом вісімнадцяти місяців велика кількість держав або публічно заявили про свою прихильність до багатопартійної політичної системи, або дозволили створення опозиційних партій.

Серед тих, хто легалізував багатопартійність до кінця 1991 року, були *Ангола, Буркіна-Фасо, Камерун, Республіка Конго, Гвінея, Мозамбік, Нігер, Сьєрра-Леоне, Того, Заїр* і *Замбія*.

У двох інших країнах, *Кот-д'Івуарі* та *Габоні*, до кінця 1990 року були проведені конкурентні вибори за участю протиборчих партій.

Також у цей період президент *Роберт Мугабе* відмовився від спроб нав'язати однопартійне правління в багатопартійному *Зімбабве*, а військовий уряд *Нігерії* оголосив про створення двопартійної системи (хоча перші президентські вибори були анульовані).

Протягом 1990 і 1991 років кілька авторитарних режимів впали в результаті або визвольних війн, або мирних виборів. Наприклад, після десятиліть незаконної окупації і панування *Південної Африки* та кривавої визвольної боротьби *Намібія* (колишня *Південно-Західна Африка*) отримала незалежність у березні 1990 року. А на *Африканському Розі* вкрай репресивні режими *Сіада Барре* в *Сомалі* та *Менгісту Хайле Маріама* в *Ефіопії* впали перед визвольними рухами в першій половині 1991 року.

У Західній Африці політичний тиск призвів до відкритих демократичних президентських виборів у лютому і березні 1991 року в *Кабо-Верде*, *Сан-Томе і Принсіпі* та *Беніні*. У кожному випадку новий президент був обраний замість колишнього правителя, і відбулася мирна передача влади.

У листопаді 1991 року *Кеннет Каунда*, лідер *Замбії* з моменту здобуття незалежності, зазнав переконливої поразки на відносно безпроблемних президентських виборах від профспілкового лідера *Фредеріка Чілуби*. І що особливо примітно, 10 травня 1994 року *Нельсон Мандела*, лідер *Африканського національного конгресу (АНК)*, був приведений до присяги як перший чорношкірий президент *Південної Африки*. Загалом між 1990 і 1995 роками на континенті відбулося понад тридцять конкурентних національних виборів, чотирнадцять з яких завершилися мирною передачею влади.

Очевидно, що до кінця 1994 року на африканському континенті відбулися значні політичні зміни. У багатьох державах відбулася децентралізація влади, розширилися політичні свободи, на політичну арену вийшли нові особи та групи. Цей поштовх до політичних реформ і демократизації посилювався втратою довіри до ідеологій, які легітимізували автократію (зокрема, ленінської версії марксизму); зростанням місцевих африканських і міжнародних правозахисних рухів; очікуваннями і бажанням діяти, викликаними демократичними революціями в інших частинах світу. Це були хвилюючі дні на всьому континенті; світ демократизувався, і багатьом здавалося, що

Африканський континент приречений виконати глобальний демократичний імператив.

12. Політична траєкторія демократичних реформ

Всупереч демократичному імпульсу, соціальний та економічний контекст, який формував політичну траєкторію Африки протягом останніх майже п'ятдесяти років, залишався значною мірою незмінним. Неграмотність і хвороби широко розповсюджені, безробіття і бідність залишаються на високому рівні, а нерівність між класами в багатьох країнах гірша, ніж на момент здобуття незалежності. Крім того, в багатьох країнах соціальну тканину розривали етнічні, регіональні, релігійні і навіть субетнічні розколи. Одні із багатьох відносно нещодавніх прикладів: етнічні, регіональні та релігійні конфлікти в *Судані* та *Південному Судані*; релігійна та регіональна напруженість в *Нігерії*; тліючі повстання в *Демократичній Республіці Конго*; конфлікт на етнічній основі між *туарегами* в *Малі*.

Отже, якими б багатообіцяючими не здавалися ці рухи до демократизації в Африці, передчасно робити висновок, що по-справжньому конкурентні багатопартійні демократії можуть бути легко побудовані або, з огляду на незліченні проблеми Африки, що вони зможуть вижити.

Щоб зрозуміти проблеми, пов'язані з досягненням демократії в Африці, важливо чітко усвідомити, що мається на увазі під демократією і як ми визначаємо, чи є країна демократичною.

Багато політологів, особливо із західних індустріальних демократій, таких як Сполучені Штати, дають широке визначення демократії як влади, обраної на відкритих і чесно проведених виборах, де громадяни країни захищені кодексом громадянських свобод і де результати виборів визнаються легітимними всіма учасниками.

Термін “консолідована демократія” використовується для позначення широкого визнання (як політичними елітами, так і пересічними громадянами) правил, що гарантують політичну участь, відкриту конкуренцію та права людини.

Насправді, на початку двадцять першого століття стало цілком очевидно, що демократичні завоювання 1990-1994 років розмиваються. У 1999 році вчені вже тоді зрозуміли, що ейфорія, якою відзначався початок 1990-х років, вже давно випарувалася, і навіть найоптимістичніші спостерігачі визнають, що демократизація в Африці буде повільною, безладною, непослідовною і з багатьма дефектами на цьому шляху. Хоча в багатьох африканських державах

політичні реформи були суттєвими і реальними, рух до демократії на континенті був явно нерівномірним.

Дійсно, для багатьох африканців здобутки політичної свободи були дуже обмеженими або взагалі відсутніми. У 1997 році лише шістнадцять з п'ятдесяти трьох африканських держав були віднесені до категорії "відносно демократичних" - термін, що означає багатопартійну державу, в якій вибори є відносно чесними і в якій відбулася принаймні одна заміна в національному керівництві. Хоча майже всі африканські режими певною мірою "розкрилися" у хвилі реформ між 1990 і 1994 роками, шляхи політичних змін були відмінними і розбіжними.

Близько 40% африканських держав на південь від Сахари стали відносно демократичними, але більшість - ні. У дванадцяти країнах (включаючи *Камерун, Кенію, Габон* і *Гану*) правлячі режими дозволили створення опозиційних партій, але використовували владу, щоб диктувати правила політичної гри, маніпулюючи виборчим законодавством, монополізуючи ресурси виборчих кампаній або втручаючись у хід голосування. Ще в дванадцяти країнах (таких як *Уганда, Гвінея* і *Заїр*) діючі лідери пішли на нещирі і тактичні поступки під тиском реформ, але ніколи не мали наміру відмовлятися від влади.

13. Політична економія демократизації

Неоднаковість переходу африканських країн до політичних реформ і демократизації є результатом цілої низки чинників, які впливають на дії і політику тих, хто перебуває при владі в Африці. Загальний контекст, в якому відбувається внутрішня політика в Африці, включає колоніальну спадщину бідності та залежної економіки, політичні системи, засновані на відносинах "патрон-клієнт", а також зростаючий вплив зовнішніх політичних та економічних сил (таких як Світовий банк та МВФ і, останнім часом, *Китай*). Саме до мінливих обставин зовнішнього середовища Африки варто звернутися зараз.

Почнемо з того, що африканські держави та їх політичні системи функціонують у міжнародному середовищі, яке перебуває у стані постійної трансформації. Сприятлива комбінація факторів, яка формувала контекст драматичних політичних трансформацій на початку 1990-х років, змінилася. Як наслідок, багато африканських лідерів, які прагнули залишитися при владі, скористалися новими обставинами і змогли зупинити те, що здавалося демократичною долею всього континенту.

Майже з самого початку стрімкого економічного спаду в Африці, що розпочався наприкінці 1970-х - на початку 1980-х років, африканські економічні та політичні системи зазнавали дедалі більшого впливу з боку західних країн-донорів, а особливо Світового банку та МВФ. Виходячи з припущення, що лише серйозна реструктуризація економічних (а згодом і політичних) систем африканських країн врятує їх від повного економічного зубожіння, ці кредитори вимагали варіацій програм структурної перебудови, описаних вище. Ці припущення ґрунтувалися на переконанні, що африканські країни можуть побудувати сильну економіку, лише зосередившись на збільшенні експортних продажів первинної продукції (необробленої сільськогосподарської та мінеральної сировини). Продаж експортних сільськогосподарських культур і мінералів дасть африканським країнам порівняльну перевагу над іншими державами, оскільки низька вартість робочої сили дозволить африканським країнам експортувати цю продукцію за дуже конкурентоспроможними цінами, особливо в індустріальні держави.

Другою метою кредитних установ Світового банку та МВФ було відкрити африканські країни для інвестицій ззовні, особливо з багатих індустріальних держав, таких як *США, Японія* та *Німеччина*.

Скасування тарифів (розроблених частково для захисту вразливої африканської промисловості) та інших перешкод для інвестицій привабило б компанії з індустріального світу до низьких витрат на робочу силу та дешевої сировини Африки. Додаткові інвестиції були б забезпечені, якби державні корпорації (державні підприємства) були продані вітчизняним чи іноземним компаніям або індивідуальним інвесторам.

На думку Світового банку та МВФ, переваги структурної перебудови мали сприяти швидкому відродженню та “модернізації” африканських економік і, опосередковано, стимулювати б розвиток ділових і громадських груп, які забезпечили б контроль над урядом і допомогли стримувати або запобігати виникненню автократичних режимів. Іншими словами, мала просуватися політична реформа і демократія.

Реальність виявилася зовсім іншою. Для того, щоб економічні реформи Світового банку та МВФ спрацювали так, як передбачалося, потрібні готові ринки для експорту та значні інвестиції з індустріальних країн. Здебільшого ні того, ні іншого не сталося. Після закінчення холодної війни і демократизації пострадянського простору та нових країн Східної Європи західні індустріальні держави та їх величезні транснаціональні корпорації звернули свої погляди на схід, а не на південь у пошуках вигідних інвестицій. Справа в тому, що країни пострадянського простору, зокрема в Східній Європі, з їх більш

високоосвіченим населенням, відносно заможними внутрішніми ринками і кращою інфраструктурою (дороги, залізниці, комунікаційні технології), надавали чудові інвестиційні можливості з меншим ризиком і більшими шансами на прибуток, ніж будь-яка африканська держава (за винятком *Південної Африки*).

Після того, як до нових індустріальних демократичних держав *Латинської Америки* (наприклад, *Бразилії, Аргентини* та *Чилі*) і так званих азійських "тигрів" (включаючи *Сінгапур, Тайвань, Південну Корею* і *Таїланд*) приєдналися *Україна, Росія* і такі держави, як *Чехія* і *Польща*, Африці приділялося мало уваги.

Очікуване величезне збільшення доходів від експорту також не було доступне африканським державам. Як модель оцінки економічного зростання африканських економік використовувався індекс "порівняльних переваг", причому не лише для країн Африки, що розвиваються, а й для інших непромислових держав світу. Індекс порівняльних переваг - це показник, який використовується в міжнародній економіці для розрахунку відносних переваг або недоліків певної країни в певному класі товарів або послуг, про що свідчать торгові потоки. Тобто індекс показує відношення долі товару (галузі) в національному експорті до долі у світовому експорті. Якщо індекс більше одиниці, то товар (галузь) володіє порівняльними перевагами, якщо менше, то у товарі (галузі) - виявлені недоліки.

Для африканських держав та економік результати нагадували дні після здобуття незалежності, коли нові африканські держави з величезними потребами стрімко розширювали свої експортні культури. Результатом тоді і протягом 1990-х років стало переповнення світових ринків, що призвело до падіння цін на багато товарних культур. За цих обставин економічна стагнація і занепад продовжувалися в більшості африканських держав протягом 1990-х років.

Девальвація валюти, скасування державних субсидій і приватизація державних корпорацій, якими б не були їх довгострокові переваги, призводили до втрати робочих місць, зниження рівня життя і економічного відчаю в короткостроковій перспективі. Як не парадоксально, хоча ці соціальні витрати можуть бути джерелом величезної опозиції до автократичних режимів, вони ускладнюють консолідацію демократичних режимів, які приходять їм на зміну. Адже окрім того, що економічна концентрація створює відверту антипатію до нових урядів, вона часто призводить до класових та етнічних конфліктів, оскільки люди змагаються за дефіцитні блага, що, в свою чергу, підриває консолідацію демократії. Вже будучи бідними і нездатними надавати базові

послуги більшості громадян за межами столиць, уряди африканських країн були змушені через скорочення Світового банку та МВФ стати ще меншими або “слабшими”, що ще більше зменшило їх спроможність сприяти і підтримувати економічний розвиток.

Крім того, програми структурної перебудови підштовхнули африканські держави до швидкої та передчасної лібералізації торгівлі, що оголило вразливість африканських фермерів та виробників, які не могли конкурувати з масово виробленою або субсидованою продукцією з Європи та Америки, що незабаром заполонила ринки. Робочі місця були втрачені, оскільки фермерські господарства скоротили виробництво, а заводи закрилися, і оскільки не було ніяких “соціальних гарантій”, ті, хто втратив роботу, були змушені жити в бідності.

У 1990-х роках відбувалася подальша маргіналізація Африки. Під час холодної війни розташування Африки поблизу *Близького Сходу* і морських шляхів *Південної Атлантики* та *Індійського океану*, а також її мінеральні ресурси створили те, що політологи називають “*геостратегічним*” значенням для континенту. Значна частина допомоги і грантів Африці (як економічної, так і військової) надходила зі Сполучених Штатів і, значно меншою мірою, з Радянського Союзу. З розпадом Радянського Союзу і припиненням радянського контролю над Східною Європою роль Африки стала набагато менш важливою.

Допомога була скорочена не лише країнам-клієнтам США, таким як *Заїр* і *Кенія*, але й іншим африканським державам. Закінчення холодної війни також зменшило попит на стратегічні мінерали Африки, водночас відкривши альтернативні джерела постачання з Росії та Східної Європи, що ще більше посилило економічну маргіналізацію континенту.

Африка створювала все меншу частку світового ВВП. Основні товари, які вона виробляла, або ставали менш важливими, або більш ефективно вироблялися іншими країнами, що розвиваються. І в міру того, як Африка ставала все більш маргіналізованою, вона перетворювалася на все більш залежну від індустріальних країн. Ці несприятливі економічні обставини створили передумови для еволюції на міжнародній політичній арені, що відбулася у другій половині 1990-х років.

Після “глобальної кон'юнктури” (1988-1990 рр.), яка допомогла створити умови для вибухової політичної реформи в Африці, міжнародна політична арена зазнала значних змін. І незважаючи на успішний перехід до більш політично лібералізованих і відносно демократичних урядів у багатьох африканських державах на початку 1990-х років, друга половина десятиліття

ознаменувалася зменшенням міжнародного тиску на африканські держави з метою їх демократизації.

Вже в листопаді 1991 року президент *Франції Франсуа Міттеран* відступив від рішучої підтримки африканської демократизації, яку він надав на *Франко-африканському саміті* в місті *Ла-Боле*, у Франції, в червні 1990 року.

У *Беніні*, який очолив рух до демократії в Африці в 1989 році, французька допомога фактично скоротилася наступного року після переходу до демократії, тоді як авторитарні режими в *Того, Камеруні* і *Заїрі* отримали вигоду від збільшення французької допомоги в той самий період.

Хоча Сполучені Штати значною мірою спонсорували спроби сприяти політичній лібералізації в Африці, їх зусилля з просування демократії на континенті були явно нерівномірними. У той самий час, коли Сполучені Штати розширили своє *Агентство з міжнародного розвитку (USAID)*, включивши до його складу спеціалістів з питань демократії та врядування, інші зусилля США у сфері політичних реформ і демократизації були водночас обмеженими і "суперечливими". США не чинили тиску на *Єгипет,* де безпека і стратегічні інтереси були на першому місці, і на *Алжир*, де відміна виборів, які могли привести до влади *Ісламський фронт порятунку*, не викликала жодних протестів з боку Сполучених Штатів.

Крім того, незначний тиск у напрямку демократичних реформ чинився на такі країни, як *Уганда* і *Гана*, які отримували високі оцінки від США за економічну лібералізацію через рух до "вільних ринків". Там, де вони мають комерційні інтереси, західні індустріальні демократії менш схильні наполягати (якщо взагалі наполягають) на проведенні політичних реформ. Наприклад, британці і французи погодилися на сумнівні вибори в *Кенії* і *Камеруні*, де чинні режими використали державну владу, щоб повернути до влади президентів *Даніеля арапа Мої* (*Кенія*) і *Поля Бія* (*Камерун*) у 1997 році.

Дійсно, здається очевидним, що незалежно від рівня їх прихильності до політичної лібералізації і демократичного правління в Африці, всі західні уряди мають інші інтереси і пріоритети на континенті. Найважливішими з них є політична стабільність та економічні інтереси, такі як нафта. Якщо їм доведеться робити вибір, західні індустріальні демократії, очевидно, віддадуть перевагу стабільності для африканської держави, а не демократичному правлінню.

Оскільки західні демократії відступили від своїх попередніх позицій, багато африканських лідерів змогли залишитися при владі, дозволивши виникнути "напівдемократіям" або "віртуальним демократіям".

Менш ніж через десять років після того, як західні демократії підштовхнули африканські держави до демократизації під загрозою припинення або скорочення допомоги, багато з цих "лібералізованих автократій" були визнані *Сполученими Штатами, Великою Британією, Францією* та іншими західними державами як такі, що демонструють задовільний прогрес.

У цих системах було дозволено створювати політичні партії, але вони не змагалися за владу (*Уганда*), або їх діяльність була обмежена чи піддавалася залякуванню таким чином, що вони не могли брати участь у виборах (*Зімбабве*); незалежні газети видавалися, але зазнавали обмежень (*Замбія*); і хоча вибори проводилися, їх результати, вочевидь, фальсифікувалися, як це було в *Камеруні, Того* і *Нігері*.

Зовсім недавно прихід Китаю як великого донора, інвестора (особливо в інфраструктуру) і комерційного суб'єкта, очевидно, призвів до аналогічних наслідків у вигляді призупинення або розвороту демократичного транзиту. У деяких африканських державах, таких як *Сьєрра-Леоне* і *Ліберія* в 1990-х роках і *Демократична Республіка Конго*, політики використовували набагато радикальніші стратегії і дії, щоб утриматися при владі.

У цих і без того адміністративно слабких і економічно бідних державах, де для збереження влади потрібно було використовувати ресурси для утримання важливих союзників, політичні лідери просто закривали "дорогі" державні установи (такі як охорона здоров'я та освіта) і, використовуючи цінні ресурси, такі як алмази, фінансували приватні армії, щоб контролювати всю країну або її частини. Там, де урядовий контроль був слабким або взагалі не існував, інші політичні лідери з арміями, що фінансувалися подібним чином, часто брали владу в свої руки. Відомі як "тіньові" держави, контрольовані "польовими командирами", вони, як і *Сомалі*, були по суті зруйнованими державами, які не цікавилися тими, хто жив під їх контролем, і не були підзвітні ним.

14. Перспективи демократії в Африці

Саме в контексті економічного занепаду, ослаблення спроможності держав стимулювати або підтримувати розвиток, зменшення політичної ваги у світовому співтоваристві та політичної нестабільності здійснювалася внутрішня політика в африканських країнах на зорі нового тисячоліття.

Зусилля африканських громадян, спрямовані на подальшу лібералізацію та демократизацію в багатьох державах, були призупинені впливовими елітами, тоді як в інших державах були втрачені раніше здобуті свободи.

На початку нового століття лише близько 40% країн на південь від Сахари стали "відносно демократичними" - цей відсоток практично не змінився з 1994 року. Проте незважаючи на ці обставини, народна підтримка демократії широко поширена по всій Африці, причому африканці цінують демократію як самоціль і як засіб для поліпшення управління і добробуту.

У зв'язку з цим, давайте розглянемо, на якому етапі перебувають африканські держави зараз, більш ніж через три десятиліття після "хвилі політичної лібералізації", що прокотилася континентом на початку 1990-х років, і які перспективи демократії в Африці. Щоб допомогти нам зрозуміти, як африканські країни здійснюють управління і як це впливає на пересічних громадян у кожній країні на південь від Сахари, давайте класифікуємо їх політичне "місцезнаходження" і рейтинг "ефективності управління" політичних режимів, використовуючи типологію, засновану на даних про політичну свободу і громадянські права.

Для початку країни Африки на південь від Сахари були розділені на п'ять категорій, що утворюють єдиний спектр від "нереформованих автократій" (де уряди не претендують на легітимізацію через демократичні вибори) до "ліберальних демократій" (де уряди прийшли до влади мирним шляхом на вільних багатопартійних виборах і згодом проводять регулярні вибори з періодичністю, передбаченою національними конституціями).

Між ними знаходяться "електоральні демократії" (які є цивільними урядами, заснованими на конституції, що відповідають мінімальним демократичним стандартам шляхом проведення вільних і чесних виборів до виконавчої та законодавчої влади, але де громадянські та політичні свободи не є повсюдно захищеними) і "лібералізовані автократії" (де лідери колишніх військових і однопартійних держав утримують владу, маніпулюючи правилами демократичної гри і "керуючи" виборами на власну користь). Траєкторії розвитку африканських країн також значно розходяться в їх зобов'язаннях щодо політичних прав і громадянських свобод, а також у їх здатності керувати в інтересах суспільства. До 2011 року шість країн (*Маврикій, Кабо-Верде, ПАР, Гана, Намібія і Ботсвана*) можна було вважати ліберальними демократіями, а ще дві *(Сан-Томе і Принсіпі* та *Бенін*), схоже, починають відповідати критеріям цієї категорії. Вісім країн, дозволяючи демократичні вибори, все ще мають суттєві обмеження громадянських свобод і прав людини своїх громадян. Але більшість, приблизно 60%, все ще залишаються недемократичними державами.

І з них сім (*Демократична Республіка Конго*, *Свазіленд, Чад, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Сомалі та Судан*) є, простіше кажучи, нереформованими автократіями або, у випадку *Сомалі*, не мають функціонуючого уряду.

Чому деякі африканські країни змогли впровадити і підтримувати демократичні реформи, а інші - ні? Хоча важко узагальнювати, певні закономірності, схоже, пов'язані з політичними реформами, що ведуть до політичної лібералізації, демократичних виборів і, принаймні на даний момент, відносно демократичних урядів в Африці. Кілька дуже важливих досліджень дають нам інформацію і розуміння того, як пересічні африканці сприймають демократію і чому траєкторії політичних реформ в Африці суттєво відрізняються. Контекст політичної реформи в Африці перебуває під безпосереднім впливом тих, хто перебуває при владі (правителів), і тих, ким керують (пересічних африканців, які прагнуть кращого життя для себе і своїх дітей).

У більшості країн Африки на південь від Сахари *вищий прошарок* політичних лідерів залишається прив'язаним до політичної економіки, в якій багатство і влада походять від особистого контролю над ресурсами держави, а чинні еліти схильні чинити опір реформам у системах, які добре служили їм у минулому. Це головна причина того, що політичні реформи були непослідовними і неповними, в результаті чого Африка отримала гібридні режими, в яких незграбно поєднуються старі і нові принципи організації. А на нижньому щаблі - африканський народ, фермери, що займаються натуральним і товарним господарством, малі підприємці, студенти та інші, чиє життя позначене безробіттям і бідністю. Вони задовольняють свої щоденні потреби, сподіваючись і викручуючись, поєднуючи різнопланові засоби до існування в широкому спектрі формальних і неформальних видів економічної діяльності.

Африканці, незалежно від рівня їх формальної освіти, дивляться на світ, в якому вони живуть, так само раціонально, як і люди в інших частинах світу. Вони судять про суспільні справи (і політичні режими та лідерів), виходячи з власних обставин і того, наскільки добре, на їх думку, йде життя в їх країні.

Іншими словами, люди в Африці формують свою думку на основі знань, міркувань, досвіду і власного інтересу. За цих обставин, коли африканці вважають, що корумповані і ослаблені діючі режими не можуть забезпечити зайнятість, надавати послуги або захищати їх інтереси, не дивно, що підтримка політичних реформ і демократії набула широкого поширення і поступово зростає.

Хоча підтримка демократії (як механізму зміни обставин, в яких живе більшість африканців) може бути широко поширеною, вона також є

неглибокою. Низький рівень освіти і недостатня обізнаність у державних справах залишають більшість африканців з незначними знаннями про процедури, за допомогою яких функціонують демократичні режими, і про теоретичні концепції, на яких ґрунтується демократія.

Для африканців має значення політична спадщина. Минулі епізоди багатопартійного правління, навіть якщо вони були нетривалими, є надзвичайно корисними. Виявилося, що на успіх переходу (від авторитарних режимів) до демократизації значною мірою впливає ступінь свободи, дозволений попереднім авторитарним режимом. Ті авторитарні режими, які дозволяли відносно більше політичних свобод (участь і конкуренцію), були більш схильні до частіших політичних протестів, які призвели до зміни режиму на початку 1990-х років. Крім того, ці зміни з більшою ймовірністю призвели до політичної лібералізації, ніж у країнах, де режими були більш авторитарними. Нарешті, вищий рівень участі (навіть якщо це просто голосування за обраних урядом кандидатів) і конкуренції (що вимірюється кількістю опозиції, яку толерував авторитарний режим) був пов'язаний з вищим рівнем демократизації після падіння авторитарного уряду.

Цікаво відзначити, що країни, які зберегли багатопартійність після здобуття незалежності або відновили багатопартійність після падіння авторитарного режиму, мають втричі більше шансів консолідувати демократію, ніж країни, які вийшли з колоніальних держав, що були заселені поселенцями.

Освіта сприяє підтримці демократії, причому це відбувається за рахунок зменшення прихильності до недемократичних альтернатив. Здобуваючи формальну освіту, люди відмовляються від лояльності до старих політичних режимів. Поєднання більшої формальної освіти з неформальним навчанням досвіду демократичних процедур зміцнює підтримку демократії серед африканців і допомагає пояснити розбіжності у шляхах політичних реформ серед африканських країн.

Незважаючи на успішний перехід до відносно демократичних урядів у багатьох африканських державах після великої хвилі демократичних реформ 1990-1994 років і перехід аж дев'яти країн до категорії “ліберальних демократій”, досі більшість африканських держав залишаються недемократичними.

Швидкі і драматичні політичні зміни, що ознаменували початок 1990-х років, сповільнилися або зупинилися. Рух до подальшої політичної лібералізації закінчився для багатьох африканських країн, і для більшості з них реальні “консолідовані” демократії виглядають малоймовірними.

Більше того, у багатьох країнах лідери, які прагнуть залишитися при владі, змогли звести нанівець демократичні здобутки, досягнуті раніше. Саме в цьому контексті розчарований, але сповнений надій президент *Південно-Африканської Республіки Табо Мбекі* звернувся до африканців із закликом відвоювати двадцять перше століття у тих, чия особиста жадібність заважає "африканському відродженню". І все ж, незважаючи на очевидний кінець руху до політичних реформ у багатьох країнах (або навіть послаблення в деяких з них), для багатьох африканців з 1989 року відбулися значні політичні зміни.

Незважаючи на численні перешкоди на шляху демократизації, в більшості африканських держав відбулися фундаментальні реформи політичних структур на всіх рівнях. По всьому континенту практично всі країни пройшли через політичну лібералізацію і, за рідкісними винятками, однопартійність зникла. З часу здобуття незалежності, і особливо за останнє десятиліття, рівень грамотності в Африці зріс. Очевидно, однак, що основним соціальним наслідком лібералізації в Африці стала велика кількість асоціацій і груп, які утворилися практично в усіх країнах континенту. Швидке поширення груп громадянського суспільства у відповідь на політичні зміни, можливо, є найпомітнішою спадщиною початку 1990-х років.

Для того, щоб запустити процеси політичної лібералізації та демократизації в Африці, не потрібен був особливий рівень економічних досягнень або існування певної класової структури. Доходи на душу населення в більшості африканських держав є одними з найнижчих у світі, а кількість африканців з особистими доходами та рівнем освіти, достатньо високим для того, щоб їх можна було віднести до середнього або вищого класу, є дуже малою. Але після встановлення демократії економічні обмеження значною мірою визначають перспективи консолідації та збереження демократії. Шанси на виживання демократії тим вищі, чим краще економічний стан країни.

Важливо пам'ятати, що політична лібералізація в Африці для більшості країн налічує менше трьох десятиліть. Хоча нові демократії на континенті є дуже молодими і неконсолідованими, вони не обов'язково приречені на невдачу через бідність і відсталість. Їм потрібен час, щоб працювати з демократичними інститутами і звикнути до них, пристосувати їх до конкретних культурних і політичних обставин, а також дозволити їм пустити глибоке коріння прихильності серед усіх основних гравців та громадськості в цілому. Однак, будучи демократичною чи ні, жодна африканська держава не зможе довго проіснувати без помітного і стійкого поліпшення економічного розвитку для свого народу.

Питання для самоконтролю:

1. Якими були основні причини провалу демократизації в Африці в 1990-х роках?
2. Як колоніалізм вплинув на політичний розвиток Африки після здобуття незалежності?
3. Яке значення має африканський націоналізм у контексті політичного життя та досягнення незалежності в Африці?
4. Як перехід влади від колонізаторів до африканців вплинув на політичну траєкторію континенту?
5. З якими викликами зіткнулися африканські країни в процесі політичної адаптації до незалежності?
6. Обговоріть роль централізованої державної влади в політиці африканських країн після здобуття незалежності.
7. Якими є характеристики патримоніальної держави та особистого правління в африканському політичному ландшафті?
8. Наскільки поширене військове втручання в політику на африканському континенті і які його наслідки?
9. Проаналізуйте політичну економію занепаду в Африці. Які фактори сприяють цьому явищу?
10. Як вплинули структурні зміни та державна реорганізація на африканські суспільства?
11. Якими є ключові елементи та наслідки політичної лібералізації та демократизації в Африці?
12. Якими є траєкторії демократичних реформ в Африці і як вони змінювалися з часом?
13. Якими є майбутні перспективи демократії в Африці?
14. Яким чином африканські держави та суспільства справлялися з кризами?
15. Як географічні та штучні кордони, створені під час колонізації, вплинули на соціально-економічний розвиток африканських країн?
16. Яку роль відіграли міжнародні капіталістичні системи у формуванні колоніальної політики європейських держав в Африці?
17. Як регіональні відмінності в колоніальній політиці вплинули на економічний розвиток африканських територій?
18. Опишіть вплив “міжнародної капіталістичної системи” на відносини між африканськими колоніями та європейськими промисловими потребами.
19. Як досвід Другої світової війни та її наслідки вплинули на політичні рухи та націоналістичні прагнення в Африці?

Тема 5. Міжнародні відносини африканських держав

1. Зовнішня політика Африки в мінливому міжнародному середовищі
2. Панафриканізм і Африканський союз
3. Регіональне економічне співробітництво та інтеграція
4. Роль іноземних держав в африканських міжнародних відносинах
5. Роль ООН на Африканському континенті

1. Зовнішня політика Африки в мінливому міжнародному середовищі

Здобуття Лівією незалежності в 1951 році ознаменувало початок кінця формального колоніального правління, а також виникнення дебатів "залежність-деколонізація" про те, якою мірою нові незалежні країни Африки дійсно контролюють свої міжнародні відносини. На думку групи вчених, які належать до *школи залежності*, надання юридичної незалежності п'ятдесяти чотирьом африканським країнам, які складають систему африканських національних держав, мало що змінило в павутинні економічних, політичних, військових і культурних зв'язків, які продовжували пов'язувати африканські країни з колишніми колоніальними державами.

Така концептуалізація африканських міжнародних відносин, яку часто називають *неоколоніалізмом*, особливо помітна в роботах про відносини між Францією та її колишніми колоніями, насамперед через політику, спрямовану на збереження того, що французькі політики називають своїм *chasse gardée* (дослівно, *ексклюзивним мисливським угіддям*) у франкомовній Африці.

Навіть у тих колишніх колоніях, де європейська влада була або занадто слабкою (наприклад, *Іспанія*), або незацікавленою (наприклад, *Великобританія*) у збереженні привілейованих зв'язків, розгортання холодної війни і втручання наддержав забезпечили поступову заміну європейських неоколоніальних відносин новим набором зв'язків, в яких домінували Москва і Вашингтон.

Коротше кажучи, *теоретики залежності* (зокрема, *Фернандо Енріке Кардозу, Енцо Фалетто, Руй Маріні, Самір Амін*) стверджують, що пряме колоніальне панування було замінено низкою неоколоніальних відносин, які увічнили зовнішнє домінування в африканських міжнародних відносинах.

Натомість *науковці школи деколонізації* (зокрема, *Вільям Зартман, Жан-Франсуа Байарт*) стверджують, що юридична незалежність, здобута в 1950-х роках, була лише першим кроком еволюційного процесу, який дозволив африканським лідерам взяти на себе більший контроль над міжнародними відносинами своїх країн. Згідно з цією точкою зору, хоча зовнішні впливи були

надзвичайно потужними відразу після здобуття незалежності, з плином часу шар за шаром цей іноземний контроль повільно "зчищається".

Ретельно підкреслюючи, що окремі африканські країни можуть йти різними шляхами, прихильники *школи деколонізації* стверджують, що найпоширеніша модель починається з юридичної незалежності, за якою слідують зусилля, спрямовані на забезпечення національного суверенітету у військовій, економічній та культурній сферах. "*З цієї точки зору, кожен шар колоніального впливу підтримується іншими, і в міру того, як кожен з них знімається, він розкриває і викриває наступний, що лежить в його основі, роблячи його вразливим, неспроможним і непотрібним*", - пояснює Вільям Зартман, один з найвідоміших прихильників школи деколонізації. "*Таким чином, існує природний поступ до усунення колоніального впливу: його швидкість можна змінювати за допомогою політики і зусиль, але напрямок і еволюція притаманні цьому процесу, і його стає надзвичайно важко повернути назад*".

Стійкість дискусії про залежність-деколонізацію демонструє те, як обидві сторони інтерпретують закінчення холодної війни і подальше поширення на африканський континент "третьої хвилі" демократизації у світовій історії.

На думку теоретиків деколонізації, Африка переживає "другу незалежність" або "друге національне визволення", коли нове покоління африканських лідерів (*Тавакуль Карман (Ємен), Абдул-Фаттах Ас-Сісі (Єгипет), Абдельмаджид Теббун (Алжир), Наджиб Мікаті (Ліван), Абдель Фаттах аль-Бурхан (Судан)*) бере на себе більший контроль над міжнародними відносинами своїх країн. Останній прояв цієї тенденції спостерігається в Північній Африці, де "*жасминова революція*" в Тунісі в січні 2011 року захопила уяву арабського світу і спричинила ефект доміно, включаючи повалення диктаторських режимів в *Єгипті* та *Лівії*.

На противагу цьому, теоретики залежності ототожнюють закінчення холодної війни зі зростаючою маргіналізацією африканських міжнародних відносин. Вони вважають, що африканські лідери мають менше, а не більше можливостей у міжнародній системі після холодної війни.

Зосереджуючись на агресивних іноземних зусиллях з просування демократизації та економічних реформ, деякі спостерігачі навіть припускають, що відбувається "*реколонізація*" або "нова боротьба" за Африку.

Африканські країни мають багату зовнішньополітичну історію, що сягає корінням у доколоніальну епоху незалежності, коли дипломатія була ключовим фактором у відносинах між буквально сотнями, якщо не тисячами незалежних політичних систем і королівств.

Приклад Західної Африки демонструє існування складних дипломатичних практик, які багато в чому схожі на ті, що існують на початку двадцять першого століття. Насамперед, відрядження дипломатів до сусідніх політичних систем було поширеним явищем. Ці особи, яких часто називали "*гінцями*", "*лінгвістами*" або "*вісниками*", іноді жили як дипломати-резиденти в сусідніх політичних системах.

На відміну від сучасних дипломатів, які працюють у розгалужених посольствах, де можуть працювати сотні працівників, дипломати-резиденти зазвичай були єдиними представниками своїх народів. Африканські дипломати також носили дипломатичні повноваження або "*службові значки*". У той час як усі сучасні дипломати мають спеціальні дипломатичні паспорти, їх африканські колеги в доколоніальний період носили різні культурно значущі атрибути, серед яких були *тростини, посохи, свистки, віяла, кийки* та *мечі*. Представники королівства *Асанте* на території сучасної *Гани* мали при собі дипломатичний *посох*. Посох був увінчаний фігурою руки, що тримала яйце. Це зображення було покликане передати застереження, що ні король, ні його представник не повинні занадто наполягати на своєму або ставитися до справи занадто легковажно. Незалежно від культури або періоду, в який вони жили, мало хто з дипломатів, якщо взагалі хтось, поставив би під сумнів дипломатичне послання, зображене на посоху *Асанте*, якщо взагалі поставив би його під сумнів.

Ще однією схожістю з сучасною дипломатичною практикою було дотримання дипломатичного протоколу та етикету. Нерідко африканські дипломати користувалися дипломатичним імунітетом (свободою від політичних утисків або переслідувань з боку місцевої влади). Ця практика також була продовженням традиційного африканського звичаю тепло вітати африканців-чужинців у своєму середовищі.

Іншим прикладом дипломатичного протоколу та етикету була тенденція африканських королів розмовляти зі своїми відвідувачами та підданими лише опосередковано. Те, що було задумано як знак поваги і ввічливості, неминуче забезпечило помітну роль дипломатичних посередників, особливо тих, хто був обізнаний з іноземними мовами і практиками. Останній приклад дипломатії, який резонує з сучасною епохою, стосується "повільного" і "виснажливого" темпу дипломатичних переговорів. Невід'ємними аспектами таких переговорів були широке використання публічних лестощів і дарування подарунків, особливо вигадливо витканих тканин.

Одним із звичаїв, який досі популярний у Західній Африці, є традиція розпочинати або завершувати переговори взаємним розламуванням та

поїданням *горіхів кола* - насіння вічнозелених дерев, що містять кофеїн та мають довжину до 5 см. *Горіх кола*, доступний по всій Західній Африці, є стимулятором і дозволяє учасникам переговорів не спати протягом тривалих періодів переговорів, які іноді тривають цілу ніч. Горіх кола, символ західноафриканської гостинності, розламують на рівну кількість шматочків і ділять між учасниками зустрічі.

Дипломатична практика доколоніальних африканських королівств зазнала значних змін внаслідок щонайменше п'яти міжнародних переломних моментів протягом останніх 150 років, починаючи з Берлінської конференції 1884-1885 років. В результаті цієї конференції незалежна Африка (за винятком *Ефіопії* та *Ліберії*) припинила своє існування, а африканські дипломатичні відносини стали контролюватися європейськими колоніальними державами.

Друга міжнародна подія - тривалий глобальний конфлікт Другої світової війни (1935-1945) - ознаменувала занепад Європи як найпотужнішого регіону світу і появу африканських націоналістичних рухів, що прагнули досягти незалежності від колоніального панування. Цей період ознаменував початок кінця колоніального панування і повернення контролю над зовнішньою політикою африканцям.

Початок і посилення холодної війни (1947-1989) перетворили нові незалежні африканські країни на проксі-поле бою між Сполученими Штатами і Радянським Союзом, безпрецедентними наддержавами епохи після Другої світової війни. Африканські конфлікти, які часто не мали нічого спільного з ідеологічними проблемами комунізму чи капіталізму, загрожували перетворитися на гарячі точки між Сходом і Заходом в умовах зростаючого втручання США та СРСР.

Четверта міжнародна подія, падіння Берлінського муру в 1989 році, ознаменувала кінець холодної війни, але не кінець міжнародного суперництва в Африці. На зміну ідеологічній холодній війні між Сполученими Штатами і Радянським Союзом прийшов “холодний мир”, в якому основні північні індустріальні демократії боролися за економічну перевагу у висококонкурентному економічному середовищі 1990-х років. Безпековий вимір цього холодного миру став очевидним після терористичних атак на Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку і Пентагон у Вашингтоні 11 вересня 2001 року, коли Сполучені Штати намагалися залучити своїх африканських союзників до глобальної війни проти тероризму.

Оскільки африканські лідери продовжують керувати своїми країнами в другому десятилітті нового тисячоліття, вони повинні керувати зовнішньою політикою своїх країн в умовах зростаючої конкуренції між сучасними

економічними наддержавами: *Китаєм, Німеччиною, Японією* та *Сполученими Штатами*. Класична тема досліджень сучасної африканської зовнішньої політики полягає в тому, що зовнішня політика починається і закінчується бажаннями африканських президентів.

Основна причина того, що стало відомим як *"big man"* синдром – синдром "*великої людини*" в африканській зовнішній політиці, полягає в тому, що більшість першого покоління африканських президентів, які прийшли до влади в 1950-х роках, систематично придушували і ліквідовували центри сили, здатні кинути виклик зовнішньополітичному верховенству президентського палацу.

Різноманітні зусилля, до яких вдавалося це перше покоління, включали придушення вільної преси, призупинення дії конституцій, заборону опозиційних партій, ув'язнення активних політичних опонентів, ліквідацію незалежної судової системи і, нарешті, кооптацію або ув'язнення законодавчих опонентів.

Коротше кажучи, інституційні гравці, які зазвичай асоціюються з тим, щоб їх голоси були почуті в процесах формування зовнішньої політики демократичних країн, часто маргіналізувалися в ім'я створення однопартійних режимів, здатних сприяти єдності та розвитку. Кінцевим результатом того, що по суті являло собою *високоцентралізовану зовнішньополітичну машину*, було просування "*персоналізованої*" зовнішньої політики, похідної від інтересів та особистісних особливостей окремих президентів.

У *Демократичній Республіці Конго (ДРК; колишній Заїр) Мобуту Сесе Секо* прийшов до влади в 1965 році в результаті військового перевороту, підтриманого урядом США, і поступово сконцентрував усю владу навколо офісу президента. Часто не бажаючи прислухатися до своїх зовнішньополітичних експертів у Міністерстві закордонних справ і фактично примусивши замовкнути інші потенційні центри опозиції, зокрема, розпустивши *Національну асамблею Заїру, Мобуту* був відомий тим, що проголошував політику, яка створювала міжнародні суперечності. Під час президентського візиту до Сполучених Штатів у 1973 році *Мобуту* виголосив промову перед Генеральною Асамблеєю ООН, в якій оголосив про своє рішення розірвати всі дипломатичні зв'язки з *Ізраїлем*. Це рішення було примітним тим, що воно було прийняте без жодного попередження Білого дому під керівництвом Річарда Ніксона і фактично зірвало зусилля Державного департаменту, спрямовані на ухвалення Конгресом законопроекту про зовнішню допомогу *Заїру*.

Другий наслідок, пов'язаний з централізацією зовнішньополітичного апарату, полягає в тому, що перше покоління африканських президентів часто проводило зовнішню політику, тісно пов'язану з політикою колишніх колоніальних держав. На додаток до різноманітних формальних зв'язків (наприклад, військових договорів), які пов'язували нові незалежні країни з колишніми колоніальними державами, основною причиною того, що прихильники *школи залежності* характеризують як "залежну" зовнішню політику, була спільна культура і політичні цінності африканських президентів, які пройшли колоніальну підготовку, та їх європейських колег.

Незважаючи на активну кампанію за політичну незалежність, кілька президентів першого покоління отримали вигоду від колоніальних зусиль, спрямованих на забезпечення перемоги лідерів, які симпатизували європейським інтересам. У випадку *Сенегалу*, наприклад, колишній президент *Леопольд Седар Сенгор*, якого критики іноді називають більше французом, ніж сенегальцем, одружився з француженкою, оселився у французькому будинку і став першим африканцем, якого прийняли до дуже престижної і елітарної Французької академії, національного охоронця французької мови і культури.

Найважливішим результатом приходу до влади першого покоління африканських президентів є те, що ці лідери часто більше реагували на зовнішньополітичні інтереси своїх зовнішніх покровителів, ніж на народні вимоги власних народів.

Особливо у випадку франкомовної Африки, перше покоління африканських президентів підписало низку оборонних угод з Францією, які, замість того, щоб забезпечити захист від загроз ззовні, насправді були покликані забезпечити їх політичне довголіття. З 1960-х років і до сьогодні Франція більше тридцяти разів здійснювала військову інтервенцію у своїх колишніх колоніях, часто на прохання президентів, які перебували під загрозою внутрішніх опозиційних рухів або прагнули відновити свою владу після повалення.

Навіть у тих випадках, коли профранцузькі лідери були повалені в результаті військових переворотів протягом десятиліття 1960-х років, керівним принципом французького втручання була готовність конкретного лідера підтримувати французькі зовнішньополітичні цілі. Наприклад, коли *Мобуту Сесе Секо* був одним з найвідоміших диктаторів Африки (1965-1997). Як відомо, він прийшов до влади в результаті військового перевороту і змінив назву *Конго* на *Заїр*.

Французький політик і державний діяч, дипломат, розвідник, оперативник та керівник спецслужб, правий націоналіст і антикомуніст, один з

лідерів голлістського руху, архітектор політики Франції щодо франкомовної Африки за часів президентів Шарля де Голля і Жоржа Помпіду *Жак Фокар*, пояснюючи у своїх мемуарах, чому Франція не здійснила військового втручання, коли *Давид Дако*, демократично обраний президент *Центральноафриканської Республіки*, був повалений в результаті військового перевороту в 1966 р., заявив, що новий лідер, *Жан-Бедель Бокасса*, врешті-решт, був дуже профранцузькою військовою людиною. Цікаво, що *Бокасса* купував лояльність у президента Франції *Валери Жискара д'Естена* за діаманти. В обстановці економічної кризи все це не сприяло популярності французького президента, який, в результаті, в 1981 році програв вибори *Франсуа Міттерану*. Пізніше з'ясувалося, що діаманти вручалися *Бокассою* також *Генрі Кіссінджеру* в 1973 році. *Бокасса* керував країною з 1966-го по 1979 рік. Усі ці роки він зводив шикарні палаци для себе і своїх близьких. Одних тільки офіційних дружин у африканського вождя було 18, вони народили йому 77 дітей. Щоб не переплутати своїх нащадків з іншими дітьми, які бували в палаці, *Бокасса* кожній своїй дитині при народженні дарував золотий значок зі своїм зображенням. У країні за *Бокасси* панували середньовічні порядки: панували жорстокість і терор. За невелике порушення громадяни ЦАР суворо каралися: за два проступки відрубували вуха, за три - руку. Особистий кухар тирана зізнався: він готував для нього страви з людського м'яса, однак йому під страхом смерті заборонено було про це розповідати. Ходили чутки, що одного разу *Бокасса* вбив свого міністра і згодував його м'ясо решті членів кабінету, після званої вечері розповівши їм про “основну страву” - для повчання і для остраху. Спецслужби полювали на дисидентів, а тиран був присутній на розправах із ними. Утім, криваве правління африканця мало кого хвилювало на Заході. Зокрема, французів влаштовувала лояльність *Бокасси*, а методи, якими він утримував владу, їх не турбували.

Поєднання закінчення холодної війни зі зростанням сили та інтенсивності продемократичних рухів сприяло “демократизації” африканської зовнішньої політики. Важливість цієї тенденції демократизації, особливо в країнах, де відбулися багатопартійні вибори, полягає в чергуванні влади між давно укоріненими (часто авторитарними) елітами і демократичними наступниками, які мають дуже різне бачення того, як найкраще реструктурувати свої внутрішні політичні системи.

Чудовим прикладом цього процесу стала заміна в *Намібії* в 1990 році місцевої версії південноафриканської системи апартеїду на багатопартійну демократію, яку очолили еліти, пов'язані з *Народною організацією Південно-*

Західної Африки (*СВАПО; SWAPO*), зокрема, колишній лідер партизанів *Сем Нуйома*, який обіймав посаду президента з 1990 по 2005 рік, а в 2005 році його змінив президент *Хіфікепуньє Похамба*.

Зовнішньополітичним наслідком зміни влади є те, що нові, демократично обрані еліти можуть не обов'язково поділяти зовнішньополітичні цілі та інтереси своїх авторитарних попередників. Поява таких нових еліт також мала стати основою для переорієнтації зовнішньої політики, як з точки зору змісту зовнішньої політики, так і зовнішньополітичних відносин, яким надається перевага, особливо в тих випадках, коли раніше непопулярна еліта змогла незаконно утриматись при владі, принаймні частково завдяки інтервенціоністській практиці колишньої колоніальної або іншої великої держави.

У *Намібії* вибори *Сема Нуйоми* у 1990 році під прапором *СВАПО* ознаменували початок реструктуризації намібійської зовнішньої політики, зокрема, послаблення зовнішньополітичних зв'язків з країнами-союзниками апартеїду Південної Африки, яка слугувала де-факто колоніальною владою *Намібії* після того, як наприкінці Першої світової війни Намібія опинилася під опікою Південної Африки. Процес демократизації також змінив централізовані зовнішньополітичні структури в кількох африканських країнах.

У деяких випадках демократизація супроводжувалася реалізацією політики, спрямованої на зменшення як розмірів військового істеблішменту, так і його участі в державних справах, в тому числі у сфері зовнішньої політики. У Південній Африці в 1980-х роках військові активно підтримували рішення режиму *африканерів* (*європеоїдного народу в регіоні Південна Африка, нащадків колоністів голландського, німецького та французького походження*) проводити політику дестабілізації проти своїх найближчих сусідів. Однак після перших багатопартійних виборів у країні в 1994 році новий уряд на чолі з *Нельсоном Манделою* здійснив низку реформ, спрямованих на відновлення більшого цивільного контролю над збройними силами, які стали занадто помітними як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Процес демократизації також призвів до посилення інституційних гравців, насамперед, все більш незалежних і активних національних законодавчих органів, здатних кинути виклик президентові у сфері зовнішньої політики.

Основною причиною такої нової ролі законодавчої влади є створення демократичних політичних систем, які втілюють концепцію поділу влади між різними гілками влади. У *Беніні*, одному з демократичних лідерів франкомовної Західної Африки, *Національні збори* в грудні 1995 року відмовилися ратифікувати вкрай непопулярний закон, який дозволив би розпочати *третю*

програму структурної перебудови (ПСП), що підтримувалася як адміністрацією президента *Нісефора Согло* (1991-1996), так і *Міжнародним валютним фондом (МВФ)* та *Світовим банком*. Подальші спроби президента *Согло* вийти з політичного глухого кута між законодавчою та виконавчою гілками влади (він оголосив про свій намір розпочати *ПСП*, використовуючи "виняткові повноваження", надані виконавчій владі статтею 68 Конституції) стали одним з вирішальних чинників, які посилили народне невдоволення до такої міри, що він програв президентські вибори 1996 року своєму автократичному попереднику, президенту *Матьє Кереку*.

Нісефор Согло серйозно недооцінив силу своїх законодавчих опонентів і їх здатність перетворити глибоко вкорінене народне обурення нав'язаною іноземцями *програмою структурної перебудови* на поразку на виборах. Чи не вперше в африканській політичній історії демократично обраний законодавчий представницький орган відіграв вирішальну роль у забезпеченні поразки раніше популярного і демократично обраного президента.

Процес демократизації також віщує більший внесок народу в процес формування зовнішньої політики, оскільки політика нового покоління африканських лідерів все більше підпорядковується громадській думці. Навіть за часів холодної війни громадська думка відігравала значну, хоча й нестійку роль у зовнішній політиці африканських країн. Наприклад, деякі вчені стверджують, що громадська думка, підживлювана переважно радіопередачами "Радіо Франс Інтернасьональ", була основним фактором, що призвів до кривавих зіткнень між *Сенегалом* і *Мавританією* в 1989 році. Ці події стали відомі як *Мавритано-сенегальський прикордонний конфлікт*, в основі якого був спалах насильства на етнічному ґрунті між сенегальцями і мавританцями, в долині річки *Сенегал*, що вибухнув у середині квітня 1989 року, після вбивства двох чорних сенегальських селян мавританськими прикордонниками. Даний інцидент переріс у збройний конфлікт між *Сенегалом* і *Мавританією* та змусив чорношкірих громадян *Мавританії* втікати з країни, так як вони стали піддаватися нападкам з боку корінного населення — маврів. Мали місце численні грабежі і кровопролиття з обох сторін. Щонайменше 250 000 осіб залишили свої будинки і стали біженцями.

Незважаючи на те, що ні президент *Сенегалу Абду Діуф*, ні президент *Мавританії Ульд Тая* не бажали цього конфлікту та не сприяли його виникненню, і, незважаючи на всі їх зусилля, спрямовані на стримування суспільних пристрастей, обидва лідери зіткнулися з жорстокими зіткненнями, які вийшли з-під контролю. У певному сенсі обидва лідери, а також зовнішня політика їх країн стали "заручниками" громадської думки.

Необхідно також враховувати вплив релігійних груп і лідерів, особливо політичного ісламу, на зовнішню політику африканських країн. У *Сенегалі* ісламські лідери, відомі як *марабути*, є невід'ємною частиною внутрішньої політичної системи і відіграють як неформальну, так і формальну роль у формуванні зовнішньої політики. *Марабути* відіграли вирішальну роль у зменшенні напруженості між *Сенегалом* і *Мавританією* після прикордонного конфлікту 1989 року, переправляючи людей туди і назад через річку, що розділяє ці дві країни.

Не менш драматичний випадок стався в середині 1980-х років, коли адміністрація *Абду Діуфа* була змушена відкликати запрошення *Папі Іоанну Павлу II* відвідати країну через погрози лідерів *марабутів* закликати своїх *таалібе* (учнів) зайняти злітні смуги в міжнародному аеропорту. Хоча *Папа Римський* згодом отримав повторне запрошення і відвідав *Сенегал* через кілька років, у 1991 році, з великим схваленням як мусульман, так і християн, *марабути* чітко дали зрозуміти, що делікатні питання потрібно обговорювати з ними заздалегідь, якщо президент хоче уникнути незручних публічних конфронтацій.

Коротше кажучи, якщо ми хочемо повністю зрозуміти формування і реалізацію зовнішньої політики *Сенегалу*, а також інших африканських країн зі значним мусульманським населенням, ми повинні брати до уваги роль релігії.

Нарешті, необхідно враховувати зовнішньополітичний вплив партизанських угруповань, які виступають проти центральної влади своїх країн і створюють паралельні дипломатичні мережі для просування своїх партизанських цілей. Такі мережі, як правило, обмежуються сусідніми країнами, які надають їм економічну та військову підтримку і слугують базами для військових операцій. Найбільш розгалуженою дипломатичною мережею, яку підтримував африканський партизанський повстанський рух, була мережа *Африканського національного конгресу (АНК)*. З 1960 року, коли *АНК* був заборонений режимом апартеїду в *Південній Африці*, до 1994 року, коли Нельсон Мандела здобув перемогу на перших в *Південній Африці* міжрасових багатопартійних демократичних виборах, *АНК* заснував сорок три дипломатичні місії в Африці, Азії, Європі та Західній півкулі, кожна з яких діяла протягом різного періоду часу.

2. Панафриканізм і Африканський союз

Африканські націоналісти були натхненні антиколоніальною діяльністю народів африканського походження, що жили в Північній Америці та Вест-Індії

протягом XIX та XX століть. Як наслідок, ці націоналісти прагнули сприяти створенню єдиного африканського фронту проти колоніального панування. Те, що згодом стало відомим як панафриканський ідеал, вперше було чітко сформульовано на засіданні Панафриканського конгресу 1945 року в Манчестері в Англії. На конференції учасники прийняли Декларацію до колоніальних народів, яка підтвердила "права" всіх колонізованих народів бути "*вільними від іноземного імперіалістичного контролю, як політичного, так і економічного" і "обирати власні уряди без обмежень з боку іноземних держав*".

В окремій Декларації, зверненій до колоніальних держав, учасники підкреслили, що якщо колоніальні держави "*все ще налаштовані керувати людством силою, то африканці, як останній засіб, можливо, будуть змушені звернутися до сили, щоб досягти свободи*".

Панафриканський ідеал набрав обертів під час бурхливої епохи незалежності наприкінці 1950-х - на початку 1960-х років.

У вступному слові на першому зібранні незалежних африканських націй на африканській землі, що відбулося в 1958 році в *Аккрі* в *Гані*, президент *Кваме Нкрума* проголосив: "*Ніколи раніше не було можливості для такого представницького зібрання африканських борців за свободу зібратися у вільній незалежній африканській державі з метою планування остаточного нападу на імперіалізм і колоніалізм*". На думку *Нкруми*, реалізація панафриканського ідеалу вимагала від африканських лідерів та їх народів зобов'язання провести свої країни через чотири етапи:

1) "досягнення свободи і незалежності";

2) "укріплення цієї незалежності і свободи";

3) "досягнення єдності і співдружності між африканськими державами";

4) "економічна і соціальна перебудова Африки".

Незважаючи на переважну згоду африканських лідерів щодо того, що панафриканізм є гідною зовнішньополітичною метою, існували гострі розбіжності щодо належного шляху до забезпечення такої єдності.

Одна група переважно франкомовних країн, відома як *Браззавільська група* (названа на честь столиці *Республіки Конго*), прагнула до мінімалістичного підходу: координації національної економічної політики за допомогою стандартної дипломатичної практики. Можливості створення загальноконтинентальних інституцій приділялося мало уваги.

На противагу цьому, Нкрума та інші лідери, які належали до так званої *Касабланської групи* (названої на честь марокканського міста), стверджували, що успіх панафриканізму вимагає політичного союзу всіх незалежних

африканських країн за зразком федеративної моделі Сполучених Штатів. У промові за промовою Нкрума просував дві теми, які стали візитною карткою цього міжнародного бачення: “Африка повинна об'єднатися!” і “Шукайте спочатку політичного царства!”.

Третя група африканських лідерів, які належали до так званої *Монровійської групи* (названої на честь столиці *Ліберії*), відкидала ідею політичного союзу як небажану і нездійсненну, насамперед через припущення, що африканські лідери будуть ревно оберігати новоздобуту незалежність своїх країн. Тим не менш, вони прагнули до більшого рівня співпраці, ніж той, який підтримувала *Браззавільська група*.

Очолювана *Альхаджі Абубакаром Тафавою Белевою*, прем'єр-міністром Нігерії, *Монровійська група* закликала до створення більш вільної організації африканських держав. Згідно з цим баченням африканських міжнародних відносин, африканські країни захищатимуть свою незалежність, але сприятимуть зростанню співпраці в різних функціональних сферах, насамперед, в економіці, науці, освіті та соціальному розвитку. Важливою складовою підходу *Монровійської групи* було бажання створити загальноконтинентальні інституції, які б контролювали і посилювали гармонізацію політики.

У травні 1963 року *тридцять один* глава африканської держави значною мірою підтримав *монровійське бачення* міжнародних відносин в Африці, заснувавши *Організацію африканської єдності (ОАЄ)*, першу панафриканську міжурядову організацію незалежних африканських країн, засновану на африканському ґрунті. *Аддіс-Абеба* в *Ефіопії*, була обрана місцем розташування штаб-квартири *ОАЄ*, а всі основні рішення і резолюції офіційно обговорювалися на щорічній Асамблеї глав держав і урядів. Суверенна рівність усіх держав-членів була важливим керівним принципом організації, який суттєво відрізнявся від домінування великих держав в ООН, враховуючи особливі повноваження, надані п'яти постійним членам Ради Безпеки ООН (Великобританії, Китаю, Франції, СРСР та Сполученим Штатам).

ОАЄ особливо активно виступала проти колоніалізму та правління білих меншин, особливо проти режимів білих меншин у *Намібії, Південній Африці, Зімбабве* та на колишніх контрольованих Португалією територіях *Анголи, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау* та *Сан-Томе і Принсіпі*.

ОАЄ заснувала *Комітет визволення* з центром у *Дар-ес-Саламі* в *Танзанії* для підтримки визвольних рухів як економічною, так і військовою допомогою. Хоча часто виникали розбіжності щодо того, яка тактика найкраще забезпечить перехід до правління більшості (наприклад, чи варто підтримувати діалог з білим режимом, чи фінансувати партизанське повстання), кожен член *ОАЄ*

публічно виступав проти подальшого існування режимів, де більшістю чорних править біла меншина.

Діяльність *Комітету визволення* в основному завершилася в 1994 році, коли *Південна Африка* перейшла до багаторасової, багатопартійної демократії. Тридцятидев'ятирічне існування *ОАЄ* справедливо називають "перемогою панафриканізму". Проте, як критики, так і прихильні спостерігачі ставлять під сумнів здатність організації відігравати ефективну роль в африканських міжнародних відносинах. У спеціальному випуску *Нігерійського журналу міжнародних відносин*, який оцінював актуальність *ОАЄ* у "срібний ювілей" (двадцятип'ятиріччя) створення організації, один нігерійський вчений висловив "сум" з приводу того, що, незважаючи на найкращі наміри, ОАЄ не змогла виправдати очікування тих, хто її заснував.

На надзвичайному саміті *ОАЄ* в місті *Сирті* в *Лівії* 9 вересня 1999 року лідер *Лівії Муаммар Каддафі* виголосив ініціативу щодо створення "Сполучених Штатів Африки" за принципом конфедерації, а також про створення Пан-Африканського Парламенту. Саме лівійський лідер *Муаммар Каддафі* виступав головним прихильником перетворень. У вересні 1999 року глави держав і урядів держав-членів *Організації африканської єдності* прийняли *Сиртську декларацію* (названу по місту *Сирт* в Лівії), в якій говорилося про намір створити *Африканський союз*. У 2000 році, під час саміту в *Ломе*, був прийнятий установчий акт *Африканського союзу*, а в 2001 році, на саміті в *Лусаці*, — план по реалізації проекту нової організації. Тоді ж була схвалена масштабна програма стратегії розвитку Африки "Нове партнерство для розвитку Африки" (*НЕПАД*; (англ. New Partnership for Africa's Development, NEPAD).

Трансформація ОАЄ в *Африканський Союз*, що закінчилася на саміті ОАЄ в *Дурбані* в *Південно-Африканській республіці* 6-11 липня 2002 року надала якісно нового імпульсу розвитку системи міжнародних відносин на континенті, а також поклало початок еволюції відносин країн Африки з провідними акторами світової політики.

Більше сорока глав африканських держав зібралися в *Дурбані* в *Південно-Африканській республіці*, в липні 2002 року, щоб заснувати *Африканський Союз*, як панафриканську організацію, що прийшла на зміну *ОАЄ*. *Організація африканської єдності* була розпущена і замінена *Африканським союзом* 9 липня 2002 року. Останнім головою *ОАЄ* був президент *Південно-Африканської республіки Табо Мбекі.* Він же очолив *Африканським союз*. Сьогодні головою *Африканського союзу* є Президент *Мавританії Мухаммед ульд Аль-Шейх аль-Газуані.*

Як і його попередник *ОАЄ*, *Африканський Союз* має штаб-квартиру в *Аддіс-Абебі* в *Ефіопії*, заснований на суверенній рівності всіх держав-членів, проводить щорічний саміт глав держав і урядів, приймає офіційні позиції з широкого кола дипломатичних питань, що стосуються африканського континенту, і спирається на низку офісів та інституцій, покликаних зміцнювати африканську співпрацю, зокрема *Панафриканський парламент* зі штаб-квартирою в *Мідранді* в *Південній Африці*, до складу якого входять 265 членів, що обираються з усіх країн-членів *Африканського Союзу (АС)*.

Найвищим органом *АС*, що приймає рішення, є *Асамблея Африканського Союзу*, до складу якої входять всі глави 55 держав і урядів країн-членів АС. Головою Асамблеї є *Мухаммед ульд Аль-Шейх аль-Газуані*, президент *Мавританії*. Зустрічі *Асамблеї* у вигляді звичайного засідання мають проводитися не менше одного разу на рік. При цьому на вимогу будь-якої держави-члена і за схваленням 2/3 держав-членів Асамблея може зібратися на надзвичайну сесію. Асамблею очолює голова, якого обирають строком на один рік держави-члени зі складу глав держав або урядів. Асамблея має досить широкі повноваження. Вона: визначає загальну політику Африканського союзу; розглядає і ухвалює рішення щодо різних доповідей і рекомендацій, підготовлених іншими органами Союзу; розглядає питання про членство в організації; засновує нові органи Союзу; здійснює контроль за реалізацією політики і рішень Союзу, а також стежить за їх дотриманням державами-членами; ухвалює бюджет Союзу; дає вказівки Виконавчій раді з приводу управління конфліктами, війнами та іншими надзвичайними ситуаціями і відновлення миру; призначає і знімає з посади суддів Верховного суду Африканського союзу; призначає голову Комісії та його заступників, комісара Комісії, а також визначає їх завдання і термін повноважень. Рішення в Асамблеї ухвалюються на основі консенсусу або, в іншому випадку, 2/3 голосами держав-членів організації. Проте процедурні питання вирішуються простою більшістю голосів.

З метою зміцнення подальших інтеграційних процесів, передусім економічних, у 2004 році створено *Панафриканський парламент* зі штаб-квартирою в *Мідранді* в *ПАР*, до складу якого входять 265 членів, обраних національними законодавчими органами держав-членів АС. *Панафриканський парламент* згодом має стати вищим законодавчим органом Африканського союзу.

Виконавча рада (ВР) Африканського союзу складається з міністрів закордонних справ або інших міністрів та державних службовців, призначених урядами держав-членів. Зустрічі *ВР* у вигляді звичайного засідання

проводяться щонайменше двічі на рік. При цьому на вимогу будь-якої держави-члена і за схваленням 2/3 держав-членів *ВР* може зібратися на надзвичайну сесію. *ВР* займається координацією та ухваленням рішень з питань, що зачіпають спільні інтереси держав-членів, стежить за здійсненням політичної стратегії, сформульованої Асамблеєю, і несе перед нею відповідальність.

Існують також спеціалізовані технічні комітети, які відповідають перед *Виконавчою радою.* Комітет сільського господарства та сільськогосподарських питань; Комітет валютних і фінансових справ; Комітет торгівлі, митних та імміграційних питань; Комітет промисловості, науки і техніки, енергетики, природних ресурсів та навколишнього середовища; Комітет транспорту, комунікацій та туризму; Комітет охорони здоров'я, трудових і соціальних питань; Комітет освіти, культури та людських ресурсів.

Всередині *Африканського Союзу* діють і інші органи: Суд Африканського союзу; Комісія Африканського союзу (адміністративно-виконавчий орган організації, що виконує функції секретаріату Африканського союзу); Комітет постійних представників, що складається з послів країн-членів *АС в Аддис-Абебі*; Економічна, соціальна та культурна рада (ЕКОСОКР; Economic, Social, and Cultural Council (ECOSOCC)); Рада миру і безпеки; консультативний орган громадянського суспільства.

Згідно з *Установчим актом Африканського союзу* ***цілями*** організації є: зміцнення єдності та солідарності африканських держав і народів Африки; захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності держав-членів; прискорення політичної та соціально-економічної інтеграції континенту; просування і відстоювання спільних позицій з питань, що становлять інтерес для континенту і його народів; сприяння міжнародному співробітництву відповідно до Статуту ООН і Загальної декларації прав людини; зміцнення миру, безпеки і стабільності на континенті; зміцнення і захист прав людини відповідно до Африканської хартії прав людини і народів та інших інструментів із забезпечення прав людини; створення необхідних умов, завдяки яким континент зможе посідати гідне місце в глобальній економіці та в міжнародних переговорах; сприяння сталому розвитку на економічному, соціальному та культурному рівнях, а також інтеграції африканських економік; сприяння співпраці в усіх сферах людської діяльності з метою підвищення рівня життя населення Африки; координація і гармонізація політики між існуючими і майбутніми регіональними економічними співтовариствами з метою поступового досягнення цілей Африканського союзу; прогрес у розвитку континенту через сприяння в наукових дослідженнях у всіх сферах, насамперед у сфері науки і технологій; співпраця з відповідними міжнародними

партнерами в діяльності з викорінення хвороб і сприяння здоровому способу життя на континенті.

Згідно з *Установчим актом Африканського союзу* ***принципами*** діяльності організації є: суверенна рівність і взаємозалежність між державами-членами Африканського союзу; повага до державних кордонів, які існували на момент отримання державами незалежності; участь африканських народів у діяльності Африканського союзу; вироблення спільної оборонної політики для африканського континенту; мирне вирішення конфліктів між державами-членами Союзу за допомогою відповідних заходів, схвалених Асамблеєю Африканського Союзу; заборона на застосування сили і загрози силою між державами-членами Союзу; невтручання держав-членів у внутрішні справи інших держав; право Союзу втручання у справи держави-союзу за рішенням Асамблеї організації в разі воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності; мирне співіснування держав-членів та їхнє право існувати в мирі та безпеці; право держав-членів звернутися до організації з проханням про її втручання у справи держави з метою відновлення миру і безпеки; сприяння самодостатності в рамках Союзу; сприяння рівності статей; повага до демократичних принципів, прав людини, верховенства закону і сумлінного державного управління; сприяння соціальній справедливості з метою забезпечення збалансованого економічного розвитку; повага до недоторканності людського життя, засудження і відмова від безкарності та політичних убивств, актів тероризму і підривної діяльності; засудження і відмова від неконституційної зміни урядів.

Крім того, *Африканський Союз* прийняв низку важливих *нових* документів, що встановлюють норми на континентальному рівні, на додаток до тих, що вже діяли на момент його створення. До них відносяться *Конвенція Африканського Союзу про запобігання та боротьбу з корупцією* (2003), *Африканська хартія з питань демократії, виборів та управління* (2007).

Вплив *Африканського Союзу* та його попередника *ОАЄ* на африканські міжнародні відносини підкреслюється еволюцією трьох наборів міжнародних принципів, кожен з яких має важливе значення для дебатів про залежність і деколонізацію.

Перший принцип - непорушність кордонів, успадкований від колоніальної епохи, - став одним із наріжних каменів Статуту *ОАЄ*. Через багатоетнічний характер більшості африканських країн африканські лідери були стурбовані тим, що зміна хоча б одного кордону відкриє скриньку Пандори для етнічних сепаратистських рухів і призведе до подальшої балканізації африканського континенту на дедалі менші економічні та політичні одиниці. Під час

громадянської війни в Нігерії (1967-1970) *ОАЄ* не лише відмовилася санкціонувати надання допомоги *Біафрі* (сепаратистській південно-східній частині країни), але й проголосувала низку резолюцій, які підкреслювали офіційну підтримку федерального уряду *Нігерії*.

Це рішення засмутило міжнародних правозахисників, а також кілька африканських країн, які допомагали сепаратистському уряду, тому що уряд *Нігерії*, в якому домінували військові, використовував методи голоду, щоб поставити *біафранців* на коліна. У той час як етнічна напруженість і сепаратистські рухи посилилися в епоху після закінчення холодної війни, африканські лідери залишалися твердо прихильними збереженню кордонів, успадкованих від колоніальної епохи.

В умовах посилення етнічної напруженості та сепаратистських рухів у період після закінчення холодної війни африканські лідери залишалися твердо прихильними до збереження кордонів, успадкованих від колоніальної епохи. Хоча *ОАЄ* визнала суверенітет *Еритреї* в 1993 році, після того, як референдум в цій країні, проведений під егідою ООН, показав переважну підтримку населенням незалежності, африканські лідери згодом зазначили, що цей процес не ставить під сумнів священну концепцію непорушності кордонів. На відміну від більшості африканських країн, *Еритрея* після здобуття незалежності від колоніального панування увійшла до складу *Ефіопії*, а отже, мала законне право вийти з цього добровільного союзу.

На противагу цьому, *Африканський Союз* вирішив не включати в установчий акт про заснування організації положення про *визнання непорушності кордонів*, успадкованих від колоніальної епохи, що надало новій організації більшої політичної гнучкості. Тому не дивно, що *Африканський Союз* підтримав рішення *Південного Судану*, прийняте на референдумі в січні 2011 року, про відокремлення від *Республіки Судан* і створення окремої і суверенної *Республіки Південний Судан*.

Незалежність *Південного Судану* була визнана *Африканським Союзом* у 2011 році, що дозволило країні приєднатися до організації того ж року.

Африканський Союз, тим не менш, залишається прихильним до збереження територіальної цілісності держав-членів, про що свідчить його постійна відмова визнати незалежність *Республіки Сомаліленд*, незважаючи на те, що ця територія користується де-факто незалежністю з моменту розпаду *Республіки Сомалі* в 1991 році.

У 2005 році *Сомаліленд* подав заявку на членство в *Африканському Союзі*, що спонукало організацію направити місію зі встановлення фактів на цю територію того ж року. Хоча в остаточному звіті місії зі встановлення фактів

містився висновок, що *Африканський Союз* "*повинен знайти особливий метод вирішення цього невирішеного питання*", не було досягнуто жодного подальшого прогресу в цьому напрямі.

Другий принцип, закладений у Статуті *ОАЄ*, але відкинутий *Африканським Союзом*, - це *невтручання у внутрішні справи держав-членів*. У перші роки існування *ОАЄ* африканські лідери обговорювали, чи дозволяти військовим лідерам, які незаконно скинули своїх цивільних колег, зберігати свої місця в *ОАЄ*. Ця дискусія була вирішена на користь визнання будь-якої групи, яка контролювала кермо влади в конкретній країні. Більш значущим було мовчання африканських лідерів щодо порушень прав людини в країнах-членах *ОАЄ*. Посилення репресій, заперечення політичного вибору, обмеження свободи об'єднань і тому подібні події відбувалися з рідкісними проявами інакомислення. *ОАЄ*, здавалося, функціонувала як клуб президентів, які проводили негласну політику не цікавитися практикою один одного. У 1970-х роках, наприклад, угандійський диктатор *Іді Амін* був обраний головою *ОАЄ*, незважаючи на його особисту участь у політично санкціонованих репресіях і вбивствах в Уганді.

Хоча африканські лідери, як і раніше, дуже неохоче критикували своїх колег, на початку 1980-х років вони почали визнавати зростаючу роль *ОАЄ* у боротьбі з порушеннями прав людини. У 1981 році на щорічній Асамблеї глав держав і урядів, що проходила в *Банжулі* в *Гамбії*, була прийнята *Африканська хартія прав людини і народів* (відома під назвою "*Банжульська хартія*").

Незважаючи на ратифікацію цієї *Хартії*, реакція *ОАЄ* на події в *Нігерії* в 1995 році продемонструвала небажання організації перетворювати риторику про права людини на політичні дії. У відповідь на заворушення серед етнічної групи *огоні* на південному сході *Нігерії*, які почалися в 1990 році через контроль над величезними нафтовими ресурсами цього регіону, військовий режим *Нігерії* розгорнув жорстоку кампанію репресій, що включала страту в листопаді 1995 року кандидата на Нобелівську премію миру *Кена Саро-Віва* і восьми інших активістів огоні за сфабрикованими звинуваченнями у вбивстві. Хоча генеральний секретар *ОАЄ Салім Ахмед Салім* висловив "розчарування" з приводу того, що нігерійські генерали не змогли "позитивно відреагувати" на заклики *ОАЄ* про помилування, організація не вжила конкретних, всеосяжних заходів для покарання або міжнародної ізоляції нігерійського режиму.

Африканський союз чітко відкинув принцип невтручання *ОАЄ* у внутрішні справи країн-членів.

Фактично, стаття 4(h) Установчого акта підтверджує "право Союзу втручатися в справи держави-члена відповідно до рішення *Асамблеї* у зв'язку з

серйозними обставинами, а саме: військовими злочинами, геноцидом і злочинами проти людяності", а стаття 4(j) підкреслює "право держав-членів просити втручання Союзу з метою відновлення миру і безпеки". "З прийняттям цих правових положень вперше в історії Африки континентальна організація - *Африканський Союз,* - діючи через спеціально визначену групу держав, має повноваження втручатися у внутрішні ситуації в будь-якій державі, які можуть призвести до насильства над групами меншин або спільнотами, що перебувають під загрозою. Іншими словами, *Африканський Союз* має право попереджати та долати насильство в африканських країнах і несе відповідальність за вчинення дій у цьому напрямі на Африканському континенті.

Африканський Союз також прийняв у 2007 році *Африканську хартію з питань демократії, виборів та управління*, тим самим зобов'язавши держави-члени зміцнювати демократичні практики, зокрема, проводити вільні та чесні вибори і забезпечувати свободу вираження поглядів. Саме з цієї причини *Африканський Союз* рішуче засуджує військові перевороти, які повалили конституційно обрані уряди, включаючи призупинення членства *Мавританії* в *Африканському Союзі* після військового перевороту в серпні 2008 року. Після повернення до демократії у *Мавританії* її членство було відновлено.

Третій і останній принцип - мирне врегулювання всіх суперечок шляхом переговорів, посередництва, примирення або арбітражу - був прийнятий як *ОАЄ*, так і *Африканським Союзом*. Однак підтримка *ОАЄ* двох попередніх принципів - територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи держав-членів - історично перешкоджала здатності цієї організації виступати посередником як у внутрішніх конфліктах, так і в конфліктах між двома чи більше державами-членами. Під час громадянської війни в Нігерії 1967-1970 років майже рефлекторна підтримка територіальної цілісності Нігерії серйозно поставила під сумнів, принаймні з точки зору сепаратистів *ігбо*, здатність *ОАЄ* виступати в ролі неупередженого переговірника. З цієї причини *Комісія ОАЄ з посередництва*, арбітражу та примирення виявилася "мертвонародженою", а більшість ініційованих африканськими країнами арбітражних зусиль здійснювалися ad hoc африканськими президентами. Наприклад, президент *Джибуті Хасан Гулед Аптідон* використав статус своєї країни як штаб-квартири *Міжурядового органу з питань розвитку* (*МОПР; Intergovernmental Authority on Development - IGAD*) для посередництва в конфлікті між *Ефіопією* та *Сомалі*. Такі зусилля призвели до успіху лише в 33 % з приблизно двадцяти чотирьох випадків, і цей успіх часто був лише тимчасовим, оскільки ворогуючі сторони повертались на поле бою.

Здатність відправити миротворчі сили одразу після початку конфлікту є критично важливим аспектом врегулювання конфліктів. Батьки-засновники *ОАЄ* намагалися підготуватися до такої можливості, плануючи створення Африканського верховного командування - багатонаціональних військових сил, що складаються з військових контингентів країн-членів *ОАЄ*. Африканське верховне командування так і не вийшло за межі стадії планування, що знову призвело до різноманітних спеціальних заходів.

У 1981 році *ОАЄ* спонсорувала створення короткострокових загальноафриканських військових сил, призначених для врегулювання громадянської війни в *Чаді*, що розросталася. Сили *ОАЄ*, що складалися з приблизно 4800 військовослужбовців із *Заїру, Нігерії* та *Сенегалу*, не змогли досягти жодного конкретного рішення через фінансові, логістичні та політичні труднощі і за кілька місяців були "змушені вивести свої війська.

Африканський Союз намагається відігравати більш активну і провідну роль у врегулюванні конфліктів, створивши у 2003 році *Раду миру і безпеки*. Цей орган складається з п'ятнадцяти держав-членів, які можуть санкціонувати введення економічних санкцій проти режимів, що прийшли до влади внаслідок неконституційних змін (наприклад, військових переворотів) або розгортання військових місій під прапором *Африканського Союзу*. У цьому відношенні *Африканський Союз* був більш рішучим, ніж його попередник, зокрема, розгорнувши миротворчі місії в *Бурунді* в 2003 році, в *Дарфурі* в *Судані* в 2004 році і в південній частині *Сомалі* в 2007 році.

Операція в *Дарфурі* була остаточно передана Організації Об'єднаних Націй у 2007 році. Миротворча місія в *Сомалі* була особливо суперечливою через загибель численних солдатів *Африканського Союзу* і суперечки між країнами-членами, деякі з яких виступають проти розгортання *Африканського Союзу*, як, наприклад, *Еритрея*, яка відкликала свого посла з *Африканського Союзу* в період з листопада 2009 по січень 2011 року.

Незважаючи на більшу прихильність до вирішення конфліктів, *Африканський союз*, як і його попередник *ОАЄ*, не зміг створити постійні африканські сили, здатні реагувати на африканські конфлікти.

Поєднання нестабільної африканської системи національних держав з базовою слабкістю *ОАЄ* та *Африканського Союзу* у військових питаннях призвело до різноманітних військових інтервенцій з боку окремих країн та міжурядових організацій. ***Чотири групи акторів*** періодично втручалися в африканські конфлікти: 1) ООН, про що свідчить схвалення нею понад двадцяти миротворчих місій в Африці з 1989 року, не кажучи вже про дозвіл Ради Безпеки ООН на проведення Організацією Північноатлантичного

договору (НАТО) військових операцій в Лівії навесні 2011 року, які сприяли повалennю режиму *Муаммара Каддафі*; 2) африканські регіональні організації, як, наприклад, рішення *Економічного співтовариства західноафриканських держав (ЕКОВАС)* спонсорувати серію військових операцій під керівництвом *Нігерії в Ліберії*; 3) іноземні держави, насамперед *Франція, США* і, меншою мірою, *Великобританія*, про що свідчить військова інтервенція *Франції* в *Кот-д'Івуар* і британська військова інтервенція в *Сьєрра-Леоне*; 4) африканські держави, про що свідчать військові інтервенції *Ефіопії* і *Кенії* на півдні *Сомалі* проти ісламістських сил "*Аш-Шабааб*".

Зростаюча тенденція до військового втручання африканських країн у справи сусідніх країн стала особливо помітною в епоху після закінчення холодної війни. Найяскравішим прикладом цієї тенденції стало переростання громадянського конфлікту в *ДРК* у те, що іноземні оглядачі тепер зазвичай називають "*Першою світовою війною в Африці*". На піку свого розвитку у 2002 році цей конфлікт ознаменувався введенням значної кількості сухопутних військ щонайменше *п'ятьма африканськими країнами*: *Анголою, Намібією* та *Зімбабве*, які воювали на боці уряду *ДРК*, а також *Руандою* та *Угандою*, які прагнули повалити цей уряд. Хоча індивідуальні інтереси африканських країн, які надали війська для участі в цьому конфлікті, були надзвичайно різноманітними, разом вони окреслили нову реальність африканських міжнародних відносин на початку нового тисячоліття: зростаюче значення регіонального військового балансу сил, а також військово-політичних і економічних інтересів регіональних гравців. Африка, яка стала полем битви інтересів наддержав під час холодної війни, стала ще одним полем протистояння для нових африканських держав, які прагнуть домінувати в міжнародних відносинах у своїх регіонах. Більше того, з точки зору *панафриканістів*, такі спеціальні втручання, незалежно від того, чи здійснюються вони іноземними або місцевими африканськими державами, в кінцевому підсумку є небажаними; замість того, щоб представляти думку африканського консенсусу, такі втручання теоретично керуються особистими інтересами країни, що втручається.

3. Регіональне економічне співробітництво та інтеграція

Натхненне успіхом *Європейського Союзу (ЄС)* і заохочуване *Економічною комісією для Африки (ЕКА)*, що базується в *Аддис-Абебі* в *Ефіопії*, перше покоління африканських лідерів прагнуло створити регіональні організації, здатні сприяти регіональному співробітництву та інтеграції. Це

бачення африканських міжнародних відносин найкраще відобразилося в опублікованому *ОАЄ* в 1981 році документі "*Лагоський план дій з економічного розвитку Африки на 1980-2000 роки*", в якому пропонувалося створити *Африканське економічне співтовариство (АЕС)*, яке б базувалося на *Африканському спільному ринку (АСР)*. Керівна логіка *Лагоського плану дій (ЛПД)* полягала в тому, що створення міжурядових економічних організацій у кожному з п'яти основних регіонів Африки - Північній, Східній, Західній, Південній та Центральній Африці - є найкращим засобом для забезпечення створення в кінцевому підсумку *АЕС* на всьому континенті.

Розквіт експериментів з регіонального співробітництва та інтеграції в сучасну епоху незалежності продемонстрував тверду прихильність першого покоління африканських лідерів до економічного виміру панафриканського ідеалу. До кінця 1980-х років на африканському континенті існувало щонайменше 160 міжурядових економічних угруповань, причому тридцять дві з них - лише в Західній Африці.

Серед найвідоміших і найпотужніших економічних угруповань у кожному з основних регіонів Африки - *Економічне співтовариство західноафриканських держав* (ЕКОВАС, засноване у 1975 р.); *Союз арабського Магрибу* (*САМ*; *Arab Maghreb Union (AMU)* заснований у 1989 р.); *Співтовариство розвитку Південної Африки (САДК; Southern African Development Community*, засноване у 1980 р.); *Економічне співтовариство центральноафриканських держав (ЕСЦАД*; *Economic Community of Central African States (ECCAS)* засноване у 1983 р.); *Міжурядовий орган з питань розвитку* (*МОПР; Intergovernmental Authority on Development (IGAD)*) у Північно-Східній Африці (заснований у 1986 р.).

Ці регіональні організації доповнюються кількома більшими угрупованнями, такими як *Спільний ринок Східної та Південної Африки* (*КОМЕСА; Common Market for Eastern and Southern Africa (COMESA)*) і *Ломейська конвенція*, яка сприяє преференційним торговельним зв'язкам між *Європейським Союзом* і десятками країн Африки, Карибського басейну та Тихого океану.

Африканські лідери наводять кілька аргументів на користь прагнення до регіональної співпраці та інтеграції. Найпростішою причиною є тверда віра в те, що сила в кількості. Для того, щоб ефективно конкурувати в міжнародній економічній системі, яка стає все більш конкурентною, де домінують економічні наддержави (наприклад, *США* і *Китай*) і потужні регіональні економічні утворення (наприклад, *Європейський Союз* і зона

Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА)), африканські країни повинні об'єднатися і об'єднати свої відповідні ресурси.

Крім того, африканські лідери прагнуть сприяти самодостатньому економічному розвитку і, зокрема, індустріалізації африканського континенту. Усвідомлюючи, що багато їх країн є економічно бідними і їм бракує інструментів для створення передових галузей промисловості, африканські лідери вважають, що вони можуть використати індивідуальні сильні сторони своїх сусідів для створення інтегрованих і самодостатніх регіональних економік.

Найважливіше те, що регіональні економічні моделі сприймаються як найкращий засіб для створення самодостатнього розвитку, тим самим зменшуючи і, зрештою, позбавляючи африканський континент пут залежності, успадкованих від колоніальної епохи. Наприклад, африканські лідери обґрунтовано занепокоєні тим, що національний контроль над розвитком їхніх економік стримується торговельною залежністю Африки від Європи на шкоду внутрішньорегіональним торговельним зв'язкам з африканськими країнами. З цієї причини першочерговою метою ранніх регіональних економічних схем було сприяння внутрішньорегіональній торгівлі з сусідами, які теоретично мають спільні цілі розвитку - або через особливі географічні особливості, або через історичні зв'язки, або через спільну релігію, наприклад, іслам у Північній Африці. Очікувалося, що завдяки зміцненню цих зв'язків із сусідами-однодумцями виникне сильніший африканський економічний суб'єкт, здатний зменшити іноземний вплив і посилити колективну здатність Африки вести переговори з неафриканськими державами на більш рівноправній основі.

Ранній оптимізм почав згасати після того, як було розпочато кілька спроб регіональної інтеграції, що включали створення наднаціональних органів влади та формальних економічних союзів, покликаних сприяти внутрішньорегіональній торгівлі та інвестиціям. У випадку *Східноафриканського співтовариства (CAC; East African Community (EAC))* рішення *Кенії, Танзанії* та *Уганди* у 1967 році про створення спільного ринку зі спільними послугами, координованого наднаціональним органом управління, зазнало краху менш ніж через десять років, після чого в 1978-1979 роках *Танзанія* здійснила військову інтервенцію в Уганді з метою повалення диктаторського режиму *Іді Аміна*.

Кілька факторів, які сприяли занепаду *CAC*, пояснюють, чому інші подібні зусилля з 1960-х по 1980-ті роки або провалилися, або продемонстрували мінімальний прогрес. Початковою проблемою була поляризація економічного розвитку країн і відчуття нерівномірності здобутків.

Як це зазвичай траплялося в інших випадках в Африці, де створення спільного ринку слугувало наріжним каменем регіонального угруповання, найбільш індустріально розвинена країна (*Кенія*) зазвичай пожинала плоди економічної інтеграції за рахунок своїх партнерів (*Уганди* і *Танзанії*). Наприклад, частка *Кенії* у внутрішній торгівлі співтовариства зросла з 63% у 1968 році до 77% у 1974 році, тоді як частка *Уганди* за той самий період зменшилася з 26% до 6%. Крім того, незважаючи на формування загальної політики щодо відкриття нових підприємств транснаціональними корпораціями (*ТНК*), більшість цих фірм вирішили розмістити свої виробничі бази в *Кенії* через її більш розвинену економіку та робочу силу, а також розгалужену інфраструктурну мережу автомобільних доріг, залізниць, портів та аеропортів. Створення *САС* також пов'язане з неадекватністю компенсаційних та коригувальних заходів.

У кожній інтеграційній схемі деякі країни неминуче отримують більше переваг, ніж інші. Тому політики можуть вжити заходів, таких як створення регіональних банків розвитку або непропорційний розподіл митних надходжень, щоб виправити дисбаланс і компенсувати збитки тим країнам, які можуть програти в короткостроковій перспективі.

У випадку *САС* було створено регіональний банк розвитку, який розподіляв кошти між трьома країнами-членами наступним чином: *Кенії* (22%), *Танзанії* (38%) та *Угандi* (40%). Однак у цьому та інших випадках інтеграції в Африці навіть найбагатші члени, як правило, не в змозі субсидувати банківські операції. Тому фактичні фінанси, що надаються найбільш нужденним членам, ніколи навіть не починають наближатися до справжніх потреб розвитку або повністю компенсувати понесені збитки.

Ще одним каменем спотикання на шляху до успішної регіональної інтеграції *САС* були ідеологічні розбіжності та зростання економічного націоналізму. Простіше кажучи, ідеологічні розбіжності часто забезпечують радикально відмінний підхід до проектів розвитку, що, в свою чергу, може суттєво перешкоджати регіональній інтеграції. У випадку *Кенії*, прозахідний капіталістичний режим був дуже відкритий для приватного підприємництва та іноземних інвестицій, зокрема, для відкриття місцевих представництв *ТНК*.

Соціалістично орієнтований режим Танзанії, однак, обрав стратегію самодопомоги, відому як "*уджамаа*" (термін суахілі, що означає "*братство*"), яка не лише засуджувала приватне підприємництво як експлуататорське, але й обмежувала приплив іноземних інвестицій та жорстко контролювала *ТНК*. У поєднанні зі зростаючим суспільним сприйняттям нерівномірності здобутків між двома країнами ці ідеологічні розбіжності призводили до часто гострих публічних дебатів між президентом *Кенії Джомо Кеніатта* і президентом

Танзанії Джуліусом Ньєрере, а також до зростання економічного націоналізму в обох країнах.

Останнім елементом, який сприяв занепаду *САС*, був іноземний вплив. У той час як *Кенія* розвивала тісні відносини з країнами західного блоку (наприклад, *Сполученими Штатами* і *Великобританією*), *Танзанія* підтримувала тісні зв'язки з соціалістичним блоком (особливо з *Китайською Народною Республікою (КНР)*), а *Уганда* шукала зв'язки з *Радянським Союзом* і арабським світом. Ці зв'язки призвели до втягування *САС* у суперництво часів холодної війни в 1960-1970-х роках і зробили свій внесок у створення спрямованого назовні "стратегічного іміджу", який змусив держави-члени *САС* дивитися "назовні", на своїх іноземних покровителів, а не "всередину", на своїх природних регіональних партнерів.

Починаючи з 1980-х років, провал і стагнація класичних інтеграційних схем спонукали африканських лідерів до більш вільних форм регіонального економічного співробітництва в різних функціонально специфічних сферах, таких як транспортна інфраструктура (наприклад, регіональне залізничне сполучення), енергетика (наприклад, гідроенергетичні проекти на спільних річках) і телекомунікації.

Логіка цієї форми регіоналізму полягає в тому, що вона не потребує створення наднаціональних органів влади, а також не вимагає від політиків жертвувати національним контролем над чутливими сферами зовнішньої торгівлі та інвестицій. Ця більш вільна форма економічного співробітництва набрала сили в епоху після закінчення холодної війни, особливо в міру того, як демократично обрані еліти все частіше приходили до влади і прагнули сприяти співпраці з іншими демократичними країнами в своїх регіонах.

Перетворення в 1992 році *Конференції з координації розвитку Південної Африки (ККРПА; Southern African Development Coordination Conference (SADCC))* на *САДК* є гарним прикладом цієї тенденції в африканських регіональних відносинах. Спочатку задуманий як засіб зменшення економічної залежності прифронтових держав від *ПАР* в епоху апартеїду, трансформований *САДК* тепер включає *ПАР* до числа своїх членів і прагне посилити традиційну співпрацю в різних функціональних сферах, насамперед, у сфері транспорту.

Згідно з кількома звітами, опублікованими *Африканським банком* розвитку спільно зі *Світовим банком* і *Банком розвитку Південної Африки*, новий *САДК* стоїть на "порозі нової ери". "*Хоча його наслідки і закладена ним несправедливість будуть відчуватися ще довго, падіння апартеїду відкриває перспективи, які неможливо було уявити навіть кілька років тому*", - пояснюється в однієї з доповідей. У кожному секторі економічної діяльності

з'явилися нові можливості для розширення торгівлі та взаємовигідних обмінів усіх видів між країнами Південної Африки.

Для розуміння оптимізму, пов'язаного зі статусом *САДК* як моделі економічного співробітництва в Африці, особливо з точки зору зменшення залежності півдня Африки від зовнішньоекономічних інтересів і створення основи для самодостатнього розвитку в епоху після закінчення "холодної війни", важливими є кілька факторів.

Перш за все, включення високоіндустріальної *ПАР* забезпечує *САДК* двигуном економічного зростання, який потенційно може пожвавити весь регіон. У цьому відношенні *ПАР* відіграє роль лідера, як *Німеччина* в *ЄС*, *Сполучені Штати* в *НАФТА* та *Нігерія* в *ЕКОВАС*.

Більшість членів *САДК* також мають спільну британську колоніальну спадщину. Хоча спільне колоніальне минуле не є обов'язковою умовою для ефективної регіональної співпраці, воно полегшує вирішення таких технічних питань, як, наприклад, яка мова має бути офіційною мовою спілкування (у випадку *САДК* - англійська).

Ще одним *фактором* є зменшення ідеологічних розбіжностей між країнами-членами *САДК*, що супроводжувало закінчення холодної війни. *Ангола, Мозамбік* і *Зімбабве* в тій чи іншій мірі відмовилися від марксистських принципів розвитку. *ПАР* офіційно відмовилася від системи апартеїду; а *Танзанія* і *Замбія* демонтували значну частину своїх колишніх соціалістичних економік. По суті, серед країн-членів *САДК* зростає консенсус щодо того, що ефективне регіональне економічне співробітництво має ґрунтуватися на спільній прихильності до певного варіанту ліберально-капіталістичної моделі розвитку.

Найбільшою силою *САДК* є регіональна прихильність до врегулювання конфліктів і просування спільних демократичних цінностей. Закінчення холодної війни і підйом демократичних рухів призвели до припинення громадянських воєн і проведення демократичних виборів у всьому регіоні, хоча триваюча криза лідерства, пов'язана з диктаторським і свавільним правлінням президента *Зімбабве Роберта Мугабе*, залишалася проблемою з 1987 по 2017 року, що викликає занепокоєння регіональних лідерів. У листопаді 2017 року беззмінний лідер країни *Роберт Мугабе* був відсторонений від посади військовими. Новим президентом став *Емерсон Мнангагва.*

Один з найважливіших уроків теорії регіональної інтеграції, яка спирається на успіх *Європейського Союзу*, полягає в тому, що існування еліт зі спільною прихильністю до демократії є основою довгострокового економічного співробітництва та розвитку. З цієї причини *Віндхукський договір* 1992 року

(названий на честь столиці *Намібії*), який освятив заснування *САДК*, підкреслив політичний вимір регіональних відносин і його вирішальну роль у подальшому розширенні економічного співробітництва.

Керівництво країн-членів *САДК* визнає, що плоди *панафриканізму* можуть бути досягнуті лише за умови врегулювання громадянської війни та просування демократії на всьому африканському континенті. Таким чином, врегулювання конфліктів залишається важливим наріжним каменем панафриканського ідеалу в XXI столітті.

4. Роль іноземних держав в африканських міжнародних відносинах

Багато важливих політичних рішень, що впливають на майбутнє африканської політики і суспільства, приймаються в Пекіні, Берліні, Парижі, Токіо і Вашингтоні - столицях великих держав, які ще на початку двадцять першого століття відігравали значну роль в Африці.

Франція донедавна підтримувала широкі військово-політичні та економічні відносини з африканськими країнами, особливо у франкомовній Африці - колишніх французьких і бельгійських колоніях, де, серед інших чинників, французька мова є однією з офіційних мов управління та освіти.

Сполучені Штати часто ставали найвпливовішим військово-політичним гравцем у не франкомовних частинах африканського континенту за часів холодної війни і все більше прагнули сприяти економічним зв'язкам у пост-холодну війну.

Японія і Німеччина стали в 1980-х роках економічними лідерами, що зростали, і слугували важливими джерелами економічної допомоги або торгівлі для окремих африканських країн.

Офіційна зацікавленість *Великої Британії* у збереженні привілейованих колоніальних зв'язків, яка колись конкурувала лише з *Францією*, різко зменшилася під час холодної війни.

Економічний спад змусив британських політиків приймати складні рішення щодо того, де обмежені економічні ресурси могли б найбільше сприяти британським зовнішньополітичним інтересам, що, зрештою, призвело до послаблення зв'язків *Великої Британії* з більшістю її колишніх колоній.

Починаючи з адміністрації прем'єр-міністра *Тоні Блера*, *Британія* стала більш активною в африканських міжнародних відносинах, про що свідчить її провідна роль у відправці миротворчого контингенту до *Сьєрра-Леоне* в Західній Африці.

Найбільш помітна участь Британії у відносинах зі своїми колишніми африканськими колоніями відбувається в контексті *Співдружності націй*, вільного об'єднання колишніх британських колоній, яке проводить щорічні зустрічі на вищому рівні глав держав.

Інші, традиційно менш потужні колоніальні держави, такі як *Іспанія*, ніколи не були важливими дипломатичними гравцями через відсутність великих колоніальних володінь. Слабші колоніальні держави демонстрували лише спорадичний інтерес до своїх колишніх колоній під час кризових ситуацій, як, наприклад, *Бельгія* в Центральній Африці та *Італія* на Африканському Розі.

Португалія, однак, виявила новий інтерес до зміцнення культурних зв'язків зі своїми колишніми колоніями і відіграла важливу роль у сприянні врегулюванню громадянських воєн в Анголі та Мозамбіку в 1990-х роках. Незважаючи на активну участь в епоху холодної війни, більшість країн колишнього комуністичного блоку різко скоротили свою військово-політичну та економічну присутність на африканському континенті.

Заклопотаність російських лідерів економічною і політичною реструктуризацією колишнього *Радянського Союзу* унеможливила будь-яку значущу дипломатичну роль в Африці протягом 1990-х років, і російська дипломатична активність суттєво не зросла протягом першого десятиліття двадцять першого століття. Але згодом ситуація змінилась. Факторами, що визначили посилення ролі Росії в 2020-х роках стали військова і політтехнологічна допомога країнам Африки, а також використання спадщини Радянського Союзу і модель політичної взаємодії, заснована на заступництві. Згідно Африканському центру стратегічних досліджень, найбільшою мірою російський вплив проявляється в *ЦАР, Малі, Судані* і *Зімбабве*. За *Financial Times*, найбільшою мірою посилення російського впливу проявилося в країнах регіону *Сахель - ЦАР, Малі, Судан, Буркіна-Фасо* - у зв'язку з військовою допомогою, що надається країнам регіону російськими приватними військовими компаніями. Першою африканською країною, що налагодила взаємодію з російськими *приватними військовими компаніями (ПВК)* стала *ЦАР* в 2017 році. Метою бійців була допомога президенту *Фостену-Аршанжу Туадері* у збереженні контролю над країною. Російські військові фахівці діяли також у *Лівії, Судані, Мозамбіку* та *Малі*. Однією із відоміших приватних військових компаній, що фінансувались із державного бюджету російської держави, була ПВК “Вагнер”. Російський диктатор назвав цифру витрат на ПВК “Вагнер” 276 млрд рублів на рік. Уперше вагнерівці з’явились на континенті в 2017 році в *Судані*, потім в *ЦАР*, тепер ця компанія присутня вже

у 38 африканських країнах. Ключовими сферами впливу вагнерівців були *Лівія, Центрально-Африканська Республіка, Судан* і *Малі*. Річний дохід компанії на континенті оцінюється в 2,5 млрд доларів. Російські найманці не тільки займалися питаннями безпеки і військової сфери, а й контролювали видобуток цінних ресурсів. В інтересах їх керівника, бізнесмена Євгена Пригожина, в Африці діяла ціла група політтехнологів, соціологів, консультантів. Його фінансову та технічну підтримку здійснювала низка місцевих радіостанцій, газет та інтернет-сайтів. Найманці ПВК "Вагнер" були залучені до боротьби з ісламістами під час *Ісламістського заколоту в Мозамбіку* і *конфлікту в Магрібі* та брали участь в громадянських війнах, зокрема в Другій громадянській війні в Лівії і Другій громадянській війні в Центральноафриканській Республіці.

Африка стала ключовим ринком збуту для російської військової промисловості. За даними Державного агентства країни з експорту озброєнь, майже половина всієї зброї, що надходить в Африку, надходить з Росії. Основні імпортери російських озброєнь - *Алжир* і *Єгипет*, нові ринки - *Нігерія, Танзанія* і *Камерун*.

Російські промислові компанії в Африці здійснюють діяльність приблизно за 100 напрямами, які можна розділити на *п'ять груп*:

1) діючі промислові підприємства, створені на основі російських проєктних рішень. У проєктах використовується обладнання російського виробництва. Найчастіше це компанії сировинного, енергетичного та телекомунікаційного секторів (наприклад, рудник "Русала" Діан-Діан у Гвінеї, золоті копальні Nordgold у Буркіна-Фасо, видобуток нафти "Ростефтью" біля берегів Єгипту і ЛУКОЙЛом у *Гані*, *Єгипті* та *Нігерії*, центр *ГЛОНАСС* у *ПАР*);

2) промислові об'єкти з російськими технологіями, що перебувають у будівництві (наприклад, металургійний супердовгобуд *Ajaokuta Steel* у *Нігерії*, "Російська промислова зона" в *Єгипті*, центр ядерної науки і технологій у *Замбії*, "Уралхім" з ангольською Grupo Opaia будує завод "Аміак-карбамід");

3) постачання російської промислової продукції (праворульних самоскидів "КамАЗ" до *ПАР*, спеціальних залізничних вагонів до *Гвінеї* від Об'єднаної вагонобудівної компанії, залізничного обладнання "Трансмашхолдингу" до *ПАР*);

4) надання науково-інжинірингових послуг (проведення експертиз, аудит, техніко-економічне обґрунтування, випробування, розроблення технічних проєктів і технологічних регламентів, обґрунтування техніки безпеки, наприклад: НВО ЦКТІ імені Ползунова спільно з ПАТ "Силові машини"

виконує роботи з гідравлічних випробувань обладнання блоку ТЕС “Жижель” (*Алжир*));

5) придбання місцевих підприємств (наприклад, металургійний завод (Si-Mn) групи “Ренова” в *ПАР*).

Близько 70 % алмазної продукції *Анголи* надходить від спільного російсько-ангольського підприємства ДРВ “*Катока*”, гірничорудний комплекс дає змогу видобувати до 10 млн тонн руди на рік. *Гвінейська Республіка* є одним із ключових регіонів діяльності “Русал”, який вклав в економіку країни понад 500 млн доларів. У країні знаходиться близько 50 % світових запасів бокситів, які є основною сировиною для алюмінієвої промисловості. Російські бізнесмени схильні входити в країну виключно через підтримку російської держави та міжурядові відносини з африканськими країнами.

Росія поступово витісняє *Францію* з Африки. Певним симптомом цього став державний переворот у *Нігері* після нещодавньої втрати французами позицій в *Буркіна-Фасо* та *Малі* під російським тиском.

26 липня 2023 року в Нігері відбувся державний переворот, в ході якого президентська гвардія країни змістила і затримала президента *Мохаммеда Базума*. Згодом генерал *Абдурахман Чіані*, командувач президентською гвардією, проголосив себе лідером країни і заснував *Національну раду із захисту Батьківщини*, підтвердивши успіх державного перевороту. 28 липня *Чіані* проголосив себе президентом хунти, заявивши, що він змістив *Базума*, щоб уникнути “поступового і неминучого розпаду” країни, і звинувативши його в приховуванні ситуації в країні.

Всі діючі держави-члени *ЕКОВАС*, за винятком *Кабо-Верде*, зобов'язалися задіяти свої збройні сили в разі військової інтервенції під керівництвом *ЕКОВАС* проти нігерської хунти і навпаки, військові хунти в *Буркіна-Фасо* та *Малі* оголосили, що направлять війська на підтримку хунти, якщо така військова інтервенція буде здійснена під час укладення пакту про взаємну оборону.

Нігер вважався ключовим партнером США та Європи у протидії ісламістам. Після того, як хунта в Малі за підтримки найманців ПВК “Вагнер” фактично виштовхала звідти французький контингент, саме до *Нігеру* Париж перекинув близько 1,5 тис. французьких вояків, а також винищувачі та гелікоптери. Нігер належить до спільноти колишніх французьких колоній в Африці на південь від Сахари, яку називають Франсафрік (Françafrique).

У Західній Африці, окрім нього, туди входять такі країни, як *Сенегал, Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо, Того, Бенін, Нігер, Малі, Гвінея*. Протягом десятиліть вплив *Франції* в її колишніх колоніях піддавався серйозним

випробуванням. Серед багатьох претензій – валютна угода, яка зобов'язує чотирнадцять африканських країн тримати половину своїх резервів у французькому казначействі у спеціальній валюті – франках КФА (Communauté financière en Afrique). Ці гроші вже прозвали "останньою колоніальною валютою". За економічними показниками в цьому регіоні впродовж двох десятиліть Китай обігнав Францію як головний торговельний партнер. "Епоха Франсафрік завершилася", – сумно констатував *Емманюель Макрон* під час останнього африканського турне у березні 2024 року. Париж більше не є провідною державою в західній Африці.

В Африці *Росія* вдало реанімувала антиколоніальний дискурс, який, по суті, був спрямований проти Франції. Ця ворожість до Франції підсилювалася високотехнологічною пропагандою в соціальних мережах та ЗМІ. Французька газета La Croix звернула увагу, зокрема, на карикатури, на яких Макрон зображений як жорстокий диктатор у супроводі своїх "агентів обману", а саме радіо RFI та армії. Або французький президент зображен у вигляді щура, що загрожує Африці, якого незабаром знищить "Вагнер". Ці матеріали ніколи не підписуються, але спостерігачі вбачають, що за ними стоять російські сили, за ініціативи яких було реалізовано кілька кампаній з дезінформації, створення медіа та маніпулювання місцевими журналістами. Для Росії Африка – це не лише постачання зброї та доступ до добування таких цінних копалин, як золото, алмази та уран, а й обхід санкцій, накладених ЄС та США. А ще підтримка країнами Півдня її зовнішньої політики, зокрема в ООН. Увесь континент має 25 відсотків голосів у цій організації, а до 2030 року саме на нього припадатиме чверть населення планети. У березні 2022 року кілька країн Африки утрималися від підписання резолюції ООН із засудженням російської агресії в Україні, а Малі та Сирія проголосували синхронно з країною-агресоркою.

Усі звернули увагу, коли саме стався путч в *Нігері*. В акурат під початок саміту *Росія-Африка* у Петербурзі. На нього і приїхали лише 17 глав держав (на попередній подібній зустрічі їх було 43), але Путін насипав їм чимало подарунків. Звинувативши Україну у зриві зернової угоди, він пообіцяв допомогти безкоштовним зерном кільком особливо дружнім країнам. І хоча деякі лідери, наприклад очільник *ПАР*, обурились таким дарункам, сказавши що вони не вирішують проблему з продовольством у глобальному вимірі, один з учасників форуму у коментарі для France 24 похвалив російського диктатора: "Росія прислухається до наших реальних потреб, вона нічого не нав'язує натомість. Вона не розміщує війська на нашій території, і якщо вам потрібна зброя, вона нам її дає". А проросійський очільник Буркіна-Фасо після солодких

слів Путіна із засудженням “неоколоніалізму” так розчулився, що заявив: “Ми поділяємо ту ж історію з Росією, що і забуті народи світу”. В останні роки Росія послідовно витісняє Францію із зони її інтересів у Африці. Російські найманці вже кілька років активно діють у Лівії, де в обмін на концесії на нафтові родовища вони стримують вплив Франції. Після Малі у 2022 році французька армія залишила також Буркіна-Фасо, звідусіль її примусила це зробити місцева влада у кооперації з російськими найманцями. В усіх трьох столицях над офіційними будівлями майоріли російські прапори, а на вулицях панували антифранцузькі настрої. “Чи стане її наступною ціллю Кот-д’Івуар, де Франція все ще має 950 солдатів?”, – завдалася питанням оглядачка Le Figaro Ізабель Лассер. “Принаймні, на це вказує нещодавнє відео, на якому російські найманці в карикатурній формі допомагають місцевим ліквідувати французьких солдатів, зображених у вигляді демонів Макрона”, – зауважила вона. Прямих доказів, що за путчем у Нігері стоїть “Вагнер”, немає, каже американська розвідка. Але є російські прапори та проросійські гасла, і якщо конфлікт закінчиться збройним протистоянням, то найманці з Малі та Буркіна-Фасо, а ці країни вже заявили про повну підтримку путчистів, природнім чином опиняться і в Нігері. “Франція стає ідеальним цапом-відбувайлом”, – констатував нещодавно Еммануель Макрон, і це не можна оцінити ніяк інакше як глобальну поразку Франції. Хоча французькі експерти утримуються від таких однозначних оцінок. “Російський наратив добре спрацював на Півдні. В Африці ідея про те, що Росія лише захищається, в той час як НАТО готове напасти, поширюється як лісова пожежа”, – констатував колишній дипломат *Мішель Дюкло* в ефірі французького радіо. Всього за кілька років вона стала авангардом глобального антизахідного руху, додав він. “Битва між автократіями і демократіями точиться не лише на російсько-українському фронті. Вона також відбувається на Африканському континенті, де автократичні режими тепер віддають перевагу підписанню угод з Москвою”, – підкреслив дипломат.

За винятком Росії, інші країни комуністичного блоку, які колись мали привілейовані відносини з африканським континентом, або повністю зникли (наприклад, колишня Східна Німеччина, яка зараз є частиною об'єднаної Німеччини), або стали маргіналізованими (наприклад, Куба) через їх статус ізгоїв у міжнародній системі та різке скорочення допомоги, яку раніше надавали їх соціалістичні покровителі.

Єдиним винятком з цієї тенденції є *Китайська Народна Республіка*, чия колись грізна присутність у 1960-х роках трансформувалася наприкінці 1980-х років в основному в дипломатичну боротьбу з *Тайванем* за те, чию столицю - *Пекін* або *Тайбей* - африканські уряди визнають офіційною резиденцією

китайського уряду. Однак на початку XXI століття зростаючий попит економіки КНР на сировинні ресурси (особливо нафту) і ринки збуту спричинив різке розширення китайсько-африканських відносин, що змусило вчених підкреслити потенційну небезпеку, яку така діяльність становить для західних, особливо американських, інтересів в Африці.

Рішучість Китаю відігравати провідну роль в Африці наочно демонструє низка форумів з питань китайсько-африканського співробітництва, перший з яких відбувся в Пекіні, Китай, у 2000 році, а один із останніх – у червні-липні 2023 року. Це - Третя Китайсько-африканська торговельно-економічна виставка у *Чанші* в *Китаї*, яка принесла китайським споживачам продукцію високої якості за низькими цінами, а для африканських виробників та торговців – вихід на нові експортні ринки.

Китай продовжує розширювати імпорт африканських товарів, пояснюючи це зокрема бажанням допомогти країнам Африки відновити економіку після пандемії COVID-19. КНР – це друга за величиною країна призначення африканської сільськогосподарської продукції. Останніми роками середній темп зростання експорту африканської сільськогосподарської продукції в Китай досяг 11,4%. З липня 2022 року *Кенія* експортувала до Китаю понад 3000 тонн свіжих авокадо, що принесло дохід понад 3200 фермерам. Місцева влада *Кенії* розраховує найближчими роками збільшити обсяг експорту до 100,000 тонн щорічно. Уряд *Кенії* створив сприятливе нормативно-правове середовище для залучення капіталу, технологій та досвіду з Китаю на тлі прагнення здійснити економічні перетворення, орієнтовані на людину.

На 8-й Міністерській конференції Форуму з китайсько-африканської співпраці у 2021 році Китай оголосив про створення “зеленого коридору” для імпорту африканської сільськогосподарської продукції. З того часу більше десятка африканських країн отримали дозвіл на експорт до Китаю сільськогосподарської продукції, такої як цитрусові з *ПАР* та кунжут із *Танзанії*.

За допомогою різноманітних заходів - Китайської міжнародної імпортної виставки, Китайсько-африканської економічної та торгової виставки, фестивалів онлайн-покупок та інших платформ - Китай допомагає африканській продукції вийти на китайський та світовий ринки.

Китай налагодив тісні стосунки з *Демократичною Республікою Конго (ДРК)*, яка вважає Китай “привілейованим” та “стратегічним” партнером. Згідно з офіційною статистикою, нові інвестиції Китаю в ДРК досягли 500 мільйонів доларів у 2022 році, а обсяг торгівлі між двома країнами становив

21,8 мільярда доларів того ж року. Станом на зараз Китай встановив нульові тарифи приблизно на 97 відсотків товарів із ДРК.

За останні роки Китай направив до Африки сільськогосподарських експертів та створив понад 20 сільськогосподарських демонстраційних центрів. Китайські підприємства створили сільськогосподарські кооперативні парки та переробні підприємства в африканських країнах, використовуючи передові технології, обладнання та досвід, щоб підвищити врожайність.

У лютому 2022 року кілька китайських підприємств підписали угоди про співпрацю щодо будівництва заводів попередньої переробки каучуку, пальмової олії, бавовни та іншої сільськогосподарської продукції в Кот-д'Івуарі та інших країнах Західної Африки.

Зараз у *Кот-д'Івуарі*, одному з провідних виробників каучуку в світі, введено в експлуатацію два заводи китайського підприємства з переробки каучуку, річна потужність яких становить близько 260,000 тонн, що еквівалентно чверті виробництва каучуку в країні.

Китай та Африка за останні роки реалізували низку економічних проектів на таких платформах як *Ініціатива* "*Пояс і шлях*" та *Китайсько-африканська торговельно-економічна виставка.*

За даними Міністерства комерції Китаю, Китай залишається найбільшим торговим партнером Африки протягом 14 років поспіль. Обидві сторони спільно побудували та ввели в експлуатацію понад 10,000 км залізниць, близько 100,000 км автомобільних доріг, а також низку важливих об'єктів інфраструктури, включаючи аеропорти, доки, мости та електростанції.

В останні роки співпраця між Китаєм та Африкою розширилася від сільського господарства, інфраструктури та виробництва до нових галузей, таких як "зелена" економіка, охорона здоров'я, фінанси та цифрові інновації.

З початку 2023 року багато місцевих органів влади в Китаї направили делегації до Африки або провели форуми співпраці для розширення контактів з африканськими країнами.

Різноманітні середні держави відіграють різну роль на африканському континенті. *Індія* визнана зростаючою економічною силою в Африці. *Канада* і скандинавські країни, особливо *Швеція*, демонструють значний гуманітарний інтерес, особливо щодо допомоги голодуючим на Африканському Розі і на півдні Африки.

Ізраїль намагається проводити агресивну політику щодо Африки, яка передбачає обмін ізраїльської технічної допомоги на продовження або відновлення дипломатичного визнання держави *Ізраїль*.

Інші близькосхідні держави, такі як *Саудівська Аравія*, проводять релігійну політику щодо переважно мусульманських держав Північної та Північно-Східної Африки.

Нарешті, *Бразилія* є одним з лідерів у просуванні латиноамериканських економічних відносин з африканським континентом.

Конкретний вплив іноземних держав на африканські міжнародні відносини висвітлює еволюція зовнішньої політики *США* щодо Африки. За часів холодної війни американські політики керувалися головним чином ідеологічним інтересом стримування колишнього *Радянського Союзу* та його комуністичних союзників. Різноманітні президентські доктрини, починаючи з доктрини *Г.Трумена* 1947 року і закінчуючи доктриною *Р.Рейгана* 1980-х років, проголошували право Вашингтона на інтервенцію проти комуністичного просування по всьому світу, в тому числі в Африці.

Як наслідок, прозахідні адміністрації, такі як *Сенегал* за президента *Абду Діуфа*, розглядалися як потенційні союзники США, що заслуговують на іноземну допомогу, тоді як марксистські адміністрації, зокрема на *Мадагаскарі* за президента *Дідьє Раціраки*, були ізольовані. Американські політики також прагнули встановити особливі відносини зі стратегічно важливими регіональними гравцями, такими як *Марокко* в Північній Африці, *Ефіопія* на Африканському Розі та *ПАР* на півдні Африки, які надавали особливі права військового доступу або утримували важливі технічні об'єкти США (наприклад, телекомунікаційні станції), що вважалися критично важливими для політики стримування в Африці.

Тим не менш, Сполучені Штати очікували, що Франція та інші європейські союзники візьмуть на себе провідну роль на своїх колишніх африканських колоніальних територіях. Сполучені Штати розглядали Африку як особливу європейську відповідальність.

Закінчення холодної війни означало відхід Вашингтона від ідеологічної політики на користь торгівлі та інвестицій. У 1996 році адміністрація Білла Клінтона оприлюднила першу офіційну торговельну політику США, спрямовану на агресивний пошук нових ринків в Африці.

Обрання *Барака Обами* у 2008 році першим афроамериканським президентом США породило надзвичайні очікування щодо майбутнього зовнішньої політики США стосовно Африки. Окрім того, що Обама є продуктом африканської діаспори і опублікував дві добре сприйняті книги, в яких згадується Африка, він є першим чинним президентом, який відвідав африканський континент ще до вступу на посаду, включаючи поїздку до країни свого батька - *Кенії* - на п'ять тижнів у 1998 році перед вступом до Гарвардської

школи права, а також до *Чаду, Джибуті, Кенії* та *ПАР* на два тижні в 2006 році, коли він був сенатором США. Тим не менш, за часів адміністрації Обами Африка залишалася регіоном, який викликав найменше занепокоєння в глобальній ієрархії зовнішньої політики США, оскільки Білий дім з необхідності зосередився на внутрішніх проблемах та інших регіонах, які вважалися більш важливими, зокрема, на складних викликах, пов'язаних з триваючою кризою в американській економіці та наглядом за двома війнами в Афганістані та Іраку.

Варто зазначити, що закінчення холодної війни породило очікування того, що великі держави будуть координувати свої зусилля для вирішення низки проблем, що постали перед африканським континентом, зокрема, вирішення регіональних конфліктів і сприяння регіональному економічному розвитку. Очікування від співпраці між великими державами, однак, були розвіяні тим, що деякі вчені називають "*настанням холодного миру"*, в якому великі держави конкурують за ринки та вплив у всіх регіонах світу, включаючи Африку.

Визначальною характеристикою "*холодного миру*", що нагадує "*боротьбу за Африку*" в колоніальну епоху, є поява висококонкурентної і подекуди конфліктної системи, в якій політика великих держав дедалі більше визначається одним і тим же фактором: *економічним інтересом*. Така концептуалізація міжнародної політики не виключає існування елементів, що врівноважують її, зокрема, появу більш *космополітичного міжнародного режиму*, про що свідчить *Оттавський договір* 1997 року про заборону протипіхотних мін, створення *міжнародних трибуналів* для розгляду злочинів проти людяності в *Руанді* та *колишній Югославії*, а також заснування *Міжнародного кримінального суду (МКС)*. Вона також не ігнорує довготривалість стратегічних інтересів великих держав в Африці. Справа в тому, що *економічні інтереси* здебільшого є ключем до розуміння сучасної конкуренції між великими державами і конфліктів в Африці. Конкуренція між великими державами особливо проявилася у високоприбуткових нафтовій, телекомунікаційній і транспортній галузях, що призвело до напруженості у відносинах між великими державами.

У випадку *Франції*, наприклад, ще до російської агресивної політики в Африці, політики розглядали проникнення *американських* та інших західних компаній як вторгнення або навіть як агресію у французьку зону впливу у франкомовній Африці. Серйозність, з якою це питання розглядалося на найвищому рівні французького політичного істеблішменту, була продемонстрована публічним визнанням міністра співробітництва Франції

Мішеля Руссена про те, що було проведено низку зустрічей щодо того, як найкраще захистити французькі інтереси, в тому числі в економічній сфері, від інтересів Сполучених Штатів.

Африка стає все більш важливим джерелом світової нафти та інших природних ресурсів. Зростаюча конкуренція між великими державами має важливі наслідки для дебатів про залежність і деколонізацію. З точки зору нового покоління африканських лідерів, зростаюча економічна конкуренція між великими державами дає можливість послабити раніше привілейовані стосунки залежності і прагнути до особливих відносин і, особливо, економічних контрактів з країнами, які готові надати найкращу пропозицію.

Нове покоління африканських лідерів успішно використовує свою зміцнілу незалежність у міжнародній системі для отримання найкращих пропозицій для своїх країн, забезпечуючи тим самим майбутні перемоги на виборах у демократичних політичних системах, де громадська підтримка, а не авторитарна сила, все частіше стає ключем до влади.

5. Роль ООН на Африканському континенті

Відносини африканських країн з ООН мають вирішальне значення для розуміння актуальності дебатів про деколонізацію та залежність. В епоху незалежності 1960-х років цілий ряд факторів свідчив про те, що членство в ООН сприяло тому, що перше покоління африканських лідерів змогло взяти на себе більший контроль над міжнародними відносинами своїх країн.

Крім того, що членство в ООН слугує конкретним символом африканської незалежності, воно історично надало африканським лідерам важливий міжнародний форум для просування африканських поглядів на різноманітні міжнародні питання, такі як однозначна підтримка повної деколонізації, протидія апартеїду в *ПАР*, сприяння соціально-економічному розвитку, а також необхідність роззброєння та увага до регіональної безпеки.

Найважливіше те, що ООН є унікальним форумом для дипломатичних переговорів. Будучи фінансово неспроможними утримувати посольства по всьому світу, не кажучи вже про Африканський континент, африканські дипломати користуються тим, що майже всі країни мають постійні представництва в Нью-Йорку для здійснення повсякденної дипломатичної діяльності. В епоху, коли для багатьох західних людей, особливо в Сполучених Штатах, стало модним критикувати участь своїх країн в ООН як таку, що не дає відчутних економічних чи політичних переваг, важливо визнати, що агентства ООН часто відіграють важливу адміністративну роль та роль у розвитку

багатьох африканських країн. У кількох африканських столицях розташовані різноманітні представництва ООН, чиї бюджети та персонал іноді наближаються до бюджетів і штатів їх колег в урядах приймаючих країн. Наприклад, у *Дакарі*, столиці *Сенегалу*, офіси представляють різні агентства ООН, включаючи *Програму розвитку ООН* (*ПРООН*), *Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ)*, *Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)*, *Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародну організацію праці (МОП) та Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).*

Відображаючи настрої африканських політиків у 1960-х роках, один сенегальський дипломат зазначив, що "*ці установи вважалися критично важливими для досягнення цілей розвитку Африки на початковому етапі здобуття незалежності і давали надію, особливо бідним країнам, які не мали ані ресурсів, ані досвіду для реалізації досліджень і програм, що проводилися кожною з цих установ*".

Після холодної війни частина африканських лідерів та інтелектуалів часто асоціює ООН з іноземним втручанням і нав'язуванням західних цінностей. Основною причиною такого розвитку подій є посилене залучення ООН до різноманітних африканських криз, кількість яких зросла в епоху після закінчення холодної війни. Ці кризи іноді відбуваються на тлі "розпаду держав" - тимчасового розпаду легітимної, суверенної влади національної держави, яка несе відповідальність за підтримання правопорядку на своїй території. Цей розпад може бути повним, як у випадку з *Сомалі*, коли країну охопила громадянська війна після повалення сомалійського диктатора *Мохаммеда Сіада Барре* в 1991 році, або ж він може спричинити за собою втрату ефективної центральної влади над більшою частиною країни, незважаючи на існування правлячого режиму, як це сталося у випадку з *ДРК* за часів авторитарного правління *Лорана Дезіре-Кабіли*. Таке сприйняття пояснюється заміною класичних міжнародних норм суверенітету і невтручання у справи держав-членів ООН новим набором норм, які зосереджуються на захисті прав людини і гуманітарному втручанні, зокрема, для порятунку біженців та інших народів, яким загрожують громадянський конфлікт і голод.

З 1960 року в Африці діє понад тридцять миротворчих місій ООН, що є найбільшою кількістю серед інших регіонів. Зростаюча кількість операцій із забезпечення безпеки, розпочатих регіональними блоками, відіграє все більш важливу роль у миротворчих зусиллях.

Сьогодні понад п'ятдесят тисяч військовослужбовців беруть участь в операціях ООН в Африці, і ще десятки тисяч - у регіональних місіях у країнах,

де громадянські війни та повстання призводять до загибелі мирних жителів і загрожують дестабілізацією навколишніх регіонів.

Багато експертів погоджуються з тим, що миротворчі місії допомагають захистити цивільне населення і зменшити деякі з найгірших наслідків війни, хоча деякі критики стверджують, що вони часто мають глибокі недоліки і є неефективними у створенні тривалого миру. Повідомлення про сексуальні та інші зловживання з боку миротворців ООН викликали особливий осуд в останні роки і спонукали до певних реформ. Проте, тривають палкі дебати про те, як зробити ці місії більш ефективними, наприклад, звернувшись до ініціатив, що не належать до ООН, щоб принести мир в охоплені конфліктами частини Африки.

Приблизно половина миротворчих місій ООН, що діють по всьому світу, знаходяться в Африці. До них відносяться *Аб'єй*, територія, що оспорюється *Суданом* і *Південним Суданом* (*ЮНІСФА; United Nations Interim Security Force for Abyei - UNISFA*); *Центральноафриканська Республіка* (*МІНУСКА; UN Mission in the Central African Republic – MINUSCA*); Демократична Республіка Конго *(МОНУСКО; The United Nations Organization Stabilization Mission in the Democratic Republic of Congo* - M O N U S C O*);* Південний Судан (*МООНЮС; The United Nations Mission in South Sudan - UNMISS*); та Західна Сахара (*МООНРЗС; The United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara* - M I N U R S O).

Крім того, зростає кількість миротворчих і безпекових місій під егідою регіональних блоків, таких як *Африканський Союз (АС)* і *Економічне співтовариство західноафриканських держав (ЕКОВАС)*, які є альтернативою традиційним миротворчим операціям ООН. Наразі *АС* та регіональні партнери здійснюють нагляд за десятьма операціями в сімнадцяти країнах, в яких задіяно понад сімдесят тисяч військовослужбовців. Найбільшими з них є *Перехідна місія Африканського Союзу в Сомалі (ATMIC; African Union Transition Mission in Somalia - ATMIS)* і Багатонаціональна спільна оперативна група *Комісії басейну озера Чад* (*Lake Chad Basin Commission Multinational Joint Task Force - MNJTF*). Зовсім недавно, у 2022 році, чотири місії на чолі з африканськими країнами розпочали або переглянули свої мандати з метою врегулювання конфліктів, що загострюються, і підтримки переходу до миру в *Демократичній Республіці Конго (ДРК), Ефіопії, Гвінеї-Бісау* і *Сомалі.*

Європейський Союз (ЄС) також відіграє певну роль, хоча його присутність зменшилася через зростання напруженості між африканськими країнами і колишніми колоніальними державами. Сили ЄС по боротьбі з повстанцями на чолі з Францією були змушені вивести свої війська з *Малі* в

2022 році після того, як військова хунта захопила малійський уряд, а деякі інші зусилля за участю *Франції* в *Сахелі* були зустрінуті вороже з боку регіону.

Організація Об'єднаних Націй є головним органом, який санкціонує міжнародні миротворчі місії та здійснює нагляд за ними. Зазвичай вона дотримується *трьох принципів розгортання миротворців*: 1) основні сторони конфлікту повинні дати згоду; 2) миротворці повинні залишатися неупередженими, але не нейтральними; 3) миротворці не можуть застосовувати силу, окрім як для самооборони і захисту мандату.

Однак миротворці ООН були розгорнуті в зонах бойових дій, де не всі основні сторони дали на це згоду, як, наприклад, у *Малі*. На початку 2023 року *Малі* та *ДРК* офіційно попросили миротворців ООН піти; плани виведення військ обох країн наразі перебувають на стадії розробки.

Відповідно до Статуту ООН, *Рада Безпеки* може санкціонувати операцію, якщо за неї проголосують щонайменше дев'ять з п'ятнадцяти її членів і не накладе вето один з п'яти постійних членів (*США, Китай, Франція, Росія і Велика Британія*). Рада Безпеки також повинна голосувати за продовження миротворчих операцій, коли закінчується термін дії мандатів, як правило, щороку.

Африканський Союз, до складу якого входять усі п'ятдесят п'ять африканських держав, розпочинає миротворчі операції з дозволу *Ради миру і безпеки*, що складається з п'ятнадцяти членів (Рада не має постійних членів). Організація Об'єднаних Націй також часто бере участь у місіях під проводом Африки. У випадку з *Місією Африканського Союзу в Сомалі (AMICOM; AU Mission in Somalia - AMISOM)* Організація Об'єднаних Націй санкціонувала місію *Африканського Союзу* і надавала фінансування, логістику та іншу підтримку, доки Рада Безпеки не санкціонувала реконфігурацію місії в 2022 році для створення нинішньої *ATMIC*.

Аналогічно, дві основні спеціальні ініціативи з безпеки на континенті - *Міжнародна багатонаціональна група по боротьбі з "Боко Харам"* і *Сахельська група "Великої п'ятірки"* - були санкціоновані АС і отримали підтримку Ради Безпеки ООН, що посилило їх мандати.

Мандати миротворців відрізняються в залежності від обсягу і масштабу конфлікту, а також від органу або групи, що здійснює нагляд за місією.

Організація Об'єднаних Націй розгортає миротворчі сили для захисту цивільного населення в збройних конфліктах, запобігання або стримування бойових дій, стабілізації постконфліктних зон, допомоги в реалізації мирних угод і сприяння демократичним перетворенням. Для досягнення цих цілей миротворці беруть участь у різноманітних заходах з розбудови миру,

включаючи: роззброєння, демобілізація та реінтеграція колишніх комбатантів; знешкодження наземних мін; відновлення верховенства права; захист і просування прав людини; допомога у проведенні виборів.

Однак експерти відзначають, що з роками миротворчі мандати ООН стали розтягнутими, а обов'язки миротворців подекуди розмитими. Замість того, щоб стежити за дотриманням миру, як це робила ООН під час холодної війни до кінця 1980-х років, миротворчі операції, такі як *Місія ООН в Афганістані (MINUSMA)* та *AMICOM*, фактично стають на чийсь бік і беруть участь у різних видах діяльності, включаючи захист об'єктів та інфраструктури, боротьбу з повстанцями і ефективне ведення бойових дій.

Місії Африканського Союзу також зазнали змін у своїх цілях. Наприклад, початковий мандат AMICOM, затверджений Радою миру і безпеки АС і Радою Безпеки ООН на початку 2007 року, був зосереджений на захисті перехідного уряду *Сомалі*. Але з часом масштаб місії змінився, і згодом вона зосередилася на сприянні передачі відповідальності за безпеку сомалійським силам при одночасному зменшенні загрози з боку "*Аш-Шабааб*" та інших збройних угруповань. Створена у 2022 році на заміну *AMICOM* місія *ATMIC* зосередилась на згортанні миротворчих операцій через п'ятнадцять років. Хоча в листопаді 2023 року місія була продовжена щонайменше до червня 2024 року.

Тим часом, мирні ініціативи на чолі з Африкою, що діють поза традиційними рамками ООН, мають широкий спектр мандатів, таких як робота над припиненням вогню або мирними угодами, підтримка виборів, захист лідерів, які стикаються з заворушеннями, проведення стабілізаційних заходів і боротьба з повстанцями, а також боротьба з кризами в галузі охорони здоров'я. *Сахельські об'єднані сили* "*Великої п'ятірки*", які розглядаються як доповнення до Місії ООН в Сахелі (*МИНУСМА*) і спочатку складалися з військ *Буркина-Фасо, Чаду, Малі, Мавританії* і *Нігеру*, мають мандат на боротьбу з тероризмом, транскордонною злочинністю і торгівлею людьми в *Сахелі*. Однак *Малі* вийшла з цієї *ініціативи* після військового перевороту 2020 року, а військові уряди *Буркіна-Фасо* і *Нігера* оголосили в грудні 2023 року, що вони також вийдуть з цієї *ініціативи*, що змусило *Чад* і *Мавританію* розглянути можливість повного розпуску *Сахельської групи "Великої п'ятірки"*.

Станом на кінець 2023 року *Бангладеш, Руанда і Непал* були найбільшими постачальниками військових і поліцейських сил для місій ООН в Африці. *Сполучені Штати, Китай* і *Японія* є найбільшими донорами *Департаменту миротворчих операцій ООН*, чий бюджет, який наразі становить близько 6,5 мільярдів доларів США та контролюється Генеральною Асамблеєю ООН. Для порівняння, оборонний бюджет США у 2023

фінансовому році становив 1,5 трильйона доларів. Миротворці ООН отримують зарплату від своїх урядів, яку відшкодовує Організація Об'єднаних Націй, що наразі становить приблизно 1400 доларів на одного миротворця на місяць.

Розрив між тими країнами, які посилають війська, і тими, які фінансують місії, часто є джерелом напруженості. Багаті країни витрачають найбільше коштів на миротворчість, але надсилають відносно мало військ. Тим часом країни, які або надсилають війська, або чиї громадяни безпосередньо зачіпаються миротворчими місіями, часто мають менше впливу на те, як вони розробляються і яким чином отримують мандат.

Лідери африканських країн і ООН закликають африканські сили відігравати більшу роль у забезпеченні миру і стабільності на континенті, але бюджетні обмеження залишаються. На відміну від *Організації Об'єднаних Націй* з її регулярним миротворчим бюджетом, *АС* змушений постійно шукати донорів - таких як *ООН, ЄС* і *США* - для фінансування своїх місій. У 2023 році понад дві третини бюджету *АС* було профінансовано міжнародними партнерами, а не державами-членами. У 2016 році Африканський союз розпочав кампанію зі збільшення фінансування безпекових ініціатив країнами-членами, але до 2020 року йому не вдалося досягти поставленої мети - 400 мільйонів доларів США.

У 2023 році виповнюється *сімдесят п'ять років* сучасній миротворчій діяльності - перша миротворча місія Організації Об'єднаних Націй розпочалася менш ніж через три роки після заснування цієї глобальної організації в 1945 році.

За ці роки ці місії досягли певних відчутних успіхів, але експерти все ще розходяться в думках щодо того, як вимірювати успіх: *покращення статус-кво, виконання мандату і припинення конфлікту є одними з можливих критеріїв*.

Загалом вважається, що операції ООН в Африці мали неоднозначні результати, хоча деякі з них вважаються більш успішними, наприклад, операції в *Кот-д'Івуарі, Ліберії* та *Сьєрра-Леоне*. У *Сьєрра-Леоне* місія ООН, відома як "*МООНСЛ*", була розгорнута в 1999 році, щоб допомогти покласти край майже десятирічній громадянській війні в країні шляхом виконання *Ломейської мирної угоди*. Успіх місії спостерігачі пояснюють низкою обставин, зокрема, прихильністю воюючих сторін до мирного процесу; відповідним мандатом, забезпеченим достатніми ресурсами для його виконання, в тому числі для роззброєння та реінтеграції колишніх комбатантів; міжнародною підтримкою процесу встановлення миру та притягнення винних до відповідальності. "*Вона була недосконалою, але, на загальну думку, зробила більшу частину того, заради чого була створена*", - зазначали експерти.

Однак, якщо хоча б одна сторона не бажає припинити бойові дії, миротворча місія, швидше за все, зіткнеться з більшими проблемами, як це сталося в *Центральноафриканській Республіці (ЦАР)* і *ДРК*. Аналогічно, хороші відносини з приймаючою державою мають вирішальне значення для здійснення справжнього мирного процесу і політичної стратегії. Наприклад, *Місія ООН у Демократичній Республіці Конго*, одна з найбільших і найтриваліших миротворчих операцій ООН, з роками зазнає дедалі більшої уваги з боку керівництва цієї країни.

Місія була спочатку розгорнута в 2010 році для захисту цивільного населення і підтримки стабілізації уряду, який зіткнувся з повстанськими угрупованнями в умовах політичної нестабільності. Конфлікт, що триває, призвів до переміщення мільйонів людей. Однак уряд стверджує, що війська ООН неохоче вступають у протистояння з повстанськими угрупованнями, а цивільне населення протестує проти того, що вони називають відсутністю належного захисту і широкомасштабним сексуальним насильством з боку солдатів. Місія стала настільки непопулярною, що у вересні 2023 року президент *Фелікс Чісекеді* попросив ООН вивести її за рік до завершення. Проблеми *Східного Конго* змусили керівництво *ДРК* запросити додаткові регіональні зусилля для врегулювання, але конфлікт все ще триває.

У більш широкому масштабі дослідники намагаються оцінити переваги миротворців на місцях. Наприклад, було виявлено, що присутність миротворців корелює з меншою кількістю жертв серед цивільного населення, і що більша кількість миротворців - зокрема, більш різноманітних миротворців - корелює з меншою кількістю жертв серед цивільного населення і військових. Одна група експертів змоделювала сценарії з втручанням та без нього і дійшла висновку, що миротворчі місії в кінцевому підсумку є економічно ефективним заходом, чий внесок у пом'якшення конфлікту та запобігання його наслідкам часто недооцінюється.

Деякі експерти стверджують, що ті, хто вважає миротворчість дорогим заходом, часто не враховують витрат, яких вдається уникнути завдяки їх операціям. Офіс урядової підзвітності США повідомив, що фінансова підтримка миротворчої діяльності ООН була б у вісім разів ефективнішою для Сполучених Штатів, ніж пряме відправлення американських військ до зони конфлікту.

Миротворчі місії ООН на Африканському континенті критикують за широке коло проблем, включаючи неефективне управління, бездіяльність, коли цивільне населення перебуває під загрозою, порушення прав миротворців і

проблеми з фінансуванням. Але найчастіше в основі помилок місій, на думку експертів, лежать широкі мандати, які важко реалізувати.

Миротворці потрапляють під обстріл через неспроможність втрутитися в критичні моменти. Звіт внутрішніх розслідувачів ООН за 2014 рік показав, що миротворці в усьому світі реагували лише на один з п'яти випадків, коли цивільним особам загрожувала небезпека, і що вони не змогли застосувати силу під час смертельних нападів. Однією з найбільш згадуваних невдач на африканському континенті є нездатність ООН запобігти геноциду в *Руанді* в 1994 році, незважаючи на присутність миротворців на місцях. Понад вісімсот тисяч руандійців було вбито протягом ста днів. Незважаючи на деякі реформи останніх років, невдачі в захисті цивільного населення продовжуються, повідомляє *Economist*, значною мірою через обмеження країн, що надають війська, щодо використання їх миротворців. Крім того, внутрішня оцінка 2021 року показала, що рівень етики і доброчесності миротворчого персоналу є низьким, а відповідальність за неправомірну поведінку - низькою.

Миротворчі сили також звинувачували у порушенні прав людини, зокрема у поширених звинуваченнях у сексуальному насильстві та експлуатації. У 2023 році Організація Об'єднаних Націй притягнула до дисциплінарної відповідальності кількох солдатів *Місії ООН зі стабілізації в Демократичній Республіці Конго* за звинуваченнями в сексуальній експлуатації та насильстві. Двома роками раніше Організація Об'єднаних Націй відкликала сотні габонських миротворців з *ЦАР* і розпочала розслідування після звинувачень у сексуальному насильстві над дівчатами. Хоча останніми роками кількість розслідувань ООН за такими звинуваченнями зросла, дуже мало з них призводять до судового переслідування, і жодне з них не закінчилося публічним засудженням. Миротворці ООН мають імунітет від судового переслідування в країнах, де вони дислокуються. Нещодавно схвалена миротворча місія на чолі з *Кенією* для зменшення бандитського насильства на *Гаїті* викликала занепокоєння ще до її розгортання через історію зловживань у кенійській поліції.

Інші критики стверджують, що миротворчі місії є надто дорогими, зважаючи на їх неоднозначний успіх, і що вони надто залежать від фінансування з боку кількох великих донорів. Адміністрація Дональда Трампа відновила обмеження на щорічні внески США в миротворчі операції ООН і прагнула додаткових, масштабних скорочень основних операцій в *Африці*. Президент *Джо Байден* скасував ці скорочення і погодився виплатити 1 мільярд доларів, які США заборгували за миротворчі операції.

Тим часом *Китай* в останні роки збільшив свою підтримку, в тому числі створивши десятирічний фонд для миротворчих операцій з бюджетом в 1 мільярд доларів.

Ряд аналітиків вказує на те, що право вето постійних членів Ради Безпеки може затримати або послабити миротворчі мандати, як, наприклад, у суданському регіоні *Дарфур*.

В Організації Об'єднаних Націй відбуваються певні реформи. У 2018 році Генеральний секретар ООН *Антоніу Гутерріш* започаткував ініціативу "Дії заради миру" ("Action for Peacekeeping" - A4P), яка зосереджена на розробці більш цілеспрямованих миротворчих мандатів з чіткими політичними стратегіями, підвищенні безпеки миротворців, а також цивільного населення в районах проведення місій, і кращій підготовці військ. Водночас Рада Безпеки одноголосно ухвалила резолюцію, спрямовану на покращення лідерства та підзвітності в миротворчій діяльності, у відповідь на повідомлення про сексуальну експлуатацію та зловживання з боку миротворців. Однак, поки що не зрозуміло, чи перетворюється *ініціатива A4P* на конкретні зміни. Тим часом експерти відзначають, що пандемія COVID-19 посилила нагальну потребу в проведенні реформ, окреслених в *A4P*.

З огляду на поширення спеціальних ініціатив ООН повинна тісніше координувати свої дії з АС і регіональними блоками, щоб доповнювати один одного і уникати непотрібного дублювання в їх місіях. Вчені також підкреслюють важливість того, щоб країни з передовими збройними силами допомагали у підготовці та оснащенні військ. Інші експерти вбачають перспективу в підтримці додаткових місій під регіональним керівництвом, вважаючи їх більш адаптивними. На засіданні Ради Безпеки ООН, присвяченому миру в Африці в травні 2023 року, Генеральний секретар *Гутерріш* закликав до "нового покоління" операцій під проводом *Африканського Союзу*, які фінансуватимуться країнами-членами ООН - моделі, за яку все частіше виступають африканські лідери.

Інші аналітики заохочують *інклюзивність*, зокрема за збільшення кількості жінок-миротворців, участь яких, як було доведено, підвищує ефективність місій.

Більше того, багато експертів закликають великі держави робити більше, ніж просто фінансувати місії. Вони стверджують, що адміністрація Байдена повинна використовувати постійне місце Сполучених Штатів у Раді Безпеки для забезпечення того, щоб місії були адаптовані до їх середовища; керувалися чіткими, інклюзивними політичними стратегіями; і враховували такі виклики, як кліматичні ризики.

Питання для самоконтролю:

1. Що ознаменувало початок кінця формального колоніального правління в Африці?
2. Як теорія залежності описує постколоніальні міжнародні відносини африканських країн?
3. Яка роль колишніх колоніальних держав, зокрема Франції, у підтримці неоколоніальних відносин в Африці?
4. Як вплинула “холодна війна” на міжнародні відносини африканських країн?
5. У чому полягають основні відмінності між теорією залежності та деколонізаційною школою щодо міжнародних відносин Африки?
6. Як на сучасний ландшафт міжнародних відносин Африки впливає закінчення «холодної війни» та поширення демократії?
7. Наведіть приклади африканських лідерів, які взяли на себе більш активну роль у міжнародних відносинах своїх країн?
8. Які історичні прецеденти африканської дипломатії існували до колоніального правління?
9. Як такі події, як Берлінська конференція та Друга світова війна, змінили міжнародні відносини в Африці?
10. Опишіть вплив синдрому “великої людини” (*“big man”* синдрому) на зовнішню політику африканських країн.
11. Яким був вплив Мобуту Сесе Секо на міжнародні відносини Демократичної Республіки Конго?
12. Як політичні зміни в епоху після «холодної війни» вплинули на міжнародну позицію африканських країн?
13. Яку роль відіграють інституційні гравці, такі як законодавчі органи, у сучасній зовнішній політиці Африки?
14. Як зовнішній тиск та економічні реформи вплинули на політичну динаміку в африканських країнах?
15. Як вплинула демократизація на африканські міжнародні відносини, зокрема, з точки зору законодавчого та цивільного контролю?
16. Як панафриканський рух вплинув на стратегії міжнародних відносин африканських країн?
17. Які розбіжності існували серед африканських лідерів щодо шляхів досягнення панафриканських цілей?
18. Як такі лідери, як Кваме Нкрума, уявляли собі етапи розвитку та єдності Африки?
19. Якими є протилежні підходи до африканської єдності, представлені Браззавільською та Касабланкською групами?

Тема 6. Релігії на Африканському континенті

1. Особливості релігійних поглядів в Африці
2. Віра у вищу істоту як основа сприйняття всесвіту африканцями
3. Віра в божества та духів у традиційних африканських релігіях
4. Віра в життя після смерті в африканців
5. Релігійне лідерство і святі місця на Африканському континенті
6. Чаклунство і магія в житті африканців
7. Африканське християнство
8. Іслам в Африці

1. Особливості релігійних поглядів в Африці

Важливість релігії в будь-якій спробі зрозуміти африканське життя в усіх його соціальних, економічних і політичних аспектах неможливо переоцінити. Спостереження деяких науковців, що африканці "сумно відомі своєю релігійністю", усвідомленою чи неусвідомленою, досі залишається вірним для переважної більшості людей, міських чи сільських, освічених чи менш освічених. Навіть ті, хто стверджує, що вони атеїсти, агностики чи антирелігійні, яких стає дедалі більше, часто не мають іншого вибору, окрім як брати участь у сімейних заходах, деякі з яких вимагають звернення до надприродних сил.

Релігія пронизує всі аспекти африканських традиційних суспільств. Це спосіб життя, до якого залучена вся громада, і тому вона тотожна самому життю. Навіть антирелігійні люди змушені брати участь у житті своїх релігійних громад, оскільки, з точки зору африканської думки, життя може мати сенс лише в спільноті, а не в ізоляції.

Можна виділити *три основні релігійні традиції* на Африканському континенті: 1) релігійні вірування і практики корінного населення Африки, які через брак кращого терміну в африканських дослідженнях називають *африканськими традиційними релігіями*; 2) *християнство*, включаючи його вираження в африканських корінних християнських рухах; 3) *іслам*. На континенті існують й інші релігійні традиції, такі як *індуїзм, буддизм, іудаїзм* та *бахаїзм*, але їх сповідують невеликі меншини, серед яких мало корінних африканців. Вивчення християнської та ісламської традицій не створює нездоланних труднощів. Обидві мають свої священні книги, а саме Старий і Новий Заповіти для християнства і Коран для ісламу. Засновники цих двох традицій, їх першоджерела та географічне походження залишаються

однаковими для всіх прихильників цих релігій, незважаючи на різні інтерпретації.

Африканські традиційні релігії не мають священних книг, їх початки неможливо точно визначити, і кожна з багатьох традицій сповідується однією африканською групою без жодного зв'язку з релігією, яку сповідують інші групи. Кожна африканська група існує як повноцінна соціальна, економічна, релігійна та політична одиниця без жодних місіонерських планів.

Попри багато базових, спільних елементів, існують також деякі відмінності в релігійних віруваннях і практиках, які не дозволяють робити узагальнень. Якими б не пов'язаними і незалежними не здавалися африканські групи, вони, тим не менш, *поділяють* деякі з *основних релігійних вірувань* і практик. Ці спільні, базові риси вказують на спільне походження і призводять до того, що африканські традиційні релігії розглядаються як *єдина релігійна традиція*, подібно до того, як християнство та іслам мають багато конфесій чи сект, але продовжують розглядатися як єдине ціле.

Хоча африканські традиційні релігії не мають священних книг чи чітких віровчень, на яких можна було б базувати будь-який аналіз цих релігій. Базовими і спільними для більшості з африканських традиційних релігій є такі релігійні явища: 1) віра у вищу істоту; 2) віра в духів та божеств; 3) віра в життя після смерті; 4) релігійні служителі та священні місця; 5) чаклунство та магічні практики.

2. Віра у вищу істоту як основа сприйняття всесвіту африканцями

Африканське сприйняття всесвіту зосереджене на вірі у *Вищу Істоту*, яка є творцем і підтримкою всесвіту. Бог, на думку африканського традиціоналіста, є основою всього сущого. Людство нерозривно пов'язане з усім Божим творінням, оскільки обидва отримують своє життя від Бога, джерела всього живого. Ця сильна віра в Бога здається універсальною в традиційних суспільствах.

З’ясуємо, як сприймається Бог африканцями відповідно до традиційних вірувань. Зазначимо, що *імена* в африканських суспільствах розповідають цілу історію сім'ї, яка включає стосунки, надії та прагнення. Кожне африканське суспільство має багато *імен* для *Вищої Істоти*. Ці імена є вираженням різних форм, в яких Бог відноситься до творіння. Іншими словами, Бог в африканській традиційній думці може бути пізнаний тільки в різних відносинах, виражених в Божих іменах. Наприклад, серед народу в Зімбабве Бог - це *Мусікаванху* (творець людства) та *Мусікі-уМдалі* (творець світу), тобто *Мусікі-уМдалі* є

творцем усього сущого. В європейський традиції *Мусікі-уМдалі* відповідає поняттю *деміург.* Але *Мусікаванху* перевищує ідею творця та включає в себе поняття *батька Бога,* тобто прародителя всіх людей. Тому Бога також називають *Мудзіму Мукуру* (Великий предок). Як батько, Бог також підтримує творіння. Божа творчість є безперервною і святкується з кожним новим народженням, а кожен *обряд переходу* є вираженням вдячності Богові за те, що він підтримав людину і громаду на цьому шляху.

Обряд переходу – це ритуальна церемонія, що позначає і формально закріплює перехід індивіда або групи людей в нову соціальну категорію і набуття ними нового соціального статусу. Концепція обрядів переходу була вперше сформульована *Арнольдом ван Геннепом* в книзі "*Обряди переходу*". Згідно з його визначенням, обряд переходу — це послідовність церемоній, які супроводжують перехід з одного стану в інший, з одного світу (космічного або громадського) — в інший. Найбільш часто обрядами переходу супроводжуються певні етапи, поширені в більшості культур. Такими є: народження, досягнення соціальної зрілості, шлюб, батьківство, підвищення суспільного становища, професійна спеціалізація, смерть. Кожне з цих явищ супроводжується ритуалами, у яких одна і та ж мета: забезпечити людині перехід з одного певного стану в інший, настільки ж певний. Саме тому так схожі церемонії, які супроводжують народження, дитинство, досягнення соціальної зрілості, заручини, одруження, вагітність або батьківство, залучення до релігійних спільнот або похорони. *Ван Геннеп* виділяє особливі категорії обрядів переходу: обряди відділення (прелімінарні), обряди проміжні (лімінарні) і обряди включення (постлімінарні). Ці три категорії можуть бути в різній ступені виражені в одному і тому ж церемоніальному циклі. Наприклад, похоронні церемонії в основному включають в себе обряди відділення, весільні церемонії — обряди включення, а проміжні обряди найбільш поширені при вагітності, заручинах, ініціації, але зведені до мінімуму при усиновленні, повторних пологах, повторному шлюбі і т.ін. На практиці повна схема обрядів переходу з усіма етапами далеко не завжди збалансована за значенням цих етапів та ступеня їх розробки.

У африканців імена Бога також підтверджують віру в безперервну Божу творчість. Так само в іменах *Чідзіва Чепо* або *Дзінаґуру* Бог сприймається як дарувальник та джерело води. Кожного разу, коли йде дощ, Бог підтримує творіння у видимий спосіб. Це пояснює, чому в церемоніях, пов'язаних з посухою, люди звертаються безпосередньо до Бога.

Також ім'я *Самасімб*а (володар сили чи всемогутній) стверджує Бога не лише як наймогутнішу істоту, але й як джерело та власника всієї сили.

Африканський традиціоналіст не сприймає Бога як якусь *Вищу Істоту* лише умоглядно. Африканська думка взагалі не схильна до спекуляцій. Те, що є реальним, має бути пережите в реальних життєвих ситуаціях, прямо чи опосередковано. Отже, Бог може бути реальним лише тією мірою, якою Бог був пережитий у конкретних життєвих ситуаціях у різних стосунках з людьми та рештою творіння. Іншими словами, африканська традиційна думка не може мислити Бога абстрактно, як якусь істоту, що існує як ідея, яка таємничим чином пов'язана з цим світом - далека, безтурботна, незацікавлена в тому, що відбувається тут, внизу. Африканська думка може виражати себе тільки в конкретних і практичних термінах. Отже, погляд африканців на Бога визначається тільки конкретними та практичними відносинами, коли Бог задовольняє потреби африканців. Саме так африканці відчувають Божу любов та силу.

З точки зору африканського мислення, може існувати лише одна *Вища Істота*. Цікаво, що до зустрічі з християнством деякі африканські суспільства вже мали певне уявлення про *Трійцю*. Принаймні, так було в деяких африканських суспільствах, наприклад, в південній і західній Уганді. До того, як європейці прийшли в Уганду і до того, як білі християнські місіонери прийшли в Уганду, там була своя релігія, в центрі якої Бог уявлявся чимось на кшталт трійці, що існує ззовні: *Ньямуханга* – був першим, який є творцем всього, *Казуба Ньямуханга* - його брат, який дає світло всім людям, щоб вони не спотикалися ні на шляху, ні навіть у своєму житті. Світло *Казуби* проникає в серця людей, і Бог бачить вміст людських сердець вічним світлом *Казуби*. Третій брат у групі - *Ругаба Рва Ньямуханга*, який бере те, що створив *Ньямуханга*, і віддає це людям, як він бажає. Такі були релігійні уявлення в Уганді ще до приходу місіонерів, які вчили жителів Уганди, що *Ньямуханга* - це Бог Отець, *Казуба* Ісус Христос - його син, а не брат, і що *Ругаба*, як божественний дарувальник, - це Святий Дух. Очевидно, християнські місіонери обирали легкий шлях навернення африканців, використовуючи традиційні вірування для пропаганди християнської релігії.

У традиційних суспільствах вірять, що Бог вічний, люблячий і справедливий, творець та хранитель всесвіту. Існування Бога просто сприймається як належне, звідси відсутність аргументів за чи проти існування Бога. Атеїзм є чужим для африканського мислення. Найпоширеніше ім'я Бога серед народу на території Зімбабве - *Мварі*, що буквально означає “той, хто є”.

3. Віра в божества та духів у традиційних африканських релігіях

Вважається, що *Вища Істота* оточена безліччю надприродних або духовних сил різних типів і функцій. Їх природа, кількість і функції варіюються від регіону до регіону, і вони можуть бути як чоловічої, так і жіночої статі, так само, як і Бог у багатьох африканських традиціях сприймається як чоловік і жінка. Численні божества, які називаються *оріша* серед *йоруба* в *Нігерії* або *босом* у *аканів Гани* (а іноді їх називають "меншими божествами", щоб не плутати з *Вищою Істотою*), зустрічаються в більшості західноафриканських традицій, але, як правило, не зустрічаються в східних і південних африканських традиціях. *Оріша* підпорядковані *Вищій Істоті*. Вважається, що вони є слугами або посланцями *Олодумаре* (Бога). Бог призначив кожному з них певну сферу відповідальності. Наприклад, божество *Орун-Міла* відповідає за всі форми знання, і тому він асоціюється з віщуванням та оракулом в місті *Іле-Іфе* в *Нігерії*. Вважається, що *оріша* або походять від Всевишнього, або є обожествленими людськими істотами. Деякі з божеств пов'язані з небом, землею, зірками, місяцем, деревами, горами, річками та іншими природними елементами.

Можливо, більш універсальною серед африканських традиціоналістів є віра в духів предків, які називаються *вадзіму* серед народу *шона* в *Зімбабве* або *амадхозі* серед традицій *зулусів* та *небелів*. Це духи померлих матерів і батьків, яких вшановують під час спеціальної церемонії, що зазвичай проводиться через рік після їх смерті. Ця церемонія називається *умбуйісо* (церемонія повернення додому) мовою *зулусів* та *ндебеле* або *курова гува* у *зезуру*. З цього моменту померла людина стає активним "*живим мертвим*" членом громади і отримує повноваження функціонувати як дух-охоронець та виступати посередником у спілкуванні з Богом та іншими предками від імені своїх нащадків. Серед народу *шона* саме цим духам підносять більшість молитов та жертвоприношень, але часто молитви завершуються дорученням предкам донести молитви та підношення до *Мусікаванху* (творця людства) або *Ньяденги* (володаря неба/небес).

Значення предків серед африканців призвело до поширеної помилкової думки, що цим духам поклоняються. Традиціоналісти категорично заперечують, що вони поклоняються духам предків. Вони радше поклоняються Богові через них. Духи предків - це померлі старійшини. Африканські народи взагалі мають дуже високу повагу до старших. Якщо, наприклад, хтось тяжко скривдив своїх батьків, було б вкрай нешанобливо та неприйнятно йти безпосередньо і просити пробачення. Треба було б звернутися через якусь

поважну старшу людину, якій можна було б передати якийсь знак покаяння, щоб вона віднесла його батькам. Так само, коли молодий чоловік і його наречена вирішують одружитися, до потенційного тестя батьки молодого повинні звернутися через ретельно обраного та поважного посередника. У тому ж дусі людина не може звернутися до вождя чи короля безпосередньо, але повинна передати свою справу вождю через підлеглого.

Навіть більше, до Бога - трансцендентної, найбільшої і наймогутнішої істоти, Великого Предка і творця всього - потрібно звертатися через посередників.

Вважається, що духи предків є найближчими як до своїх живих нащадків, так і до Всевишнього, і тому вони є найбільш кваліфікованими для виконання функцій посередників. Духи предків не є об'єктами поклоніння. Вони є духами-охоронцями та посередниками. Вважається, що вони несуть відповідальність перед Богом за всі свої дії. Як старійшин роду їх треба поважати, а якщо цього не робити, вони, як і живі старші, можуть розгніватися та вимагати, щоб їх заспокоїли. Досить часто в проханнях не згадується ім'я *Вищої Істоти*, але вважається, що Бог є кінцевим одержувачем усіх молитов і жертвоприношень. Хоча предки і не обожнюються, але в деяких традиціях тісно пов'язані з Всевишнім, настільки, що в деяких молитвах стає важко визначити, чи звертаються вони до Бога, чи до предка. Візьмемо, наприклад, наступну молитву *шиллуків*, які рідко звертаються до Бога безпосередньо. *Ньїканг* є предком-засновником *шиллуків*: “Немає нікого вище тебе, о Боже (*Джуок*). Ти став дідом *Ньїканга*. А ти, *Ньїканг*, ходиш з Богом, ти став дідом людини. Якщо приходить голод, хіба це не від тебе? Ми славимо Тебе, оскільки Ти і є Бог. Захисти нас, ми в твоїх руках, і захисти нас, врятуй. *Джуок* і *Ньїканг*, ви ті, хто все створив. Корова для жертвоприношення тут для вас, і кров піде вам”.

Для племені *шона* Бог і предки - це одне ціле; звернення до одного є зверненням до іншого. Це означає, що навіть якщо іноді не чути, як згадується ім'я Бога, це не означає, що люди не поклоняються Богу. Бог і предки тісно пов'язані і дуже тісно співпрацюють один з одним. Наприклад, вони вірять, що діти - це дар *Мварі* (Бога) і *вадзіму* (предків). Тому часто можна почути, як люди кажуть: *кана Мварі невадзіму вачіда* (“якщо Бог і предки бажають”). Коли стикаються з нещастям, вони кажуть: *Ко Мварі ваті ндайта сей?* (“В якому злочині звинувачує мене Бог?”), або скажуть *мудзіму яфуратіра* (“предки відвернулися”, тобто від людини або сім'ї, звідси і нещастя).

Існують різні категорії духів предків. Існують родові предки, причому родові в широкому розумінні цього слова. Вони несуть відповідальність лише за членів своєї сім'ї, і тільки до них члени сім'ї можуть звертатися з

проханнями, а не до предків інших сімей. Крім того, є предки, відповідальність яких поширюється на все плем'я, а не тільки на їх власні сім'ї. Такі предки відносяться до засновників племені і представлені королівською родиною. Вони відіграють активну роль у питаннях, які впливають на всю громаду або плем'я, таких як посуха або епідемія. У народі *шона* їх називають *мхондорос* (духи левів).

Найважливіше, що духи предків слугують посередниками. Однак бувають випадки, коли більшість африканських народів моляться і приносять жертви безпосередньо Богу. Наприклад, коли людина перебуває в критичній небезпеці - віч-на-віч з якоюсь твариною-людожером, або коли в неї вдаряє грім і блискавка, або коли вона тоне, - тоді вона звертається до Бога безпосередньо.

4. Віра в життя після смерті в африканців

Вважається, що смерть прийшла у світ як вторгнення. Спочатку люди мали жити вічно через омолодження або якусь форму воскресіння. Тому більшість африканських народів мають міфи, які мають на меті пояснити походження смерті. Є, наприклад, міфи, в яких смерть настала через те, що якась злісна тварина перерізала мотузку або зняла драбину, що з'єднувала небо, оселю *Вищої Істоти*, і Землю - оселю людей. Така мотузка чи драбина дозволяла людям підніматися на небо і спускатися з нього для омолодження. В інших міфах смерть розглядається як покарання Бога за людський непослух.

Бог і люди жили разом до трагічної події, яка призвела до втручання смерті, що розділила Бога і людей. Незважаючи на втрату первісного стану блаженства і втручання смерті, прийнято вважати, що за межами могили все ще існує життя, що життя може приймати різні форми.

У деяких традиціях мертві можуть перевтілюватися у вигляді тварин, таких як лев, кролик чи змія. У такому вигляді людину не можна вбити, а якщо вона переродиться в лева, то зможе захистити своїх нащадків від небезпеки інших тварин. Або ж людина може перевтілитися в одного зі своїх нащадків.

Загалом, люди вірять, що існує світ предків, і коли людина помирає, вона вирушає в довгу подорож, щоб потрапити до цього світу. Світ предків мислиться в термінах цього світу, тому людей ховають з деякими їх речами та знаряддями праці. Той світ також вважається таким, що перетинається з цим світом, а предки вважаються частиною спільноти живих. Терміни “живі мертві” або “тіні” є приблизно точними українськими відповідниками цих невидимих членів спільноти.

Те, що існує життя після смерті, також підтверджується вірою в те, що мертва людина може повернутися, щоб покарати тих, хто скривдив її за життя. Одним з найстрашніших духів серед *шона* є *нгозі*, *мстивий дух*, який вбиває членів сім'ї людини, що скривдила її, поки вона ще жива, доки не отримає плату або воздаяння. Загалом, африканці вірять, що їх оточує сонм предків, з якими вони повинні ділитися всім, що мають, в тому числі своїми радощами і розчаруваннями. Очікування майбутнього африканцями мислиться в термінах того, що вони вже знають і пережили. Африканці знають, що існує майбутнє життя, тому що вони взаємодіють зі своїми померлими предками через духовних посередників.

5. Релігійне лідерство і святі місця на Африканському континенті

В африканських традиційних релігіях існують різні типи релігійних лідерів. Це можуть бути як чоловіки, так і жінки. Там, де традиція має регулярні святилища для певних божеств, є кілька постійних культових служителів. Наприклад, у святилищі *Матонґені* в Зімбабве жрецька громада складається як з чоловіків, так і з жінок, з чітко визначеними ролями. У *йоруба* і *акан* є постійні культові служителі, які головують у святилищах своїх божеств. Вони приносять жертви і звертаються з проханнями від імені своїх клієнтів. У більшості *банту*-мовних народів глави сімей також виконують жрецькі функції у справах, що стосуються їх родин.

Ще одна категорія релігійного лідерства, можливо, найпотужніша, - це *духовні медіуми*. Це окремі члени родини чи клану, через яких дух предків спілкується з нащадками. Вони можуть бути як чоловіками, так і жінками, але більшість з них - жінки. Серед них є сімейні духи-медіуми, а також племінні або територіальні духи-медіуми, такі як *Мбуя* (бабуся) *Неханда* в Зімбабве. Територіальні духи володіють великою силою і, на прикладі Зімбабве, вони відіграли дуже важливу політичну роль у мобілізації людей на боротьбу за визволення від колоніалізму. *Першу визвольну війну* в Зімбабве (тоді Південна Родезія) очолювала *Мбуя Неханда або Чарве Ньякасікана*, медіум, яку зрештою було повішено колоніальним режимом.

Вона вважалася медіумом *Неханди*, жіночого духу предків (*мхондоро*). Як одна з духовних лідерів *шона*, вона була однією з ватажків повстання *Чимуренга* проти колонізації з 1889 року території, яка зараз належіть Зімбабве, Британською південноафриканською компанією під керівництвом Сесіла Джона Роудса. *Мбуя Неханду* та її союзника *Сакуру Кагуї* врешті-решт захопили та стратили сили компанії. Зімбабвійці вшанували її статуями,

піснями, романами та віршами, а також назвами вулиць та лікарень. Спадщина *Мбуї Неханди* пов'язана з темою опору, особливо з партизанською війною, що розпочалася в 1972 році, та її ім'я було важливим для націоналістичних рухів у Зімбабве. Кажуть, що дух *Неханду* - це *мхондоро*, королівський *мудзіму* (дух предків) або "дух лева", який використовує жінок як свої середовища. Медіумам дається титул *Неханда* або *Мбуя Неханда*. *Шона* шанували духів *мхондоро*, вважаючи, що вони могли інтерпретувати накази старшого божества *Мварі*. Первісною *Нехандою* вважалася *Ньямхіта* - одна з дочок *Н'ятсімби Мутоти*, засновника держави *Мономотапа* в 1430 року. Він наказав їй вступити в інцестуальний зв'язок з її молодшим зведеним братом *Матопе*, що мало певним чином посилити могутність їх держави. *Мутота* передав частину своїх володінь *Неханді*, яка стала настільки могутньою і відомою, що вважалося, що її дух продовжував жити в людських тілах різних духовних медіумів до тих пір, поки майже півтисячоліття потому не вселився в тіло *Чарве Ньякасікани*. Вважалося, що в періоди одержимості духом духи-медіуми говорили голосом і особистістю початкової *Неханди*, а не своїм власним голосом.

Чарве Ньякасікана народилася близько 1840 року в селі вождя Чідамби в районі, який сьогодні називається Чішаваша, розташованому на пагорбах навколо Мазое в Центральному Машоналенді на території сучасного Зімбабве. Вона була дочкою Чітаури, молодшого сина Шаячімве, який заснував наприкінці XVIII століття у верхній долині Мазове династію Хвата. Вона вийшла заміж, народила двох дочок і сина. Дух-оракул Неханди оволодів нею в 1884 році.

Будучи медіумом духу *Неханди*, *Ньякасікана* робила пророчі заяви і проводила традиційні церемонії, покликані забезпечувати дощ і хороший урожай. Вона користувалася великим авторитетом ще під час прибуття європейських колонізаторів, до повстання 1896-1897 років. *Мбуя Неханда* зіграла важливу роль в організації всенародної участі в Першій Чимурензі 1896-1897 років. *Інкосі* (верховний вождь) *матабеле Лобенгула* визнав її наймогутнішою з шаманів і духовних медіумів країни. *Неханда Чарве Ньякасікана* була єдиною відомою жінкою, яка посідала настільки впливове становище в релігійній ієрархії Машоналенда (область Родезії) XIX століття.

Духовні медіуми спочатку сприяли добрим стосункам між африканцями і ранніми європейськими поселенцями. Згідно з джерелами, *Неханда* спершу закликала своїх послідовників ставитися до білих дружелюбно. Однак стосунки загострилися, коли поселенці почали обкладати африканців податками і залучати їх для різних трудових повинностей. Після введення

“податку на хатини” та інших поборів у 1894 році народи *ндебеле* і *шона* повстали в травні-червні 1896 року, що стало відомо як Перша війна Чімуренга або Друга війна з матабеле.

Повстання, принаймні в Машоналенді, було підтримано традиційними релігійними лідерами, включно з *Ньякасіканою*. Через культурні вірування місцевого населення вона і ще два медіуми відігравали провідну роль у повстанні в цих краях. *Неханда* проповідувала, що, на думку верховного божества *Мварі*, причиною всіх лих, що обрушилися на землю, була біла людина: вона принесла сарану та чуму великої рогатої худоби, і на додачу до всього всім власникам полеглої худоби не дозволялося їсти м'ясо туш, які доводилося спалювати або закопувати. *Мварі* постановив, що білі мають бути вигнані з країни, а африканцям нема чого боятися, оскільки він перетворить кулі ворогів на воду.

Під час придушення повстання в 1897 році *Ньякасікана* була схоплена і звинувачена в убивстві місцевого комісара Генрі Хокінса Полларда в 1896 році. Її визнали винною, посилаючись на свідчення, що вона наказала своєму спільникові обезголовити британського офіцера. У березні 1898 року її було повішено. Тіло *Неханди*, як стверджується, було обезголовлено після повішення. Навколо чуток про те, що катам ніяк не вдавалося її вбити, виросло багато міфів. Свою загибель *Неханда* супроводила словами “мої кістки, безсумнівно, повстануть”. Героїзм *Неханди* став важливим джерелом натхнення в національно-визвольній боротьбі 1960-х і 1970-х років у колонії, яка тоді носила назву *Родезія*. Її імені нині зазвичай передує шанобливий титул *Мбуя*, або бабуся (титул, який також дається предкам і жінкам-духовним медіумам). Її ім'ям названо пологове відділення лікарні Паріренятва в Харарі. Там же розташований Коледж медичних наук Університету Зімбабве. У травні 2021 року в столиці Зімбабве Хараре на перехресті вулиці Джуліуса Ньєрере з проспектом Самори Машелом було відкрито статую *Мбуї Неханди* роботи зімбабвійського скульптора Девіда Гая Мутаси. Зімбабвійська влада вважала, що її череп міг опинитися серед останків 11 зімбабвійців, які значаться в Лондонському музеї природної історії (хоча там спростовують таку можливість), та вимагала повернення його на батьківщину.

Під час Другої визвольної війни народу Зімбабве, другої Чимуренги у 1965-1979 роках медіуми *Мбуї Неханди*, а також інші екстрасенси дуже тісно співпрацювали з борцями за свободу, мобілізуючи народ та санкціонуючи війну. Борці за свободу, більшість з яких називали себе марксистами-ленінцями, незабаром виявили, що не можуть вести успішну війну без підтримки медіумів.

Таким чином, як бачимо, медіуми відіграють як політичну, так і релігійну роль в Африці. Через медіумів люди розпізнають волю предків, отримують пояснення причин будь-яких лих, які вони переживають, або отримують поради щодо того, що має робити сім'я чи плем'я, щоб відвернути подібну небезпеку. Медіуми є дуже шанованими членами громади, до яких люди звертаються за порадою будь-якого характеру.

Інша важлива категорія релігійних лідерів - це *віщуни*. Знову ж таки, *віщуни* можуть бути як чоловіками, так і жінками. Спілкування зі світом духів є життєво важливим для африканських традиційних релігій. Через ворожіння люди можуть спілкуватися з духами своїх предків і божествами. До них звертаються у випадку нещастя, хвороби, смерті чи лиха. *Віщуни* спілкуються з потойбічним світом, щоб визначити причину проблеми і знайти можливі шляхи її вирішення.

Існують різні методи ворожіння, наприклад, за допомогою пальмових горіхів, кісток, миски з водою, дерев'яних кубиків з вирізаними тваринами і рептиліями, черепашок або шматочків слонової кістки. Ворожіння зазвичай проводили в певному місці, наприклад, у спеціально відведеній для цього хатині. В *Йорубаленді* найвідомішим є ворожіння *Іфа* з центром в нігерійському місті *Іле-Іфе*. Ця система дуже складна і використовує пальмові горіхи.

Нарешті, оскільки релігія пронизує всі аспекти життя, царі та вожді також виконують певні лідерські ролі. Якщо йдеться про цілу націю чи плем'я, то саме голова громади відповідає за те, щоб вжити необхідних заходів для консультацій з національними чи територіальними духами. Він також зобов'язаний стежити за тим, щоб усі релігійні функції та обряди виконувалися відповідальними органами влади.

Що стосується священних місць, то вже згадувалося про святині, які служать певним божествам, наприклад, серед *йоруба* в Нігерії або *акан* в Гані. У *зулусів* Південної Африки в кожній садибі є кімната з підвищеною частиною (*умсаму*), де проводяться ритуали на честь духів предків.

Хлів *(краал)* для худоби також асоціюється з предками і тому є важливим місцем для ритуальних дій. Священні гори та печери є майже універсальними серед африканських народів. Вони часто асоціюються з предками або будь-якими божествами. Релігійні служителі піднімаються на ці гори або спускаються в ці печери лише в особливих випадках. Такі гори також часто асоціюються з оселею *Вищої Істоти*. У Зімбабве є кілька таких гір, які служать місцем для молитов і жертвоприношень, особливо у зв'язку з молитвами про дощ у випадках сильної посухи.

6. Чаклунство і магія в житті африканців

Африканські традиціоналісти вірять, що Бог є джерелом усієї сили, якою Бог ділиться з іншими істотами. Сила божеств і предків, або сила, що походить від медицини, в першу чергу розглядається як позитивна сила, яку можна використовувати в конструктивних цілях. Однак ця ж сила може бути використана і в деструктивних цілях, і тоді вона стає злою силою. Відьми і чаклуни представляють ті елементи в африканських суспільствах, які використовують силу з метою знищення життя. (Як правило, відьми - жінки, а чаклуни - чоловіки).

Віра в відьомство широко поширена в сучасній Африці навіть серед освічених християн і мусульман, як правило, як реакція на небезпеку сучасного життя. У відьомстві звинувачують навіть дітей, і кількість таких випадків зростає, як повідомляє *Дитячий фонд ООН* (*ЮНІСЕФ*) у звітах про Західну і Центральну Африку.

Зазвичай вважається, що відьми можуть літати вночі, ставати невидимими, із задоволенням харчуються людським м'ясом і використовують звичних тварин, таких як гієни або бабуїни, як засіб пересування. Відьми вважаються злими і зловмисними людьми, які мають намір просто вбивати, що вони і роблять, отруюючи або проклинаючи свої жертви. Відьми, чаклуни та злі духи предків зазвичай вважаються основними причинами нещасть або смерті в родині.

Магія має два аспекти: захищати чи шкодити. З одного боку, вона використовується для захисту членів сім'ї, а також їх господарства та худоби від відьом та інших ворогів сім'ї або окремої людини. З іншого боку, магія може також використовуватися через заклинання і прокляття для заподіяння шкоди або вбивства. Вірування, пов'язані з магією та чаклунством, однозначно належать до категорії забобонів. Вони являють собою способи, за допомогою яких люди намагаються пояснити причини нещасть або соціальних розладів. Нещастя, хворобу або смерть африканці також пояснюють як вираження невдоволення предків поведінкою своїх нащадків.

На завершення слід зазначити, що африканські традиційні релігії продовжують впливати на життя багатьох людей і сьогодні, в тому числі деяких високоосвічених людей, а також багатьох африканських християн і мусульман. Слід також зазначити, що африканські релігії не є статичними. Контакти з християнськими та ісламськими традиціями призвели до трансформацій і синкретизму в релігійних поглядах африканців. Можна стверджувати, що існує напрочуд тісний збіг між основними ідеями ісламу і християнства, а також

африканських релігій. Ні іслам, ні християнство не є чужими за своєю суттю для африканських релігійних ідей. І навпаки, це також вірно. Хоча християнство та іслам додали до африканських релігій окремі елементи, кожна з них була і продовжує бути адаптованою та сформованою корінною релігійною спадщиною Африки.

7. Африканське християнство

До 1900 року переважна більшість африканців сповідували африканські традиційні релігії. Однак відтоді кількість християн і християнських церков швидко зростала. За деякими оцінками, в Африці на 2024 рік налічується **734** мільйона християн, що складає 49 % населення Африки та 28 % від всієї кількості християн. Це робить християнство однією із найбільших релігій в Африці. Фактично, кожен четвертий християнин у світі живе в Африці. Останнім часом зростання було найбільш помітним в Африканських незалежних церквах (деномінаціях або церквах, які відокремилися від церков з європейським домінуванням) та в євангельських протестантських, особливо п'ятидесятницьких, церквах, що базуються за кордоном. Оскільки про християнство як релігію написано дуже багато, ми зосередимось на історичному розвитку цієї релігії на африканському континенті.

Спочатку християни на континенті з’явилися в Північній Африці та Ефіопії. Християнство в Єгипті бере свій початок ще в І столітті. Згідно з античним істориком Євсевієм, який писав близько 311 року н.е., християнську церкву в Єгипті заснував святий Марк, автор другого Євангелія і сподвижник Павла - традиція, яку досі підтримує Коптська (єгипетська) церква. До кінця першого століття християнство проникло в сільські райони Єгипту і стало релігією більшості населення. Єгипет має одну з найстаріших християнських церков, перевершену, можливо, лише Римом з точки зору тривалості традиції і безперервності в одній і тій же місцевості.

Нещодавні відкриття деяких християнських і нехристиянських документів у печерах *Наг Хаммаді* в Єгипті показують, що вже на початку історії християнства Єгипет став центром для багатьох різних і навіть конфліктуючих християнських груп, а також центром богословських роздумів і дебатів.

Місто Олександрія було батьківщиною таких видатних богословів, як Оріген, Кипріян, Климент Олександрійський та інші, чиї праці про різні аспекти християнської віри впливали на церкву протягом століть. Великий “єретик” Арій (помер 336 р. н.е.), родом з Лівії, спровокував полеміку, яка

стрясала церкву протягом кількох десятиліть, коли він навчав, що Христос був лише людиною. В результаті суперечки з'явилися два Символи віри - *Нікейський* і *Афанасіївський*, які разом з Символом віри апостолів використовуються як остаточні твердження християнської віри в усьому християнстві. Обидва Символи віри були сформульовані на двох великих соборах - у Нікеї в 325 році н.е. та в Олександрії в 362 році н.е. *Афанасіївський* Символ віри був названий на честь Афанасія, єпископа Олександрійського, який виступав у справі проти *Арія*.

Нещодавні знахідки з *Наг-Хаммаді* показують, що єгипетські християни були дуже відкритими в пошуках африканської християнської ідентичності, вітаючи і приймаючи нові ідеї в пошуках місцевих форм вираження своєї християнської віри. Наприклад, у пошуках автентичного християнського життя, позбавленого будь-яких тілесних бажань і служіння Богові через самозречення, молитву і поклоніння, Єгипет став матір'ю чернецтва.

Численні печери та пустеля поблизу були ідеальними місцями для аскетичних пошуків. Християнство продовжувало залишатися живою релігійною традицією до завоювання Єгипту мусульманами в сьомому столітті. Християнство вижило, хоча і перетворилося на релігію невеликої меншості.

Рухаючись на південь від Єгипту, християнство досить рано потрапило до Ефіопії. В *Діяннях апостолів* повідомляється, що апостол Пилип охрестив ефіопського євнуха, який повернувся на батьківщину, щоб поділитися своєю новознайденою вірою зі своїм народом. Незалежні свідчення датують прихід християнства в Ефіопію четвертим століттям. З навернення імператора церква і держава об'єдналися. Ефіопська православна церква, яка є однією з найбільш глибоко африканських церков за своїм духом, продовжує існувати до сьогодні і підтримує тісні зв'язки з Коптською церквою.

У “римській Африці”, до складу якої входили сучасні країни Туніс, Марокко та Алжир, християнство, як відомо, мало сильних прихильників вже у другому столітті. Воно породило таких впливових богословів і письменників, як *Тертуліан Карфагенський*, який першим вжив слово “*Трійця*” в описі Божества, і святий *Августин*, єпископ Гіппонський, чиї ідеї щодо таких питань, як благодать, первородний гріх і Царство Боже, сформували як західний католицизм, так і протестантську Реформацію. Ця церква не пережила арабських завоювань, і сьогодні ця територія майже повністю ісламська.

Немає жодних свідчень про спроби африканських церков, описаних вище, пронести християнство на південь від Сахари. Найперші спроби християнізації решти Африки були здійснені португальськими місіонерами єзуїтського та домініканського орденів у п'ятнадцятому столітті, які слідували за

португальськими торговцями, що подорожували вздовж узбережжя Африки на схід, часто заходячи у внутрішні райони Африки, щоб торгувати золотом і слоновою кісткою.

На заході Африки римо-католицькі місіонери заснували християнські громади в Конго та Анголі, починаючи з 1490 року, але вони розпалися через два століття, частково через работоргівлю. Місіонерська діяльність також була розпочата на півдні Африки в *Софалі* (*Мозамбік*). Саме звідти отець Гонсало да Сілвейра очолив групу португальських місіонерів-єзуїтів у 1560 році до народу величезної імперії *Мономотапа* на території сучасного Зімбабве. По дорозі до столиці імперії він стверджує, що охрестив 450 осіб серед народу *тонга*. Однак його місія закінчилася стратою імператором, якого він навернув і охрестив у християнство. Очевидно, це стало результатом тиску з боку арабських мусульманських торговельних партнерів імператора, які боялися, що християнські місіонери відкриють двері португальським торговцям, які загрожуватимуть їх монополії. Подальші португальські місіонерські зусилля в імперії як єзуїтів, так і домініканців також не мали успіху. Подібна доля спіткала і їх місіонерські зусилля у Східній Африці.

Новий етап в євангелізації Африки розпочався з піднесенням антирабовласницького руху в Європі та США на початку XIX століття. В результаті Британія вирішила відправити звільнених рабів до Сьєрра-Леоне, а Сполучені Штати відправили своїх рабів до Ліберії. В обох випадках звільнені люди, які стали християнами в неволі, поширювали християнство серед своїх чорношкірих співвітчизників. Відомим серед них був *Семюель Аджай Краутер*, який був місіонером серед свого народу в Нігерії, а згодом став першим африканським англіканським єпископом. Кульмінацією євангельського руху стала місіонерська боротьба за Африку, в яку були залучені всі основні конфесії Європи та Північної Америки. Відомими персонажами цього процесу були *Девід Лівінгстон* і *Роберт Моффат*. Багато африканців також були залучені до цих місіонерських зусиль після свого навернення, перетинаючи кордони в компанії білих місіонерів або самостійно. Завдяки зусиллям цих людей до початку XX століття християнство міцно утвердилося на більшій частині Африки.

Місіонерська діяльність в Африці у XIX столітті мала неабиякий успіх, до якої були залучені майже всі основні християнські деномінації, тобто конфесії. Цій діяльності сприяла підтримка і захист, які місіонери отримували від колоніальних адміністрацій.

Дійсно, християнізація Африки йшла пліч-о-пліч з її колонізацією. Місіонери прибували в більшість країн раніше за колонізаторів і вивчали мову

місцевого населення. Вони допомагали колонізаторам вести переговори і складати угоди, які обманом відбирали у африканських вождів їх землі та ресурси.

Для африканських націоналістів місіонери виглядали так, ніби співпрацювали з силами імперіалізму. Лідер кенійських націоналістів (і перший президент Кенії) *Джомо Кеніятта* описав роль християнських місіонерів у колонізації Африки відомим афоризмом: “Коли прийшли місіонери, африканці мали землю, а християни - Біблію. Вони навчили нас молитися із заплющеними очима. Коли ми їх розплющили, у них була земля, а у нас - Біблія”.

Незважаючи на свій зв'язок з колоніалізмом, місіонерське християнство мало значний політичний вплив на сучасну Африку. Куди б не приходили місіонери, вони будували школи, де здобули освіту переважна більшість першого покоління африканських лідерів. Ці заклади допомогли усвідомити пригнобленим чорношкірим людям, що перед Богом вони мають однакову цінність зі своїми гнобителями, і це надихнуло багатьох піднятися на захист своєї свободи або визволитися. Освіта, яку чорношкірі люди отримували в місіонерських школах, давала їм почуття гордості і цінності, в якому не були зацікавлені колоніальні режими. Багато з місіонерів також відстоювали деякі права чорношкірих людей.

Після здобуття незалежності багато церков набувають нових, виразно африканських форм. Деякі з цих місцевих християнських деномінацій (конфесій) радикально відрізняються своїм устроєм, доктринами і загальним духом від своїх західних материнських церков. Ці нові деномінації або церкви часто називають “африканськими незалежними церквами” або, в негативному сенсі, “сектами”, але їх слід розглядати як автентичне африканське вираження християнської віри.

Перші з цих нових деномінацій з'явилися в західній і південній Африці; згодом інші виникли в східній і центральній Африці. Дослідники пов'язують початок цих рухів з конголезькою жінкою на ім'я *Донна Беатріче*, яка ще в 1700 році заявила, що в неї вселився дух святого *Антонія*. Віддавши все своє майно бідним, вона проголошувала звістку про прийдешній суд Божий. Вона заявила, що Христос і його апостоли були чорношкірими і що вони жили в *Сан-Сальвадорі* (сучасна *Ангола*). Так вперше з Чорної Африки пролунав крик про корінного, туземного Христа, вираз “глибокої жаги”, “жаги за Христом, який би ототожнював себе зі зневаженим африканцем”.

Основне питання, яке поставила Беатріс і яке задають багато нових африканських християнських церков: “Як білий Христос з португальських

зображень, Христос експлуататорів - як він може допомогти страждаючому африканцеві, що прагне свободи?”.

До 1960-х років з'явилося щонайменше 6 000 нових деномінацій або африканських автохтонних церков, які поширилися по більшій частині Африки, включаючи ісламську Африку. Причини появи нового феномену африканського християнства були численними та різноманітними. Деякі з них виникли як рухи відродження всередині історичних Церков і не мали наміру відокремлюватися. Хорошим прикладом цього є церква *кібангуїстів* на території сучасної *Демократичної Республіки Конго (ДРК)*, яку заснував *Симон Кібангу*, великий цілитель і пророк.

Оскільки його діяльність була неприйнятною для місіонерської церкви, *Симон Кібангу* був заарештований незабаром після початку свого служіння і засуджений бельгійським урядом за підривну діяльність. Він був засуджений до смертної кари, але пізніше вирок був замінений на довічне ув'язнення; *Симон Кібангу* помер у 1951 році. Сьогодні церква *кібангуїстів*, офіційно відома як “*Церква Ісуса Христа пророка Симона Кібангу*”, вважається найбільшою африканською незалежною церквою з більшістю послідовників у *ДРК* та інших країнах Центральної Африки.

Головні причини виникнення інших Африканських Незалежних Церков були наступні.

По-перше, африканські християни не знайшли багато африканського духу в церквах, заснованих місіонерами. Вони шукали церкви, в яких могли б виражати свою християнську віру в африканських символах і образах, церкви, де могли б відчувати себе, так би мовити, як вдома. Християнство, проголошене місіонерами, було для них недостатньо повним, щоб задовольнити їх духовні потреби, тому багато людей навіть сьогодні таємно продовжують брати участь в африканських традиційних ритуалах. З боку історичних церков не було жодної серйозної спроби зрозуміти африканську традиційну духовність і культуру. Натомість, багато традиційних вірувань і практик були просто названі “язичницькими” або “забобонними” і, таким чином, заборонені.

По-друге, з точки зору африканців, місіонери і колонізатори були птахами одного польоту. Адже вони мали спільний світогляд і спільне расистське сприйняття африканців. Місіонери толерували і навіть практикували расову дискримінацію аж до надання окремих входів та секцій у святилищах, а тим самим їх церква проповідувала проти себе і порушувала права людини. Такі протиріччя між тим, що люди чули від місіонерів, і тим, що вони практикували, значною мірою сприяли утворенню деяких незалежних церков.

По-третє, з перекладом Біблії африканськими мовами африканські християни тепер могли читати і тлумачити Біблію самостійно. Незабаром вони дізналися, наприклад, що біблійні зразки віри, такі як Авраам і Давид, були полігамами. Вони також дізналися, що п'ята заповідь вимагає шанувати батьків і що це єдина заповідь, яка супроводжується обітницею (обіцянкою), а саме: "щоб твої дні були довгими на землі". Для африканських народів "батьки" включають духів предків.

Таким чином, переклад Біблії африканськими мовами є одним з найважливіших внесків місіонерів у розвиток корінної африканської християнської духовності та в розвиток африканського християнського богослов'я. В Африканських незалежних церквах Біблія відіграє центральну роль, а в деяких церквах одне богослужіння може мати до п'яти-шести проповідей, і всі вони мають біблійне підґрунтя. У цих церквах спостерігається тенденція до *фундаменталістського* тлумачення Біблії. Зазначимо, що під *фундаменталізмом* розуміється як прихильність набору ідей і цінностей, що сприймаються як основоположні (фундаментальні) і розглядаються в якості абсолютної істини незалежно від їх змісту. Ці принципи використовуються окремими соціальними групами або організаціями, що називаються фундаменталістськими, які прагнуть послідовно реалізувати їх у всіх сферах соціального життя, включаючи Політику. Фундаменталізм є установка на певну основну ідею або основну цінність, яка береться під повномасштабний захист. Ключовою ідеєю фундаменталізму є ідея повернення до якогось споконвічного "чистого стану", відновлення "втраченої чистоти" віри, в тій формі, в якій розуміє цей споконвічний стан конкретна фундаменталістська течія.

По-четверте, церкви корінних народів є відповіддю на відмову або повільність місіонерів передати керівництво церквою корінному населенню; а також на несхвалення місіонерами таких практик, як зцілення вірою, пророцтво і практик медіумів говоріння голосами предків; і, нарешті, на несхвалення місіонерами багатоженства, вшанування предків, відьом та традиційної медицини. Деякі місцеві церкви, очолювані жінками, є реакцією на домінування чоловіків у західних християнських церквах та в африканському суспільстві загалом.

Наприклад, у культах одержимості духами у Східній Африці домінують жінки. Вони вважаються жіночим аналогом чоловічого вшанування предків роду. Публічні обряди у культах одержимості духами є терапевтичною практикою і повинні проводитися періодично, щоб підтримувати мир з духами. Існує безліч духів, причому кожна місцевість має свій пантеон духів.

Знову ж таки, народний католицизм у Зімбабве є переважно жіночою народною релігією, з акцентом на відданості Діві Марії, матері Ісуса. Жінки також були лідерами таких рухів, як як Еліс Лічіна в Кенії, Ньябінгі в Кенії (Уганді) та рух зцілення-одержимості Магої в Мозамбіку. На півдні Африки жінки відіграють важливу роль як цілительки і ворожбитки, часто поєднуючи місцеві вірування і практики з християнством. Наприклад, вони часто покладаються на пророцтва, медіумні практики говоріння голосами духів, екстатичні танці та зцілення руками, а не травами.

У Південній Африці, де раніше правили білі, незалежні церкви були одночасно і притулком від економічного, політичного та расового домінування білих, і джерелом опору расистській політиці уряду. Прикладом може слугувати Церква дітей Ізраїлю, заснована Енохом Мгіджімою.

У 1921 році громада відмовилася переїжджати з землі, яку білий уряд призначив лише для білих. Південноафриканські війська відкрили вогонь, убивши 163 беззахисних людей і поранивши 129.

Через різноманітність факторів, які призвели до появи нових деномінацій, духовність цих конфесій приймає різні форми. Існує, в основному, два типи.

Перший тип, ті, що називають церквами ефіопського типу. Це, по суті, протестні рухи, які відкололися від місіонерських церков, де домінували білі, і які мали тенденцію приєднуватися до деспотичних колоніальних режимів. Вони ототожнювали себе з прагненнями пригнобленого чорношкірого населення і прагнули дати богословське вираження і духовну підтримку боротьбі за визволення. Згадки про Ефіопію в таких текстах, як Псалом 68:31, інтерпретувалися як знак того, що пригноблений чорношкірий народ має спеціально призначене місце в Божому плані спасіння.

Церкви ефіопського типу зустрічаються переважно в південній і східній Африці, більшість з них виникли наприкінці XIX - на початку XX століття. Вони, як правило, дотримуються тієї ж доктрини і церковного устрою, що і церква, від якої вони відкололися, і навіть користуються тими ж пісенниками, але мають африканських лідерів. Вони не є пророчими рухами і не роблять великого акценту на Святому Дусі та всіх надзвичайних діях, які приписуються Святому Духу в інших нових деномінаціях.

Другий тип нових деномінацій - це церкви духовного типу. Їх часто називають сіоністськими церквами, оскільки назва “Сіон” часто з'являється в самоназвах цих рухів. Вони мають пророчий характер і роблять великий акцент на дії Святого Духа, який проявляється у медіумних говорінні голосами, зціленнях, пророцтвах, снах і видіннях, а також допомагає розпізнавати відьом і виганяти злих духів. Їх богослужіння включають барабани і танці. Вони більше

переймаються практичною користю, яку релігія може принести в цьому світі, ніж потойбічним спасінням. Водночас вони забороняють своїм членам мати щось спільне з традиційною африканською релігією. До сіоністських церков належать церкви Аладура або "молитовні" церкви в Нігерії та церкви Харріса в Кот-д'Івуарі.

Нові деномінації являють собою серйозну спробу африканізувати християнську віру, конкретно реагуючи на потреби і прагнення африканського народу. Ці рухи серйозно ставляться до світогляду африканців; наприклад, якщо спасіння має бути справжнім, воно повинно включати звільнення від злих духів, хвороб і недуг. Щоб бути значущим і актуальним, християнство повинно пропонувати захист від чорної магії, чаклунства та відьомства, які є життєво важливими питаннями для африканських суспільств.

За винятком церков ефіопського типу, інші рухи безкомпромісно виступають проти участі в традиційних обрядах і замінюють їх специфічно християнськими обрядами, щоб заповнити вакуум. Наприклад, пророк, натхненний Святим Духом, займає місце і бере на себе функції традиційних ворожбитів і медіумів; прохання про дощ тепер звертаються безпосередньо до Бога через посередництво християнських лідерів, а не через племінних духів за посередництвом традиційних вождів. Близько 30 відсотків населення Африки належить до сіоністських та ефіопських християнських церков, причому сіоністи становлять близько 80 відсотків від загальної кількості.

Ефіопські церкви більше звертаються до переважно бідних міських жителів, допомагаючи їм переступити через відчуття економічної знедоленості, особистої незахищеності та труднощів. Окрім Африканських незалежних церков, у багатьох країнах зростає популярність нових харизматичних євангельських протестантських церков. Багато з цих церков асоціюються з місіонерськими церквами п'ятидесятницького напрямку, такими як Асамблеї Божі, що походять зі Сполучених Штатів. П'ятидесятництво, можливо, перевершило католицизм і англіканство за кількістю прихильників. За деякими оцінками, п'ятидесятницькі та інші харизматичні церкви мають 147 мільйонів африканських послідовників. Ці церкви приваблюють африканців з кількох причин. Багато амбітних, краще освічених, молодих африканців у містах, які хочуть розбагатіти в умовах стагнації африканської економіки, заохочуються п'ятидесятницькими церквами до економічного успіху. Такі церкви також задовольняють потребу багатьох африканців пояснювати свої нещастя або дискредитувати успіх інших, звинувачуючи їх у чаклунстві чи відьомстві. Сіоністські та п'ятидесятницькі церкви підтримують такі вірування і обіцяють

зцілення та мобілізацію духовних сил для сприяння успіху або протидії чаклунству.

Багато з нових церков є дуже фундаменталістськими і авторитарними за своєю структурою. Нові церкви поширюються, як правило, як відповідь на якусь соціальну кризу. Їх засновує харизматичний лідер, який стверджує, що має містичний досвід та вважається пророком серед своїх послідовників. Церкви часто є мілленаристськими, тобто очікують на неминучий "кінець світу", під час якого будуть врятовані лише віруючі. Критичне або раціональне мислення не заохочується, а незгода з тим, що говорить євангеліст, розглядається як протистояння Богу. Такі погляди іноді призводять до виникнення екстремістських релігійних рухів з трагічними наслідками, як це сталося в Уганді. На початку 2000 року лідери Руху за відновлення десяти заповідей Божих вбили щонайменше 924 членів своєї церкви, що стало найжахливішим вбивством в сучасній історії.

Кредонія Мверінде (1952 р.н.) була верховною жрицею і співзасновницею Руху за відновлення десяти заповідей Божих, секти, що відкололася від Римо-католицької церкви в Уганді. До заснування руху вона була власницею крамниці, пивоваром бананового пива та повією. *Мверінде* також була членом релігійної групи, присвяченої Діві Марії. У 1989 році вона та двоє інших членів групи звернулися до *Джозефа Кібветере* і сказали, що Діва Марія доручила йому прийняти їх. Кібветере так і зробив, і його особливо вразила її розповідь про явлення Марії біля його будинку, що нагадувало видіння, яке він сам мав п'ять років тому. Разом *Мверінде* і *Кібветере* заснували Рух за відновлення десяти заповідей Божих у 1989 році. Мверінде був частиною трійці, яка очолювала секту, до якої входили *Кібветере* та *Домінік Катарібаабо*, відлучений від церкви священик. Один із лідерів секти, який пізніше повернувся до Католицької Церкви, описував *Мверінде* як справжню силу в цьому релігійному Русі. За його словами: "На зборах головувала сестра Кредонія, яка була фактичним керівником групи. Кібветере був лише підставною особою, для того, щоб нав'язати чоловічу владу над послідовниками і покращити зв'язки з громадськістю". *Мверінде* також була джерелом пророцтв секти про апокаліпсис і заяв про те, що порятунок можна знайти лише в посланнях Діви Марії. Рух швидко зростав, і в період його розквіту кількість членів секти оцінювалася в 5000-6000 осіб. До нього приєднувалися позбавлені сану католицькі священики і монахині, які працювали богословами. Апокаліпсис передбачався з настанням нового тисячоліття. Після того, як Рух був виселений з Руашамаїру, він переїхав до маєтку батька *Мверінде* в районі Канунгу. З наближенням 2000 року члени секти продали своє майно і передали

прибутки керівництву групи. Коли кінець світу не настав до 1 січня, в Русі настала криза. Члени секти почали ставити питання і вимагати повернення своїх грошей і майна. Поліцейські слідчі вважають, що керівництво Руху, зокрема *Мверінде*, розпочало зачистку своїх послідовників, кульмінацією якої стало знищення їх церкви Канангу 17 березня 2000 року під час пожежі, в якій загинуло 924 особи, що знаходилися всередині. Сотні тіл були також знайдені у приміщеннях Руху на південному заході Уганди. Спочатку вважалося, що це було масове самогубство, але пізніше поліція заявила, що розслідує це як масове вбивство. Вважається, що *Мверінде* вижила під час пожежі в церкві. Угандійська влада припускає, що вона покинула територію секти в *Канангу* рано вранці 17 березня. У квітні 2000 року поліція видала міжнародний ордер на її арешт у зв'язку з вбивствами в секті. Мотив масового вбивства неясний, але, очевидно, члени культу розчарувалися і поставили під сумнів владу лідерів та привласнення фінансових активів членів.

Християнські церкви відігравали важливу і часом суперечливу роль в Африці після здобуття незалежності. У політичному плані деякі церкви приєдналися до корумпованих, авторитарних режимів. Наприклад, багато п'ятидесятницьких, незалежних і євангельських церков у Кенії підтримували *Даніеля Арапа Мої*, незважаючи на його антидемократичне і корумповане правління.

У Ліберії до громадянської війни 1990 року євангельські та п'ятидесятницькі церкви підтримували будь-який уряд, яким би репресивним він не був, якщо він сприяв євангелізації. Ще гіршою була фактична співучасть і пряма причетність деяких католицьких священнослужителів і мирян до геноциду 1994 року проти *тутсі* і поміркованих *хуту* в Руанді. Церковні лідери здебільшого були *хуту* і тісно пов'язані з урядом, в якому домінували *хуту*. Також виявляється, що багато церков, включаючи нові християнські церкви, схильні до кооптації урядом або до корупції. Так, у Кенії архієпископ Ондієк з церкви "Легіон Марії" був міністром праці колишнього президента *Даніеля Арапа Мої*; А сама церква була прихильником *Мої*.

У Замбії антидемократичні та корупційні дії колишнього уряду *Чілуби* християнські лідери часто применшували або не помічали, тому що Чілуба - відвертий християнин, який відродився з мертвих і поставив потенційно критично налаштованих християнських лідерів на впливові посади в уряді.

У Свазіленді король *Мсваті* стримував рух за демократизацію за допомогою фундаменталістських християнських лідерів, які використовували Біблію для підтримки монархії як богообраної. Інші церковні лідери були схильні до фінансових вигод і престижу, які могли надати їм та їх церквам

державні лідери, а ті, хто отримував вигоду від політичних домовленостей (як духовенство, так і миряни), використовували церкви для організації опозиції до реформ. Так само і політики на всіх рівнях співпрацюють з церковним персоналом і використовують церкви для посилення своєї влади і здобуття легітимності.

Відповідно до сучасних досліджень, присвячених Гані, євангельські церкви загалом не були силою, яка б сприяла значущим політичним перетворенням і демократизації. Християни в цілому не більше і не менше підтримують демократію, ніж інші релігії в Африці Економічна криза суттєво вплинула на роль і форми християнства, які зараз поширюються в Африці. Багато основних церков і африканських незалежних церков не можуть залучити нових членів у порівнянні з новими п'ятидесятницькими і євангельськими церквами, що об'єдналися з закордонними церквами, особливо з США. Деякі з них проповідують "євангеліє віри", обіцяючи багатство, здоров'я і щастя. Інші обіцяють звільнення від демонів і чаклунства. Вчені розглядають ці нові церкви як відповідь на провал програми модернізації та розвитку в Африці.

Оскільки умови життя багатьох африканців настільки проблематичні, а можливості для просування в державному чи приватному секторах настільки обмежені, релігія розглядається багатьма як найкращий шлях для покращення їх життя. Дійсно, церкви із зовнішніми зв'язками часто мають доступ до робочих місць, доходів та інших ресурсів, недоступних в інших місцях. Додатковим плюсом є те, що багато з цих церков, особливо євангельських церков віри, легітимізують накопичення багатства як "Божу волю", таким чином зменшуючи ризик звинувачень у чаклунстві з боку заздрісних родичів чи сусідів.

Якщо брати до уваги позитивний бік, то релігійна ідеологія деяких п'ятидесятницьких церков, яка пропагує тверезість, амбіції, освіту, працьовитість і накопичення капіталу, потенційно може сприяти прискоренню економічного зростання і розвитку. Стверджують, що справжньою паралельною економікою Африки зараз є та, що створена християнською діяльністю. На жаль, без серйозних економічних і політичних перетворень, віра в Бога та особисті зусилля як засіб для збагачення або надія на визволення від відьом як ліки від соціальних проблем навряд чи спрацює для більшості страждених людей Африки. Як влучно зазначають деякі дослідники, "християнство процвітання" - це більше про виживання, ніж про піднесення до висот підприємницького успіху. Магію часто замінюють ощадливістю, а винагороду отримують з неекономічних причин. Проте серед збіднілих африканських мас благовістя про процвітання підтримує віру в те, що Бог не

допустить загибелі віруючих. Бідні африканці все більше присвячують себе релігії, проводячи нескінченні молитовні служби і виконуючи фінансові зобов'язання перед церквою. Підприємництво, яке заохочує така віра в умовах, в яких живе так багато африканців, - це переважно “копійчаний капіталізм”, тобто діяльність у неформальному секторі серед молоді та жінок, яка запобігає голоду. За невеликим винятком, лідери євангельських церков не заохочують етику працьовитості, здобуття освіти та продуктивного підприємництва, необхідних для значного економічного успіху або суспільного розвитку.

Слід зазначити, що деякі християнські церкви виступають за соціальну справедливість і демократію та критикують корупцію. Є факти, що церкви брали активну участь у боротьбі проти апартеїду в Південній Африці. У Руанді, Бурунді та Демократичній Республіці Конго церковні лідери підтримували політичні реформи, а також жіночі та правозахисні групи. У Бурунді, наприклад, два католицькі єпископи були членами-засновниками головної правозахисної групи в країні. Більше того, деякі євангельські місіонери в Африці відіграють важливу роль у вирішенні питань прав людини та конфліктів в Африці, таких як геноцид в Дарфурі (Судан). Деякі євангельські місіонери також беруть участь у хрестових походах проти СНІДу, секс-торгівлі, рабства та бідності в Африці. Наразі ще рано говорити про те, який вплив матиме такий активізм у сфері соціальної справедливості на помісні євангельські церкви.

8. Іслам в Африці

І християнство, і іслам широко поширені і є домінуючими релігіями в Африці, і їх кількість зростає. Приблизно **553** мільйона африканців (36 % від усіх мешканців Африки та 29 % від усього мусульманського населення світу) у 2024 році є мусульманами. Хоча мусульман можна знайти в кожній африканській країні, вони зосереджені в районах, що межують з пустелею Сахара.

Іслам, що означає “покірність Богу”, був заснований у сьомому столітті в Аравії пророком Мухаммедом. Під впливом юдаїзму та християнства іслам встановив монотеїзм і релігію, засновану на Святому Письмі, спочатку серед арабських племен навколо міст Мекки та Медіни.

Аллах (Бог) відкрив Мухаммеду, як він хоче, щоб його послідовники жили і будували свої громади. Це одкровення міститься в *Корані* і вважається буквальним словом Божим. Араби-мусульмани, як і євреї, вважають себе нащадками Авраама і поважають Старий Заповіт і пророків. Мусульмани також шанують Новий Заповіт і вважають Ісуса пророком. Мухаммед, однак, є

останнім і найбільшим з пророків, а *Коран* є найвищим Божим одкровенням. На відміну від іудаїзму, християнство та іслам є місіонерськими релігіями; як такі, вони були основними претендентами на релігійну лояльність африканців.

А тепер зосередимося на історичному розвитку ісламської традиції в Африці та її характерних африканських особливостях. Поширення ісламу, його перша хвиля розпочалася невдовзі після смерті Мухаммеда у 632 році н.е. Його послідовники розпочали завойовницькі війни, спочатку серед арабів, а потім серед неарабських народів на півночі Африки та в інших місцях.

Більша частина Єгипту була захоплена мусульманами до 640 року нашої ери. До того часу єгипетські правителі підтримували Візантійську православну церкву, хоча багато єгиптян були християнами-коптами, які не приймали вчення чи авторитет православної церкви. Багато хто вітав арабське правління як менш гнітюче, ніж те, що вони пережили за часів Візантії.

Араби спочатку утвердилися як правляча і могутня меншість, але до християн ставилися як до "захищеного народу" ("*дхіммі*"), якому дозволялося сповідувати свою віру та керувати своїми справами через власних лідерів. Тим не менш, християни були громадянами другого сорту, зобов'язаними платити спеціальний податок (*джизья*) замість військової служби.

Тим не менш, освічені християни часто займали високі посади в новій мусульманській державі. Навернення в іслам відбувалося поступово. Були деякі локальні переслідування і тиск з метою навернення, але більшість робили це з інших причин, наприклад, через привабливість ісламських догматів, комерційну вигоду і бажання уникнути *джизьї* та статусу другосортних людей. До кінця одинадцятого століття християнство в Єгипті стало релігією меншини.

Після Єгипту араби рушили до римської північної Африки, де перемогли християн, які переважно мешкали в містах, і *берберів*, які залишилися недоторканими християнством у сільській місцевості. Стверджують, що Північноафриканська Церква скоріше загинула, ніж була знищена ісламом, оскільки вона ніколи не вкорінювалася в життя країни. Хоча такі міркування, як престиж ісламу, що випливав з його позиції релігії правлячої меншини, і особливі оподаткування, накладені на християн, сприяли змінам, основними причинами їх швидкого навернення були менш очевидні, що випливають зі слабкостей всередині християнських громад. Серед них - неспроможність християнства завоювати душу *берберів* та його жорсткі сектантські поділи.

Навернення язичницьких *берберів* північної Африки було повільним процесом. Після перших військових завоювань араби оселилися в містах. Поступово вони вступали в шлюб з *берберами*, які ставали все більш ісламізованими і арабізованими. Багато берберів були включені до складу

арабських армій. Про цей період завоювання і поступової ісламізації північної Африки розповідає великий арабський історик Ібн Халдун: “Після формування ісламської спільноти араби почали поширювати свою релігію серед інших народів. Їх війська проникли в Магриб і захопили всі його стоянки та міста. Вони багато пережили у боротьбі з *берберами*, які дванадцять разів відступали від ісламу, перш ніж іслам міцно оволодів ними.

У той час як іслам поширився на північ Африки після завоювання, поширення ісламу на південь від Сахари було насамперед результатом мирних, неформальних місіонерських зусиль арабізованих берберських купців, які торгували промисловими товарами з середземноморських земель в обмін на сировину, таку як золото, слонова кістка, камедь і рабів. Берберські купці йшли усталеними торговельними шляхами, багато з яких існували задовго до появи ісламу. Куди б вони не йшли, мусульмани засновували комерційні та релігійні центри поблизу столиць.

Річка Ніл забезпечувала доступ до Нубії, Ефіопії та Судану. З Судану деякі торговці переправлялися до Західної Африки. Поява верблюда також зробила можливим перетин пустелі з північної Африки і встановлення контактів із західною і центральною Африкою. Мусульманські громади були створені досить рано в кількох державах Західної Африки. У Гані, наприклад, вже до 1076 року існував сформований мусульманський центр з кількома мечетями, які майже конкурували між собою.

У п'ятнадцятому і шістнадцятому століттях іслам був релігією правителів і еліти багатьох великих африканських держав, таких як імперія Сонгай. Іслам приваблював африканські еліти з кількох причин. Однією з них був його зв'язок з арабо-мусульманською цивілізацією та космополітизм. Іслам також був дуже сумісний або принаймні толерантний до африканських релігійних і культурних практик, таких як шанування предків, полігамія, обрізання, магія, віра в духів та інших божеств.

Насправді, більшість африканських віруючих не були повністю ісламізовані, можливо, лише дотримуючись *п'яти стовпів віри* - віри в єдиного Бога і в те, що Мухаммед є його пророком, милостині (закят) для нужденних, молитви п'ять разів на день, посту протягом місяця Рамадан і паломництва (хадж) до Мекки - але часто ігноруючи елементи шаріату (ісламського права) або інших ісламських практик (наприклад, носіння жінками чадри), які вони вважали несумісними з місцевими звичаями.

У Східній Африці іслам поширювали перські та арабські купці, починаючи з кінця сьомого століття. Ці купці заснували прибережні торгові міста з місцевими африканцями аж до півдня Африки. Завдяки шлюбним і

комерційним контактам розвинулася унікальна мова і культура *суахілі*. Однак до кінця X століття торговці та іслам мало просувалися у внутрішні райони країни, оскільки там було мало централізованих королівств, які могли б їх привабити.

Ісламська цивілізація зробила значний внесок у культурний розвиток Африки. Іслам - це спосіб життя (*дар аль-ислам*), що впливає на всі сфери людської діяльності. Він наголошує на грамотності та вченості - традиціях, які іслам розвивав у раніше неписьменних африканських суспільствах.

Наголос ісламу на спільноті віруючих (*уммі*) вимагає підпорядкування регіональної та племінної лояльності, яка часто роз'єднувала африканців і перешкоджала зростанню більших політичних одиниць. *Шаріат*, як основа суспільного життя, разом з ісламськими арабськими адміністративними і політичними структурами, слугував зразком для африканських державотворців і надавав вбудовану релігійну легітимність претензіям правителів на владу над підкореним населенням.

До *вісімнадцятого століття* в Західній Африці ісламська свідомість поширювалася від вищих класів до народних мас. Ця нова хвиля ісламізації здійснювалася африканськими мусульманами через войовничі масові рухи під релігійним прапором *джихаду* (*священної війни*). Прагнення набожних мусульманських лідерів, таких як *Осман дан Фодіо* на півночі Нігерії (початок XIX століття), полягало у проведенні соціальних, моральних і політичних реформ. Метою було нав'язування більш суворих ісламських теократичних держав слабким африканським віруючим і неісламським народам. Джихад, таким чином, став релігійним виправданням загарбницьких воєн і політичної централізації.

Нова хвиля ісламізації була не лише результатом войовничих рухів. Діяли різні суфійські (містичні) релігійні ордени або братства (*тарикати*), присвячені більш вірному дотриманню ісламу. Одним з перших суфійських тарикатів був *Кадирія*, який у XIX столітті представляв у великому мусульманському навчальному центрі *Тімбукту* арабський шейх (духовний лідер). У дев'ятнадцятому столітті реформаторське суфійське братство *тіджанія* у місті Фес в Марокко, здобуло багато послідовників.

Кадирія мала великий вплив на *Османа дан Фодіо*, чий рух джихаду призвів до заснування мусульманського халіфату в Сокото в північній Нігерії. Суфійські братства під духовним керівництвом своїх релігійних лідерів (*марабутів*) змогли мобілізувати велику кількість людей на політичні, економічні та суто релігійні цілі. Серед таких цілей був опір європейському імперіалізму в XIX столітті. Використовуючи ідеї джихаду і братерства всіх

віруючих, мусульмани змогли організувати опір у більш широких масштабах, ніж це могли дозволити африканські політичні одиниці або етнічні групи.

У Сенегалі *мюриди* перетворили джихад на економічну діяльність, коли *марабути* організували своїх послідовників для вирощування арахісу на землях братства. Навіть сьогодні *мюриди* є основною політичною та економічною силою в Сенегалі. Вони приваблюють багатьох послідовників з практичних міркувань, а також через їх лібералізм у застосуванні ісламського права.

У Східній Африці *махдізм* активізував масову релігійно-політичну опозицію європейському імперіалізму в Судані. *Махді* в ісламі - месіанська постать, послана Богом для порятунку віруючих під час кризових ситуацій. Махді *Мухаммед Ахмед* і його послідовники перемогли британців під Хартумом у 1885 році, хоча сили *махдістів* зрештою зазнали поразки.

Європейський колоніалізм і місіонерське християнство не зупинили поширення ісламу в Африці. У Західній Африці колоніальні правителі уклали мир з мусульманськими лідерами, захистивши їх консервативне правління над своїм народом і заборонивши християнський прозелітизм (навернення) або місіонерські школи в мусульманських районах.

Мусульмани отримали багато новонавернених з різних причин. Політика расизму і сегрегації європейців різко контрастувала з мусульманською вірою в рівність віруючих. Крім того, у багатьох випадках мусульманські офіцери британської та французької армій доброзичливо ставилися до африканців, задовольняючи їх скарги. Вони толерантно допомагали своїм співвітчизникам адаптувати африканське звичаєве право до ісламського. Опосередковано колоніалізм сприяв ісламській експансії через запровадження покращених комунікацій та швидких соціальних змін. Іслам виявився здатним пристосовуватися і змінюватися, а також відповідати новим потребам і умовам.

Після здобуття незалежності африканськими країнами ісламські організації та практики зазнали значних змін, щоб впоратися із західними впливами, в тому числі християнством. У деяких випадках цей процес включав пристосування і нові інтерпретації ісламу. В інших випадках християнство і вестернізація розглядаються як вороги ісламу і невдалі експерименти, нездатні вирішити численні проблеми Африки. Такі погляди породили зростаючу кількість фундаменталістських рухів.

Після здобуття незалежності африканськими країнами консервативні організації XIX століття або вимерли, або трансформувалися. У Судані послідовники *Махді* сформували сучасну політичну партію, яка брала участь у національних виборах. У Нігерії консервативні та реформістські мусульмани також створили політичні партії, частково конкуруючи з християнами в

немусульманських частинах країни. Невелика кількість політичних партій, однак, була чітко ісламською. *Мюриди* Сенегалу реорганізувалися і взяли на себе сучасні економічні та політичні ролі, щоб зберегти свій вплив. Дух джихаду і насильницького навернення значною мірою був замінений повагою до релігійного плюралізму. Це, безсумнівно, стало результатом тривалої історії взаємного пристосування африканських традиційних релігій та ісламу в минулому, а також контактів з християнством.

У більшості африканських країн на південь від Сахари мусульмани становлять меншість або, принаймні, не є єдиною релігійною громадою, і цей факт має тенденцію до посилення підтримки мусульманами світських держав. Мусульманські лідери з готовністю приймають немусульманських лідерів, таких як *Леопольд Сенгор* (католик), який був президентом Сенегалу протягом багатьох років. Плюралізму також сприяє той факт, що родинні та етнічні зв'язки для більшості африканців все ще мають перевагу над релігійними. Для більшості африканців-мусульман традиційні африканські вірування і практики збереглися, хоча і з деякими змінами, щоб відповідати аналогічним практикам в ісламі.

Крім того, незважаючи на вплив ісламу, серед африканців все ще існує набагато глибший шар язичницьких вірувань і обрядів. Чоловіки і жінки обвішані амулетами, навколо талії, шиї, рук, ніг, як для захисту від всілякого можливого зла, так і для того, щоб допомогти їм досягти певних бажань. Найчастіше це папірець, на якому релігійний вчитель написав уривок з Корану або схему з книги з арабської містики, яку потім обгортають папером, склеюють і обтягують шкірою, але іноді вкладають шматочок кістки або дерева, порошок або кіготь тварини. Це в основному африканські елементи, а не ісламські, і їх практикують більшість африканських груп. Опитування африканських корінних ісламських громад в інших частинах Африки також показує стійкість африканських практик. Як і у багатьох християн, вшанування предків, носіння амулетів для відвернення нещасть і захисту худоби та садиб, а також віра в магію, чаклунство та відьомство продовжують існувати без особливих перешкод. Нові елементи включають використання оберегів. Крім того, на додаток до лікування людських хвороб, знахарі проводять екзорцизм, іноді використовуючи цитати з Корану як магічні формули.

Африканські мусульмани, як і африканські християни, прагнуть переосмислити або змінити свою релігію і релігійну ідентичність у відповідь на сучасні потреби і проблеми. Для багатьох мусульман це означає пошук способу включити більш ортодоксальні ісламські практики і вірування в їх доісламську африканську релігійну і культурну спадщину.

Більше того, багато африканських мусульман шукають нові релігійні відповіді на політичні, економічні та соціальні виклики, з якими вони стикаються. Це призвело до того, що невелика меншість мусульман шукає фундаменталістського підтвердження ісламу, часто під впливом фундаменталістських рухів у Північній Африці і навіть Ірані. Однак хоча більшість мусульман (і християн) глибоко релігійні, і ті, й інші здебільшого вважають, що люди інших релігій повинні мати право вільно сповідувати свою віру. Але також вірно і те, що мусульмани вважають деякі аспекти сучасного життя в Африці такими, що викликають у них занепокоєння, і вбачають у релігії належну відповідь на них.

Серед тих, хто пристосовується до сучасних проблем, суфійські братства займають передові позиції, забезпечуючи пристосування між вимогами ісламу і народними прагненнями, як релігійними, так і світськими. Одним з таких рухів є *хамалізм*, одне із відгалужень *тіджанії*.

Хамалізм - це соціальний і релігійний реформаторський рух, який наголошує на повній рівності всіх людей і визволенні жінок. Він виступає проти матеріалізму і корупції консервативних ісламських лідерів. До здобуття незалежності *хамалісти* виступали проти тих мусульманських лідерів, які співпрацювали з французьким колоніалізмом. *Хамалізм* вплинув на таких політичних лідерів, як *Модібо Кейта*, колишній президент Малі, і *Діорі Амані*, колишній президент Нігеру.

З іншого боку, антисуфійські рухи, такі як "*Ізала*" в Нігерії і "*Нігер*" (*Рух за придушення нововведень і відновлення Сунни ((*переказ звичаїв та висловів пророка*))* привернули увагу багатьох представників міського купецького класу своєю опозицією до *марабутів* і акцентом на індивідуалізмі та вкладенні багатства в інвестиції.

У Судані ісламські фундаменталісти здобули домінуючий вплив на уряд. Їх зусилля нав'язати шаріат всій країні, включно з немусульманським півднем, призвели до спустошливої громадянської війни з 1983 року, яка закінчилася лише у 2005 році. Фундаменталісти знищили попередні несектантські, модерністські ісламські рухи, такі як "*Брати-республіканці*", засновані *Махмудом Мохаммедом Таха*. Брати прагнули реформувати іслам у світлі сучасних реалій, в тому числі виступаючи за рівність чоловіків і жінок. Таха був страчений у 1985 році за "єресь". В інших місцях, подібно до нових християнських церков, які шукають більш африканське християнство, деякі мусульмани просувають суперечливі нові форми африканізованого ісламу.

У Східній і Західній Африці мирний рух *Ахмадія* (родом з Індії) завдячує своїм скромним успіхом енергійним місіонерським зусиллям. *Ахмадія*

переклала *Коран на суахілі* та інші місцеві мови, оскільки більшість африканських мусульман не знають арабської. В даний час в Африці на південь від Сахари налічується щонайменше 500 000 віруючих *ахмадійців*. Члени громади часто займають видне місце в урядових і ділових колах, а також є більш світськими людьми. Вони доклали значних зусиль для просування статусу жінок; наприклад, жінкам дозволено молитися в мечеті разом з чоловіками. Більш ортодоксальні віруючі вважають *ахмадійців* єретиками.

Набагато більш суперечливим і насильницьким був рух *Майтатсіне* з центром на півночі *Нігерії*. У 1960-х і 1970-х роках камерунець *Мохаммаду Марва* стверджував, що він є новим пророком ісламу. *Марва* був убитий разом зі 100 іншими людьми, коли його послідовники спровокували жорстоке протистояння з поліцією в місті Кано в 1980 році. Заворушення його послідовників у 1990 році призвели до загибелі 5 000 людей. Наступницею руху *Майтатсіне* стала секта *Кало Като*, що означає "Гіганти живих", члени якої брали участь у повстаннях в *Кано* в 1980 році та в *Йолі* в 1992 році, в яких загинули тисячі людей.

З часу появи Аль-Каїди та ісламського тероризму зростає занепокоєння з приводу того, що фундаменталістські ісламські екстремісти завойовують позиції в Африці. Ці побоювання посилилися після терористичної атаки на Сполучені Штати в 2001 році і подальшого початку війни з тероризмом. Сполучені Штати розглядають Африку як "розсадник тероризму" через такі фактори, як широке розповсюдження бідності, недієздатність держав і погане управління з боку недемократичних і корумпованих урядів. Щоб протистояти цій можливій загрозі, Сполучені Штати створили коаліцію з урядами дев'яти країн Сахари і витратили 500 мільйонів доларів на боротьбу з поширенням джихадистського радикалізму, який може загрожувати африканським країнам, таким як Нігерія, що постачає 15 відсотків нафти до Сполучених Штатів.

Незважаючи на ці побоювання щодо ісламських екстремістів, дослідження показують, що африканські мусульмани здебільшого є поміркованими, а радикальний фундаменталізм в Африці мало кого навернув у свою віру. Нечисленні громадянські війни, в яких брали участь мусульмани і немусульмани, наприклад, в Судані та Кот-д'Івуарі, в основному стосувалися нафти, землі або політичних прав, а не релігії. Лише в Судані були спроби нав'язати ісламську державу або шаріат.

На півночі Нігерії, де дванадцять штатів прийняли шаріатські кримінальні кодекси, це було значною мірою реакцією на високий рівень злочинності, корупції та неефективність світських судів Нігерії у вирішенні цих проблем. Як з'ясувалося, багато мусульман і в Судані, і в Нігерії розчаровані

результатами таких спроб використати іслам для вирішення поточних проблем. Більшість з них відкидають фундаменталізм і хочуть жити в мирі зі своїми немусульманськими сусідами.

Насправді, невеликий, але зростаючий фундаменталізм в їх середовищі розділяє багатьох мусульман. Деякі мусульмани є секуляристами і прогресивними реформаторами, що прагнуть модернізувати свої суспільства. Інші - переважно ненасильницькі традиціоналісти. Навіть більшість фундаменталістів орієнтовані на місцеві проблеми, але не на питання, пов'язані з інтернаціоналістичними ісламськими організаціями чи радикальними групами на кшталт Аль-Каїди. Наприклад, дослідники виявили, що більшість мусульман не підтримують релігійний екстремізм або насильство. Місцеві проблеми, такі як злочинність, корупція і безробіття, є основними проблемами, що турбують людей.

Цікаво, що і християни, і мусульмани неоднозначно ставляться до впливу західної культури. Більшість представників обох віросповідань стурбовані тим, що західна культура (тобто кіно, телебачення і музика) негативно впливає на моральність, але в той же час вони визнають, що їм подобаються західні розваги!

Нарешті, і це, мабуть, найважливіше з точки зору потенційної привабливості радикального ісламу, і мусульмани, і християни є одними з найоптимістичніших людей у світі, які вірять, що їх життя стає кращим. Існують винятки з цієї моделі мусульманської поміркованості. Наприклад, у "невдалій державі" *Сомалі* кілька радикальних угруповань, які відверто підтримують Аль-Каїду, жорстоко змагаються за владу і зробили країну практично некерованою для будь-якої центральної влади. Однією з таких груп є *Іттіхад аль-Ісламі* (*Армія ісламу*), пов'язана з "Аль-Каїдою" група, вплив якої зменшився з 1990-х років. Метою *Іттіхад аль-Ісламі* є створення ісламської держави, і вона брала участь у терористичних атаках проти Ефіопії та Кенії в середині 1990-х років.

В даний час дві раніше конкуруючі фундаменталістські групи, *Хізбул Іслам* і *Аль-Шабаб*, здебільшого об'єдналися під егідою *Аль-Шабаб*. Їх контроль є найбільшим у південних і центральних районах *Сомал*і, хоча вони мають обмежену підтримку серед населення. *Аль-Шабаб* веде жорстоку війну за повалення слабкого уряду Сомалі, підтримуваного ООН, у столиці країни *Могадішо* з 2006 року. Мета "*Аш-Шабаб*" - нав'язати країні свою радикальну версію шаріату. Це угруповання оголосило про свою офіційну приналежність до Аль-Каїди.

Занепокоєння також викликає "*Аль-Каїда в країнах ісламського Магрибу*" (*al-Qaeda in the Islamic Maghreb – AQMI; АКІМ*), яка виникла в Північній Африці. Спершу відома як Салафістська група Молитви й Бою (GSPC), *Аль-Каїда в країнах ісламського Магрибу* виникла після того, як угруповання присягнуло на вірність Аль-Каїді у 2006 році. Хоча АКІМ здебільшого залишається терористичним угрупуванням, регіонально сфокусованим у Сахелі, вона перейняло більш антизахідну риторику й ідеологію. АКІМ постійно здійснювала теракти, як-от вибухи смертників, напади на цивільних та викрадення з метою викупу. Унаслідок здійсненого АКІМ бомбардування будівлі офісу ООН і будівлі алжирського уряду в Алжирі у 2007 році було вбито 60 людей. У січні 2016 року АКІМ здійснила атаку на готель у Буркіна-Фасо, унаслідок якої було вбито 28 людей та поранено 56. У березні 2016 року АКІМ взяла на себе відповідальність за атаку на пляжний курорт у Кот-д'Івуарі, унаслідок якої було вбито понад 16 людей та поранено 33. У січні 2017 року АКІМ організувала теракт у Гао (Малі), унаслідок якого загинуло понад 50 людей. 27 березня 2002 року Державний департамент США визнав АКІМ іноземною терористичною організацією. АКІМ причетна до торгівлі наркотиками, викрадення туристів з метою отримання викупу і насильницьких нападів на сили безпеки і цивільне населення в Нігері, Мавританії, Алжирі та Малі. АКІМ має певну привабливість, насамперед для "незадоволеної молоді", чиї перспективи обмежені бідністю і відсутністю можливостей працевлаштування в їх країнах.

На півночі Нігерії екстремістське угруповання "*Боко Харам*", що означає "*Західна освіта заборонена*", нападає на урядові об'єкти, християнські церкви і навіть на мусульманських священнослужителів, які виступають проти них. Таке насильство виправдовується метою *Боко Харам* - замінити світський уряд Нігерії урядом, заснованим на шаріаті. *Боко Харам* стверджує, що пов'язана з Аль-Каїдою, і сповнена рішучості продовжувати здійснювати вибухи та інші терористичні акти, переважно на півночі Нігерії.

Хоча більшість мусульман і християн толерантно ставляться до віросповідання один одного і позитивно сприймають один одного, прикрим побічним продуктом війни з тероризмом і триваючих економічних і політичних проблем в Африці є зростання напруженості і ворожнечі, особливо між більш фундаменталістськими елементами кожної релігії.

Мусульмани з Лівії, Саудівської Аравії та країн Перської затоки вливають гроші в Африку для поширення консервативного ісламу, який конфліктує з більш толерантним ісламом, який сповідує більшість африканських мусульман. У той же час, християнські місіонери (в основному зі

Сполучених Штатів) вливають гроші і посилають місіонерів в Африку для просування консервативного християнства. Екстремізм можна знайти серед обох груп. Наприклад, багато християн вважають іслам ворогом у віртуальній війні за африканські душі. Багато хто також розглядає іслам через призму війни з тероризмом, яку очолюють США і яку вони рішуче підтримують і сприймають як війну проти ісламу. Деякі християни навіть підтримують війну з тероризмом, тому що вона вбиває мусульман.

І Нігерія, і Уганда - це країни, в яких в останні роки спостерігається зростання міжконфесійних зіткнень, що іноді призводять до сотень смертей. Християни, як і мусульмани, сформували насильницькі політичні рухи, які прагнуть повалити світські африканські уряди. Раніше вже згадувалося про Рух за відновлення десяти заповідей Божих в Уганді. Іншою подібною групою в Уганді стала "*Господня Армія опору*" (*Lord's Resistance Army – LRA; ГАО*) під керівництвом *Джозефа Коні*, який вважає себе пророком. *ГАО* воює з угандійським урядом з 1986 року. Її мета - замінити уряд на такий, що ґрунтується на десяти заповідях Мойсея. *ГАО* вбила тисячі людей і викрала понад 20 000 дітей, яких змушували воювати, вбивати і ставати сексуальними рабами командирів *ГАО*. *ГАО* також активно діє в Центральноафриканській Республіці та Демократичній Республіці Конго, де тисячі людей були викрадені, вбиті, піддані сексуальному насильству і змушені покинути свої домівки. Очевидно, що будь-яка релігія в поганих руках і за сприятливих для неї обставин має потенціал для екстремізму і насильства.

Африканці, як і люди скрізь, приймають релігії, які, на їх думку, відповідають їх досвіду, їх потребі в ідентичності та сенсі, релігії, які обіцяють певну справедливість і вирішення їх екзистенційних проблем. Після десятиліть безвладдя, економічного і політичного занепаду люди шукають рішення або принаймні полегшення страждань від відсутності прогресу, невизначеності і руйнівних соціальних змін. Питання в Африці, як і в багатьох інших регіонах світу, полягає в тому, чи сформуються емансипативні та толерантні релігії, а не релігії нетерпимості, репресій та навіть насильства, в той час як люди прагнуть задовольнити свої земні і духовні потреби. Проте все вказує на те, що релігійний фундаменталізм в Африці буде наростати.

Питання для самоконтролю:

1. Які ключові особливості релігійних поглядів на африканському континенті?

2. Яким чином віра у вищу істоту є фундаментальною для сприйняття африканцями всесвіту?
3. Яку роль відіграють божества і духи в традиційних африканських релігіях?
4. Як традиційні африканські вірування концептуалізують життя після смерті?
5. Яке значення мають релігійні лідери та священні місця в Африці?
6. Як чаклунство і магія інтегровані в життя африканців?
7. Який вплив мало християнство на релігійний ландшафт Африки?
8. Як іслам вплинув на релігійні практики та вірування африканців?
9. Чи існують в Африці інші релігійні традиції, окрім християнства та ісламу? Якщо так, то які?
10. Чим африканські традиційні релігії відрізняються від християнства та ісламу з точки зору Святого Письма та доктрини?
11. Які спільні елементи існують між різними африканськими традиційними релігіями?
12. Як африканські традиційні релігії розглядають поняття Бога або верховного божества?
13. Опишіть важливість духів предків в африканських традиційних релігіях.
14. Які ритуали пов'язані з переходами, такими як народження, шлюб і смерть в африканських суспільствах?
15. Як африканські традиційні вірування пристосовуються до сучасних змін і впливів?
16. Як релігійні практики пов'язані з громадськими та соціальними структурами в африканських суспільствах?
17. Які проблеми існують у вивченні африканських традиційних релігій?
18. Як африканські релігії розглядають поняття зла і нещастя?
19. Яка роль релігійних діячів, таких як священики, ворожбити та медіуми, в африканських громадах?
20. Як фізичні ландшафти, такі як гори і річки, впливають на релігійні практики в Африці?

Тема 7. Африканські родинні та суспільні відносини

1.Сім'я та родинні зв'язки в африканців
2.Африканські родинні відносини та шлюб
3. Пережитки минулого в сучасних африканських суспільствах
4. Виклики сучасним африканським родинним системам
5. Населення та урбанізація в Африці
6. Доколоніальний та колоніальний періоди в розвитку африканських суспільств
7. Тенденції в соціальних відносинах після здобуття незалежності
8. Планування сім'ї в африканських суспільствах
9. Міська демографічна політика
10. Африканські міграційні процеси

1.Сім'я та родинні зв'язки в африканців

Африканські системи спорідненості, шлюбу та виховання дітей цікавлять нас з кількох причин.

Однією із *причин* є те, що вони інтригуюче відрізняються від наших власних. Багато мандрівників до Африки мали досвід передачі їстівних ласощів дитині в африканському місті і спостерігали, як ця дитина одразу ж поверталася до групи дітей, що зібралися, і ділилася з ними смаколиками. Це культурні відмінності, насамперед особливості у способах навчання дітей. Але що вони означають? І як вони прищеплюються маленьким дітям? Кожен, хто спостерігав за тим, як африканці виховують дітей, був вражений тим, який акцент робиться на вихованні на власному прикладі. Усі дорослі - чи то в селах, чи в селищах, чи у великих містах - зобов'язані навчати дітей, як поводитися, а діти спостерігають за тим, як правильно соціалізовані дорослі діляться своїм досвідом з людьми, що їх оточують. Мабуть, найкраще це виражає приказка народу *ком* у *Камеруні*, який вірить, що діти, як і тварини, народжуються егоїстами і стають людьми лише тоді, коли їх навчать ділитися. Діти, які не діляться, які хапають ласощі і тікають, щоб з'їсти їх наодинці, будуть піддані остракізму доти, доки не покажуть згодом, що вони навчилися ділитися з групою. Така модель обміну широко поширена в африканських суспільствах, і багато західних людей хотіли б, щоб їх власні суспільства її наслідували.

Друга *причина*, чому африканські системи цікавлять нас, полягає в тому, що багато з того, що ми вважаємо, що знаємо про шлюб і спорідненість, ми почерпнули з нашої власної культури, і те, у що ми часто віримо, є просто

здоровим глуздом. Африканські системи припускають, що наші власні уявлення про здоровий глузд або людську природу можуть бути дещо хибними, якщо їх узагальнити на решту світу.

Оскільки антропологи провели більшість досліджень африканської спорідненості та шлюбу, важливо знати, що мета антропології полягає в тому, щоб замінити здоровий глузд нашої культури про людську природу глибоким усвідомленням справжнього діапазону і різноманітності людських способів життя в усьому світі. Те, що ми, західні люди, розуміємо під шлюбом (моногамія або узаконене спарювання з одним партнером будь-якої статі) або спорідненістю (двосторонньою або білінійною, що дозволяє простежити походження від обох батьків), не є нормою в Африці, де переважає *полігінія* (шлюб одного чоловіка з кількома жінками) та групи з однолінійним походженням (які простежують своє походження через батька або матір), принаймні донедавна.

Які наслідки ці різні системи мають для людей, які живуть з ними і всередині них? Дослідження африканської спорідненості, зокрема, показують, що всі або більшість можливих відповідей на основні питання - як люди повинні вирішувати питання репродукції (хто з ким одружується і народжує дітей з повними правами і привілеями), філіації або спорідненості (як діти вважаються пов'язаними з батьками) та відповідальності за соціалізацію (права і обов'язки батьків та дітей, а також хто буде виховувати дитину) - поєднується в африканських системах часто в дивовижний спосіб.

Третя *причина*, чому африканська спорідненість викликає інтерес, полягає в тому, що, хоча африканці говорять про сім'ю так само, як і ми, вони, здається, мають на увазі щось відмінне від нашого акценту на нуклеарних або подружніх сім'ях (сім'ях, що складаються лише з батьків та їх дітей).

Деякі з найкреативніших мислителів дев'ятнадцятого століття піднімали цікаві питання про людський шлюб і спорідненість. Ці питання, як правило, стосувалися мети шлюбу та того, чому табу на інцест є універсальними, тобто існують у всіх суспільствах (хоча те, що визначається як інцест, може значно відрізнятися в різних суспільствах). У дев'ятнадцятому столітті було висунуто ряд ідей - *Едвард Тайлор* запропонував ідею, що “вийти заміж або бути вбитим” пояснює, чому екзогамія (шлюб поза своєю групою) була правилом, а не ендогамія (шлюб всередині групи). Інша ідея, теорія вродженої відрази *Е.Вестермарка* (1894), полягала в тому, що у братів і сестер, які виховуються разом, розвивається неприязнь один до одного, яка виключає сексуальність. *Зигмунд Фройд* вважав, що інцестуозні імпульси повинні бути придушені, щоб сім'ї, або ширше - суспільство, могли гармонійно існувати. *Карл Маркс і*

Фрідріх Енгельс стверджували, що винахід приватної власності перервав спільне блаженство людських груп (фантазія, яка породила фільм “Боги, мабуть, збожеволіли”), і що першою власністю були “права” на жінок, отримані через шлюб. Всі ці ідеї були більшою чи меншою мірою відкинуті або спростовані десятиліттями досліджень.

У середині XX століття *Клод Леві-Строс* (1949) припустив, що універсальність табу на інцест пов'язана з людською схильністю до створення альянсів з іншими групами. Можна було займатися сексом у сім'ї, скажімо, з братом чи сестрою, а можна було віддати брата чи сестру сусідові, взявши взамін брата чи сестру сусіда. Обидва види союзів могли призвести до народження дітей. Однак, якщо брат і сестра, які мали спільних дітей, зазнавали труднощів, вони могли покладатися лише на себе. Якщо пара в одній із цих груп, що обмінювалися братами і сестрами, потрапляла у скрутне становище, вони мали по сусідству два набори вбудованих союзників - очевидна перевага.

Теорія альянсів Леві-Стросса може бути, а може і не бути найкращим поясненням того, чому існують табу на інцест. Що ми точно знаємо, так це те, що більшість суспільств забороняють одних людей або категорії людей (наприклад, всіх тих, кого ви називаєте “брат” або “сестра”) як шлюбних партнерів і схвалюють інших, зазвичай тих, хто не є членами нуклеарної або найближчої сім'ї (тобто, матір, батька, братів і сестер). У більшості (але не у всіх) суспільств ці правила ґрунтуються на уявленнях про те, хто з ким пов'язаний - групах спорідненості чи походження, які є культурно визначеними групами, що виходять за межі найближчої сім'ї (нуклеарної чи подружньої) матері, батька, братів і сестер.

Для того, щоб люди не спаровувалися випадково або з найближчими родичами, потрібно було встановити правила, які б регулювали відповідні шлюбні стосунки - *табу на інцест* (не можна спаровуватися з ...) та *преференційні моделі спаровування* (в ідеалі слід спаровуватися з ...). Як незабаром стане зрозуміло, Африка була домівкою для всіляких винятків, і правило про шлюб між братом і сестрою є одним з них.

В Єгипті, за часів Римської імперії, шлюби між братом і сестрою були поширені серед не царських осіб, і 15-20 відсотків усіх шлюбів, можливо, укладалися між повнорідними братами і сестрами. Можливо, що головна відмінність між африканськими системами спорідненості та євро-американськими полягає в тому, що в Африці акцент робиться на відносинах між тими, хто вважає себе пов'язаним кровною спорідненістю. Євроамериканські системи, як правило, наголошують на відносинах між

чоловіками і дружинами - відносинах, створених шлюбом або відносинами між родичами (антропологи називають їх аффінальними відносинами).

Багато африканських систем наголошують на спільній “крові” або кровноспоріднених стосунках - між матір'ю і дитиною чи дітьми (“дітьми одного лона”, як часто кажуть), батьком і його дитиною чи дітьми, а також між братами і сестрами. Крім того, в Африці приділяється особлива увага родоводам - групам людей, які вважаються пов'язаними між собою кровним зв'язком. Цей акцент є постійною темою в африканських дослідженнях спорідненості, і ми бачимо його в різних іпостасях у різних суспільствах.

Африканці вважали, що несоціалізовані діти подібні до тварин і повинні бути навчені однолітками або старшими. Це поширене уявлення про важливість спільного життя було закладено в багатьох африканських системах, хоча ми мало знаємо про конкретні деталі доколоніальних систем родинних зв'язків і шлюбів.

У колоніальні часи всі інститути - родинні, релігійні, економічні та політичні - ретельно вивчалися африканськими антропологами. Багато інформації було зібрано багатьма найкращими антропологами впродовж кількох десятиліть, аж до здобуття незалежності. Одне з очевидних питань, яке ми повинні поставити щодо антропологічних досліджень, - якою була їх мета? Відповідь, здається, полягає в тому, що оскільки в бездержавних суспільствах влада належала родоводам, вивчення родоводів (або, ширше, спорідненості) було адміністративним ключем, способом вивчення місцевих правил, щоб чужинці могли більш ефективно управляти африканцями. У процесі вивчення того, як управляти африканцями, на учнів чекало багато сюрпризів і навіть загадок, які залишилися для тих, хто прийшов до вивчення родинних зв'язків через десятиліття. Класикою в галузі африканської спорідненості стала праця *А.Р.Редкліффа-Брауна* та *Дерілла Форда* “*Африканські системи спорідненості та шлюбу*” (1950). Постколоніальні дослідження, за великим рахунком, зосереджуються не на системах спорідненості, а на сучасних проблемах, багато з яких були спричинені руйнуванням більшості, якщо не всіх, доколоніальних і колоніальних практик.

В інтересах висвітлення деяких сучасних питань і загадок про африканську спорідненість, однак, слід зазначити, що соціальні антропологи підкреслювали позачасову природу африканської спорідненості, називаючи це “латентним, але фундаментальним припущенням, що спорідненість є постійною в часі в будь-якому суспільстві в Африці”. Це припущення значно змінило уявлення про історію африканських суспільств. Проте антропологи неправильно зрозуміли фундаментальну (історичну, а не позачасову) основу

формування африканських родинних зв'язків у часи работоргівлі, коли родинні зв'язки використовувалися і, можливо, змінювалися для посилення захисту людей від рабовласницьких набігів. Історики продовжують неправильно розуміти африканські практики спорідненості і сьогодні. Наприклад, африканські практики спорідненості продовжують використовуватися для захисту, але тепер від корумпованих політичних режимів в Африці. Однак, інші зміни в Африці, особливо ті, що пов'язані з "сучасністю" (наприклад, вестернізація, урбанізація, глобалізація та ВІЛ/СНІД), кидають виклик сім'ї як інституту в Африці, включаючи деякі суперечливі зміни.

Археологічні дослідження доколоніальної епохи, що передувала рабовласницьким набігам, дають змогу зрозуміти одну річ: захисна реакція на набіги рабовласників та їх торгівлю призвела до утворення королівств у місцях, де раніше існували мирні землеробські групи. Багато таких груп, ймовірно, утворили союзи або конфедерації для захисту від работорговців, а звичний спосіб життя, наприклад, проживання в долинах, поступився місцем переховуванню на найкрутіших пагорбах. Більш егалітарні способи взаємодії, можливо, поступилися місцем авторитарним системам, заснованим на військовій дисципліні. Війни і рабство, безумовно, існували в Африці ще до початку атлантичної работоргівлі, але захисна реакція на широкомасштабне полювання на рабів, можливо, прискорила процес централізації політичних інститутів, які пропонували певний захист, або могла зміцнити однолінійні групи спорідненості в Африці. В результаті європейські колоністи, які воювали, завойовували і ділили між собою африканські землі, можливо, мимоволі заснували більше військових королівств, ніж існувало в часи до рабовласницьких набігів.

Вчені наводять три подібності між доколоніальними, колоніальними і постколоніальними системами: по-перше, хоча доколоніальні африканські системи могли бути дуже схожими на феодальну Європу, існувала важлива відмінність: африканські системи землеволодіння не прив'язували людей до землі, як це робила європейська система кріпацтва, тому що африканські родові системи втручалися і перешкоджали розвитку невеликих груп заможних землевласників, оточених ордами безземельних селян. По-друге, в Африці була рівновага, а не монополія збройної сили. Феодали Європи мали багато зброї і могли від свого імені спорядити лицаря в обладунки, тоді як правителі африканських земель мусили залучати людей іншими засобами, окрім збройних погроз. Іншими словами, африканські правителі зазвичай повинні були залучати людей до себе своєю щедрістю. По-третє, кожна група в Африці має

свою міграційну історію. Більшість вірить, що їх предки мігрували звідкись із інших країн.

2.Африканські родинні відносини та шлюб

Спарювання, як ми знаємо, відрізняється від шлюбу, але обидва ці процеси призводять до народження дітей, а в дискусіях про спорідненість саме діти є суттю справи. Після народження дитини постає питання про те, як вона буде вважатися пов'язаною з батьками та іншими (пам'ятайте, що групи спорідненості є до певної міри фіктивними утвореннями). Усі культури підтверджують існування особливого внеску чоловіків і жінок у репродуктивний процес, хоча цей внесок можна вважати дуже нерівномірним; наприклад, *асанте* вірять, що кров дитини дає тільки мати, і що кров визначає фізичну зовнішність дитини, тоді як духовні і темпераментні риси дитини визначаються батьком.

Більшість груп по-різному розподіляють внесок батьків, часто відповідно до акцентів, зроблених у їх системах спорідненості. Наприклад, групи, які простежують походження по жіночій лінії (так звані матрилінійні групи), вважають, що найважливіший внесок у розвиток плоду робить мати; так, матрилінійні *асанте* вірять, що кров, найважливіша ритуальна речовина, дарується матір'ю. Групи, які простежують походження по чоловічій лінії, патрилінійні групи, часто вважають, що найважливіший внесок робить батько. Патрилінійна група *нсо* в *Камеруні* є однією з небагатьох груп, які вірять, що обидва батьки роблять однаковий внесок у формування дитини в утробі матері.

Деріл Форд лаконічно описує проблеми, що виникають у зв'язку зі спарюванням або батьківством, коли зазначає, що “відносини, які виникають у зв'язку з батьківством, поширюються в усіх суспільствах і формують ширшу систему спорідненості”, в якій встановлюються права на спадщину, правонаступництво та обов'язки. Наша *білінійна* (з обох боків) західна система є одним із способів зробити це. Тобто вважається, що спорідненість поширюється від обох батьків до дитини. Більш звичний африканський спосіб називається “*однолінійним*”; тобто одна лінія підкреслюється, а інша (майже, але не зовсім) ігнорується.

Однолінійні системи можуть поширюватися через батька (патрилінійна, спадкування з боку батька) або матір (матрилінійна, спадкування з боку матері), або через обох з різними цілями (подвійне однолінійне походження, спадкування з обох сторін, але зазвичай різного виду майна, скажімо, землі з боку батька і худоби з боку матері). Отже, спорідненість або походження означає систему, в якій для окремих осіб і груп осіб встановлюються права

спадкування і правонаступництва, а також зв'язки взаємних зобов'язань на основі загальноприйнятих принципів. Коротше визначення спорідненості дають *Марвін Харріс* і *Орна Джонсон*: "відносини, засновані на батьківстві через походження (кровноспоріднені або "кровні" відносини) або через шлюб (аффінальні або "свояцькі" відносини)".

Антропологічні дослідження виявили багато різних прикладів систем спорідненості, але тут ми зосередимося лише на основах. Хоча більшість африканців є патрілінійними (якщо рахувати кількість людей), більшість африканських суспільств або етнічних груп є або могли бути матрилінійними до недавнього часу. Багато з матрилінійних груп складають більшість у "матрилінійному поясі", що простягається через центральну Африку. Проте вони займають бідніші землі і мають меншу кількість населення, ніж інші групи.

Шлюб - це поняття, яке останнім часом зазнало кардинальних змін у багатьох суспільствах. Шлюб - це стосунки, встановлені між жінкою та однією або кількома особами; ці стосунки забезпечують дитині, народженій жінкою, повні права при народженні, за умови, що дитина була зачата і народжена за певних затверджених обставин. Тут Африка дає кілька яскравих прикладів і контрприкладів. Багато західних людей вважають, що шлюб має щось спільне з гетеросексуальними домашніми стосунками, але в "примарному" (привидоподібному) шлюбі *нуер* або в шлюбі між жінкою і чоловіком *нанді* ні гендерні переконання, ні сексуальність не є проблемою. В обох випадках жінка бере за наречену іншу жінку, яка народжує дітей (від чоловіка, обраного або нареченою, або її новим "чоловіком") від імені померлого чоловіка. Обидва випадки є наслідком крайнього застосування однолінійного правила, що існує в їх патрілінійних суспільствах, коли плідну жінку залучають до народження дітей в ім'я померлого чоловіка, який в іншому випадку не буде згадуватися в молитвах і не матиме повних привілеїв у потойбічному житті.

Напевно, західні люди вважають *поліандрію* (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками) найбільш "екзотичною" формою шлюбу, яку досліджували антропологи. *Полігінія* (шлюб чоловіка з кількома жінками) не є рідкістю у світі загалом, і особливо в Африці, але *поліандрія* - рідкість майже скрізь. Знову ж таки, Африка надає захоплюючий приклад. У 1949 і 1953 роках *Мері Дуглас* вивчала народність *леле касаї* на території сучасної Демократичної Республіки Конго. Вона не спостерігала поліандрію безпосередньо, оскільки вона щойно була заборонена (у 1947 році) колоніальним урядом, але їй розповідали про неї багато її інформаторів, які були її учасниками. *Леле* є

матрилінійним народом, і звичайною формою шлюбу було заручення дівчини з чоловіком з самого дитинства.

Сватання відбувалося за правилами кланового членства, коли чоловік, який "подарував" дружині дитину, міг претендувати на дівчину з роду своєї дружини як на власну наречену або як наречену обраного ним чоловіка, як правило, сина своєї сестри. Другою, *поліандровою*, формою шлюбу була та, за якої жінка ставала "*сільською дружиною*" і "виходила заміж" за представників певної вікової групи. Чоловічі вікові групи формувалися приблизно кожні п'ятнадцять років, а молодь вступала до них до вісімнадцяти років через формальну ініціацію зі сплатою вступних внесків. Ця група, яка в минулому була військовою групою, будувала будинок для своєї "дружини", яка могла бути захоплена ними під час (минулої) війни або, після заборони воєнних дій, могла, за змовою її батьків, стати їх полонянкою. Як тільки сільська дружина народжувала дочок, на них могли претендувати як на сільських дружин.

Жінки не були рабинями, хоча в деяких випадках існував примус; вони були офіційно встановлені і отримували подарунки під час одруження. Після цього від них деякий час не очікували, що вони готуватимуть їжу чи працюватимуть у полі. Коли вони нарешті осідали, вони обирали чотирьох або п'ятьох з десяти-дванадцяти чоловіків, які раніше були їх чоловіками, а потім виконували сільськогосподарські роботи і готували їжу для меншої кількості. Зрештою, коли чоловіки виїжджали з села або одружувалися з іншими дружинами, у сільської дружини залишалося не більше двох-трьох чоловіків.

Сільські дружини, з якими розмовляли антропологи, зазначали, що, хоча деякі з них були захоплені в полон, а інші брали участь у захопленні за змовою, в будь-якому випадку в шлюбі *леле* не було свободи вибору. Цей досить вражаючий приклад вказує на ще один аспект африканських систем шлюбу і спорідненості: найчастіше вони стосуються збереження вибору роду, а не індивідуального вибору.

Більш сучасне визначення шлюбу, прийнятне для африканців і для деяких європейців чи американців, може бути таким: шлюб складається з поведінки, почуттів і правил, пов'язаних зі спарюванням і репродукцією в домашньому контексті. Це визначення не уточнює ні сексуальні, ні житлові домовленості, але воно підкреслює, що шлюб пов'язаний з репродукцією. Як зазначав відомий антрополог *Б.Малиновський,* шлюб - це ліцензування батьківства. Тобто, головна функція шлюбу - легітимізувати дітей, але це здається надзвичайно західним або євро-американським прочитанням. Матрилінійний африканський народ – *ком* - категорично не погодився б з ідеєю, що діти потребують легітимізації, оскільки, як вони вважають, жодна дитина не народжується без

матері, незалежно від того, чи визнають біологічну матір згодом “соціальною” матір'ю чи ні. Діти, народжені в матрилінійному суспільстві, не можуть бути “нелегітимними”, як це може бути в патрилінійному суспільстві, якщо належний чоловік не бере на себе відповідальність за них. У *ком*, якщо чоловік вирішує не визнавати дитину своєю, батько жінки (дідусь дитини по материнській лінії) бере на себе тимчасову відповідальність за дитину, поки чоловік не одружиться з матір'ю.

В ідеалі, це тимчасова домовленість, яку розуміють так само, як і дозвіл на водіння, що веде до отримання водійського посвідчення. Дитина може “потребувати” батька для ритуальних цілей, зазвичай для зцілення або підтримки здоров'я, але передбачається, що така домовленість не буде постійною. Хороший майбутній чоловік також “купує” - *п'ять кіз для хлопчика, десять кіз для дівчинки* - дітей, народжених його нареченою в домі її батька, незалежно від того, був він їх батьком чи ні, щоб уникнути роз'єднання групи матері і дитини.

В доколоніальні часи, коли не існувало плати за навчання і лікарняних рахунків, такий шлюб був більш бажаним, ніж шлюб з бездітною жінкою. Також, особливо в сучасних західних суспільствах, шлюб виконує багато функцій, окрім надання прав і привілеїв дітям. У деяких системах, таких як наша, шлюб дає людям права і привілеї по відношенню один до одного; наприклад, право вимагати відшкодування збитків, якщо один з партнерів отримав травму, або право на отримання пенсії після смерті, наприклад на війні. Проте, шлюб у багатьох африканських суспільствах - це народження дітей для соціально схваленої лінії спорідненості, яка простежується або однолінійно по материнській чи батьківській лінії, як зазначалося вище, або по обох лініях, подвійне (однолінійне) походження.

Перш ніж перейти до розгляду деяких специфічних систем, що дуже відрізняються від наших, варто згадати ще два моменти про африканські форми спорідненості та шлюбу: по-перше, форми та визначення того, що є африканським шлюбом або системою спорідненості/походження, можуть відрізнятися несподіваним чином; по-друге, африканці ненавидять будь-які узагальнення про Африку, і, здається, цей континент створений для того, щоб підривати узагальнення про себе.

Зараз ми розглянемо три класичні (колоніальні) приклади африканських систем: *патрілінійні* у *нуер* Судану, описані Евансом Прітчардом; *матрилінійні* у *тонга* Замбії, описані Елізабет Колсон; і групи з подвійним однолінійним походженням у *якьо* Нігерії, описані Форде. У кожній з них ми розглянемо стосунки між братом і сестрою та незаконнонародженість. *Нуер*, про яких

Еванс Прічард вперше написав у 1940 році, - це скотарський народ зі східної Африки. Вони мають так звані сегментарні системи родоводу, засновані на кланових угрупованнях на кожній території.

У своїй роботі про спорідненість і шлюб серед *нуерів* Еванс-Прічард описує мережу родинних зв'язків у будь-якій нуерській громаді як таку, що зводиться, зрештою, до низки шлюбних союзів. Села *нуерів* є найменшими локальними групами, і, хоча існують зв'язки з сусідніми селами, більшість видів діяльності здійснюється всередині сільської громади. Найміцніші зв'язки - економічні, ворожі союзи - зазвичай існують з іншими членами села. Крім того, всі члени села є родичами: кожен житель села може простежити родинні зв'язки з будь-якою іншою людиною у своєму селі, або через пряму спорідненість, або через третю особу, яка по-різному пов'язана як з ним, так і з іншою людиною. Більше того, він може встановити певну спорідненість - реальну, за аналогією, міфологічну чи уявну - з усіма, з ким він контактує протягом свого життя і по всій території *Нуерланду*; і це необхідно, якщо він часто має з ними справу, оскільки всі соціальні зобов'язання особистого характеру визначаються в термінах спорідненості. Знову і знову Еванс Прічард підкреслює важливість не спорідненості, а факту спільного життя в невеликій громаді. Він зазначає: "Якщо людина не є членом роду, з яким вона живе, вона робить себе його членом, ставлячись до материнського зв'язку так, ніби він є батьківським, або через афінальні стосунки". Таким чином, *нуер* по батьківській лінії наголошують на приналежності до роду понад усе, незалежно від того, на які зв'язки їм доводиться посилатися або вигадувати, щоб встановити це. Щодо стосунків між братами і сестрами серед *нуер*, Еванс-Прічард каже, що батьки не цікавляться любовними справами своїх дітей, але брати можуть перейматися зв'язками своїх сестер. Єдина людина, яка може втручатися - це брат у стосунки своєї сестри, бо її доброчесність - це його відповідальність, але він буде робити це лише за певних обставин. Він стежить за сестрою і знає, хто до неї залицяється, але стане між нею та її коханцем лише тоді, коли запідозрить, що вона має регулярні стосунки з чоловіком, який не має худоби, або що вона віддається всім і кожному. Нерідко трапляється, що дівчина вагітніє ще незаміжньою. Якщо у молодого чоловіка є худоба, від нього чекають, що він одружиться з нею, і якщо вона не розпусниця, він буде радий цьому. Якщо ж у нього недостатньо худоби, він не може цього зробити, і хоча інший чоловік не заперечуватиме проти того, щоб взяти її за дружину, він, швидше за все, візьме її як другу дружину, ніж як першу, і тому заплатить менше худоби за наречену. Тому в інтересах брата не допустити цього. В його інтересах також не допустити, щоб його сестра стала розпусницею. Чоловік не очікує, що його

наречена буде незайманою, але він не хоче одружуватися з блудницею. Дівчина легкої поведінки може знайти безліч коханців, але не мати наречених, а після народження позашлюбної дитини, швидше за все, стане наложницею до кінця життя, на шкоду своєму сімейному стану.

Матрилінійні племена *плато Тонга* Замбії, колишньої Північної Родезії, досягають результатів, подібних до лінійної родової солідарності та близьких стосунків між братом і сестрою у племені *нуер*, протилежними засобами: матрилінійними зв'язками та розселенням, а не локальними угрупованнями. У доєвропейські часи серед *тонга* не існувало політичної організації, як ми її знаємо, з упорядкованими відносинами між групами чи статусами, опосередкованими набором офіційних посад. Економічна організація була найпростішою. Невикористана земля була безкоштовним благом. Релігія *тонга* не мала ані жрецтва, ані спадкових релігійних чиновників, які б могли зосередити увагу на загальному вирівнюванні людей у групах. Святині та пов'язані з ними культи були незалежними одне від одного. До того, як Девід Лівінгстон пройшов тут у 1853 році, *плато Тонга* не мало записаної історії; найбільш стійкими одиницями в суспільстві *тонга* є матрилінійні клани, які є іменованими, розрізненими, екзогамними одиницями, але не корпоративними структурами. Вони не володіють власністю, не призначають ритуальних лідерів і не збираються як група.

Корпоративні групи - це набагато менші об'єднання родичів, які називаються матрилінійними групами; вони мають спільну правосуб'єктність, а брати і сестри мають спільні інтереси в питаннях спадкування, правонаступництва, помсти, ритуалів і компенсації за викуп нареченої. Проживання зазвичай є вірилокальним (тобто патрілокальним або батьківським, коли наречений і наречена живуть поруч з родичами нареченого). *Тонга* вірять, що кожен повнолітній чоловік і кожна повнолітня незаміжня жінка можуть жити там, де вони хочуть. Більшість людей не залишаються прив'язаними до одного села протягом усього життя, а можуть переїжджати кілька разів. У повсякденному житті приналежність до району чи села може мати більше значення, ніж приналежність до матрилінійної групи. Якщо, наприклад, по сусідству є вільна ділянка, будь-хто може захотіти її зайняти. Полювання, рибальство та інші види діяльності є справами сусідів, а не лише спорідненості. Споріднені люди причетні до смерті і повинні бути присутніми на похоронах членів сім'ї, але смерть також має бути справою сусідів. Кожна людина повинна померти в тій місцевості, де вона має свою хатину і своє господарство, а якщо ні, то це є образою землі, і її родичі повинні будуть

заплатити твариною зі свого стада, яку з'їдять члени скривдженого сусідства, щоб відправити дух померлого назад у ту місцевість, де він жив.

Таким чином, соціальні групи серед *тонга* поділяються на дві категорії. Перша, кланова та матрилінійна група, рахується з точки зору народження та матрилінійної спорідненості. Друга - територіальна і визначається за вибором: сусідство, село, хутір, садиба. У першому випадку приналежність особи встановлюється при народженні, у другому - через шлюб, якщо особа жіночої статі, або через вибір, якщо особа чоловічої статі. Загалом розпорошена родина була менш вразливою до локальних періодів дефіциту.

Дійсно, саме так пояснюють своє походження деякі матрилінійні народи: “Такий-то прийшов сюди, щоб врятуватися від голоду в такому-то місці. Йому тут сподобалося і він вирішив залишитися. Потім за ним пішли інші, і тепер виглядає так, ніби ми відрізняємося від тих, хто залишився на старій території”. Певні аспекти батьківства дуже схожі на практики, згадані вище в матрилінійному племені *ком*, і приблизно 40 відсотків жінок народжують дитину до шлюбу (часто від чоловіка, за якого жінка планує вийти заміж). Але як тільки її вагітність виявляється, всі шлюбні переговори повинні припинитися, поки дитині не виповниться кілька місяців. Незалежно від того, одружиться коханець з нею чи ні, він має право - і сьогодні примушується до цього в судовому порядку - здійснити виплату, яка визнає його законним батьком дитини, і його батьківство не змінюється від подальшого шлюбу матері з іншим чоловіком.

Чоловіки мають значну владу над своїми дружинами, хоча і в такий спосіб, який може бути несподіваним для західних людей. Наприклад, один з аргументів, який використовується для того, щоб відмовити чоловіків від самостійного будівництва, - це ризик побити дружину до смерті, якщо нікого не буде поруч, щоб почути її крики і втрутитися. У ряді випадків чоловіки так і робили – забивали дружину до смерті, а потім накладали на себе руки, коли бачили, що накоїли.

Форде вивчав народність *якьо* в Нігерії, серед якої переважає принцип подвійного походження або подвійної однолінійної організації родинних груп. Але сама по собі однолінійна тенденція містить альтернативи патрилінійного та матрилінійного підрахунку, і вони не є взаємовиключними. *Якьо* випробовували долю та силу, “набуваючи” дітей, можливо, незаконними способами, тому могло статися так, що походження дитини не було предметом серйозного занепокоєння. Між братами і сестрами однієї матері існував містичний зв'язок, який закликав до родючості; між членами одного роду існували матеріальні економічні інтереси. У суспільстві *якьо* більшість старших

чоловіків можуть мати більше однієї дружини. Кожна з них займає власний будинок і має рівні права на час, увагу та енергію чоловіка. Чоловік і його дружини зазвичай становлять єдину фермерську одиницю, але кожна з них садить і збирає свій власний батат, причому жінки діють під керівництвом чоловіка; для менших культур жінки самі контролюють свій урожай. *Якьо* вірять, що фізіологічне батьківство дає їм право на соціальне батьківство, але, якщо є розбіжності, права на дитину іноді можуть бути надані перелюбнику, який фактично є батьком дитини. (Зазвичай це трапляється, якщо жінка пішла від чоловіка і живе з іншим чоловіком до того, як були виплачені шлюбні гроші і визнано розлучення). Поза межами поселення, в якому росте людина, найважливішою корпоративною групою є батьківська сім'я. Вона є територіально компактною, має власну назву і власну історію. Патрилінійні групи є територіально компактними, кожна з них має свою назву і правило екзогамії (шлюби поза межами окресленої групи). Члени патриклану можуть заявляти права на будівельні майданчики, сільськогосподарські угіддя, кластери олійних пальм і посаджені дерева. Матриклан не є територіальною групою, а спадщина - це майно, що передається у спадок, особливо худоба, валюта або виплати, зроблені родичам жінки, коли вона виходить заміж. Кожна дитина успадковує деякі види майна від батька, а деякі - від матері, але похорони і розпорядження рухомим майном є обов'язком матриклану, так само як і право вимагати компенсації у випадку вбивства.

Родючість також знаходиться в руках матриклану, і кожен матриклан має пов'язаного з ним духа родючості, якого у важливих випадках умилостивлює священик матриклану. Матриклани - це не територіальні групи, а наскрізні зв'язки, які виходять далеко за межі місцевої території - як, наприклад, коли матриклан допомагає молодому чоловікові з ціною, яку він повинен заплатити за наречену. Зазвичай між чоловіком і сином його сестри існують інтимні стосунки - класичні стосунки, які перетинають батьківські зв'язки в суспільствах, що наголошують на матрилінійному походженні. А серед *якьо* ці стосунки часто перетворюються, коли з'являється можливість, на прийомне батьківство, з подальшим усиновленням синів сестер у патриціанський рід брата матері.

Зверніть увагу на важливість у всіх трьох групах принципу лінійності, чи то по лінії матері, чи по лінії батька, чи по обох лініях, а також на обставини, за яких той чи інший принцип порушується або "підтасовується", щоб дозволити людині бути включеною в суспільство. Ця лінійність та її основний практичний результат - включення майже всіх бажаючих - може бути однією з найважливіших відмінностей африканських систем спорідненості від інших.

Один з уроків, винесених з вивчення систем родоводу, полягає в тому, що виключення родичів з одного боку рідко буває повним.

Таким чином, у будь-якому суспільстві з усталеними однолінійними групами походження індивід зазвичай має важливі стосунки з іншими родичами, окрім тих, що належать до його власної групи походження, через яких він отримує членство у своїй групі походження. Це є "додатковою філіацією". Таким чином, у патрілінійному суспільстві, хоча чоловік отримує свій статус у групі походження через батька, він все ще є дитиною своєї матері; тому він має "комплементарні" стосунки з агнатами (родичами чоловічої статі) своєї матері, і зокрема з братами своєї матері. Інший погляд на це полягає в тому, щоб розглядати це не як результат "філіації", тобто народження від матері, а як наслідок самого шлюбного зв'язку. Таким чином, коли чоловік одружується, він встановлює родинні стосунки між своїм родом та родом своєї дружини. Його син - це приклад патрілінійного зв'язку - є членом його роду і тому поділяє з ним ці аффінальні стосунки. Таким чином, син має особливі стосунки зі своїми дядьками по материнській лінії не тому, що вони є братами його матері, а тому, що вони є братами дружини його батька.

Так само можна поставити питання про пристосованість систем родоводу до сучасних обставин. Можна стверджувати, що шлюбні стосунки продемонстрували значну гнучкість у міських умовах. Матрилінізм не більш "приречений", ніж патрилінізм. Системи родоводу дозволяють людині звертатися до різноманітних родинних зв'язків для покращення життєвих шансів та пропонують можливості, яких немає у подружніх або нуклеарних сім'ях.

3. Пережитки минулого в сучасних африканських суспільствах

З часів золотого віку колоніальних антропологічних досліджень спорідненості виникло багато нових напрямків досліджень. Вивчення спорідненості, ймовірно, було славою антропологічних досліджень XX століття в Африці, оскільки воно краще за будь-який інший вид аналізу проілюструвало майже нескінченне розмаїття звичаїв, які вигадує людина.

Але, якщо колись теорія спорідненості була такою ж центральною в антропологічній теорії, як оголена натура в мистецтві, то тепер теорія спорідненості була розбита на частини: "сім'я, домогосподарство, відносини виробництва і власності, соціалізація дитини, формування групи, гендерні відносини, сексуальність" - що відображає зміни в етнографічному і теоретичному переосмисленні. Багато з цих частин зажили новим життям.

Наразі найбільш яскравими і продуктивними частинами теорії спорідненості є дослідження сексуальності та гендерних відносин, зазвичай з феміністичної точки зору. Ці напрямки дали багато нових даних про домашнє господарство, владні відносини в сім'ї, стосунки між чоловіками та жінками в міському контексті. Наприклад, один з уроків, винесених з теорії спорідненості, полягає в тому, що, як і системи родоводу на практиці, системи влади на практиці - незалежно від того, чи характеризуються вони як патріархальні чи матріархальні - рідко бувають односторонніми. Більш поширеним в Африці, можливо, було те, що деякі дослідники називають "*двостатевою системою*", в якій кожна стать керувала власними справами і ділила владу у прийнятті важливих рішень, наприклад, хто буде королем або королевою-матір'ю.

Хоча двостатеві системи, ймовірно, були характерні для багатьох африканських суспільств, патріархальні упередження зовнішніх дослідників, можливо, стали причиною того, що про них недостатньо повідомлялося. Улюблена цитата старійшини *асанте* ілюструє європейську звичку ігнорувати важливість політичної ролі жінок: "Біла людина ніколи не запитувала нас про це: ви маєте справу і визнаєте тільки чоловіків; ми вважали, що європейці не вважають жінок за людей, і ми знаємо, що ви не визнаєте їх, як ми завжди це робили".

Цілком ймовірно, що в найближчі роки з'явиться більше точних аналізів взаємодії між політичними ролями чоловіків і жінок у минулому і сьогоденні. Деякі з них вже демонструють, що сексуальна ідентичність не завжди була жорсткою в доколоніальних суспільствах, і жінки використовували це для досягнення влади в своїх сім'ях і громадах. Можна вказати на жіночий авторитет в питаннях успадкування. Також дослідники описують жіноче повстання в Ком (Камерун) на початку 1950-х років, яке визначають як антиколоніальний протест, "натхненний" чоловіками.

Жінки впливали на вибір місця проживання після одруження - іншими словами, де пара живе після одруження: з батьками нареченого (патрилокальна), з батьками нареченої (матрилокальна), з братом матері нареченого (авункулокальна) чи окремо від батьків нареченої чи нареченого (неолокальна).

Дискусія, що триває в антропології вже понад століття, стосується функцій і корелятів термінології спорідненості, тобто того, чи пов'язано те, кого ми називаємо своїми родичами, з типом виробничої або спадкової системи, що діє, або чи визначається вона нею.

Однією зі сфер, що становить інтерес для тих, хто вивчає сучасні зміни у звичаях спорідненості, є викуп за наречену або *лобола* (платіж, який родина

нареченої сплачує родині чоловіка). Цей обмін активами при укладанні шлюбу між сім'ями, який також називають викупом нареченої, здавна практикувався по всій Африці практично в усіх типах систем спорідненості. У сучасній Африці звичай викупу нареченої стає все більш суперечливим, оскільки він стає все більш монетизованим і комерціалізованим, іноді включає в себе великі суми грошей або дорогі товари, такі як розкішні автомобілі.

Однак більшість африканців все ще дотримуються цієї практики і розглядають її як важливий аспект африканської культури. Така відома людина, як дочка Нельсона Мандели Маказіве, яка має докторський ступінь з культурної антропології Массачусетського університету, також підтримала цю практику: "Я не маю жодних проблем з *лоболою*. Це зміцнення стосунків, повага до жінки і дитини, щоб чоловік міг у майбутньому піклуватися про жінку і дітей".

Однією зі згаданих вище сфер, яка вважається недооціненою, є важливість зв'язків між братом і сестрою в Африці, незалежно від того, яка система спорідненості практикується. Більш глибоке вивчення цих стосунків могло б вирішити деякі з питань, порушених у дискусії про "матрилінійну головоломку" - суперечці про те, чи є шлюб нерозв'язною дилемою для чоловіків, які змушені обирати між власними нащадками і дітьми своєї сестри.

Серед питань, які все ще залишаються дуже суперечливими, є каліцтво жіночих статевих органів (КЖО). КЖО - це процедура, під час якої жіночі статеві органи навмисно розрізають, травмують або змінюють, хоча для цього немає жодних медичних підстав. Ця процедура також відома як жіноче обрізання, а також під іншими термінами, такими як сунна, гуднін, халяль, тахур, мегрез і хітан. КЖО широко практикується в Африці. Усе частіше практику каліцтв піддають критиці з точки зору прав людини і здоров'я, але в Африці її також рішуче захищають з релігійних і культурних міркувань. КЖО - це видалення частини або всіх зовнішніх статевих органів дівчини як частина обряду ініціації. Багато сімей продовжують цю практику, бо бояться, що їх доньки не зможуть вийти заміж, якщо не пройдуть КЖО.

Іншою сферою, що викликає все більший інтерес і привертає увагу західних ЗМІ, є гомосексуалізм, проти якого в усіх африканських суспільствах, за винятком Південної Африки, діють суворі правові та соціальні санкції. Багато африканців стверджують, що гомосексуалізм є західним імпортом, невідомим в Африці до колоніальних часів і таким, що суперечить африканській ідентичності. Цю ідею оскаржують вчені. Дійсно, антропологічні дані свідчать про те, що деякі доколоніальні африканські суспільства практикували гомосексуалізм у певних контекстах (у підлітковому віці,

наприклад, серед *дагомеїв або* серед воїнів *азанде*). Одностатеві шлюби мають місце в Південній Африці, де сексуальні уподобання захищені конституцією, але перші такі шлюби в Малаві в 2009 році і Кенії в 2010 році були зустрінуті громадським резонансом і юридичними переслідуваннями.

Вплив або стійкість систем спорідненості сильно відрізнялися від народу до народу, і вони все більше занурювалися або обмежувалися там, де суспільство ставало глибоко розшарованим, або де королі і вельможі зміцнювали свою владу.

Джерелом впливу родинних зв'язків була здатність вирішувати конфлікти або сприяти спільним діям. Здається, питання полягає в тому, чи продовжує впливати на постколоніальну епоху ця глибинна мережа спорідненості - те, що багато антропологів вважали необхідною основою інституційних структур? Чи зруйнували колоніальні та постколоніальні потрясіння цю павутину, включно з пов'язаною з нею мережею безпеки? Чи може відбулося перегрупування, можливо, в рамках сучасної африканської концепції сім'ї чи родинних зв'язків? Ця концепція може бути нечітко визначеною, але вона продовжує демонструвати інклюзивність як ідеал, принаймні в межах етнічних груп, а іноді і в межах регіонів. Вона може включати внутрішньогрупову солідарність в етнічних групах та регіонах, з її очевидним впливом на політику.

Ми ще раз окреслимо деякі доколоніальні моделі спорідненості, які були поширені в постколоніальну епоху. *По-перше*, системи родоводів перешкоджали розвитку невеликих груп заможних землевласників. *По-друге*, баланс збройної сили запобігав крайнощам примусу. І *по-третє*, історії міграції можна знайти майже в усіх частинах Африки, що свідчить про те, що ті, хто не погоджувався з існуючими порядками, просто переїжджали подалі. Ці три фактори, ймовірно, перешкоджали розвитку укорінених груп інтересів або, в більш широкому сенсі, класів у доколоніальній Африці, але всі вони були знищені умовами в африканських державах, що модернізуються і глобалізуються, де розрив між багатими і бідними надзвичайно зріс за останні кілька десятиліть і де такі правителі, як *Іді Амін* (*Уганда*) або *Мобуту Сесе Секо* (*Демократична Республіка Конго*), стали патологічно авторитарними і корисливими перед тим, як їх було повалено.

Крім того, роль військових у здійсненні державних переворотів і варварський військовий авторитаризм у деяких національних державах свідчать про те, що баланс сил, який колись існував, радикально змінився. Міграція продовжує відігравати важливу роль, дозволяючи африканцям уникати гноблення і шукати кращого життя в інших країнах, але люди, які колись переїхали до інших частин Африки, зараз залишають континент і африканське

населення в цілому, про що свідчить відтік мізків багатьох найосвіченіших і найкваліфікованіших людей Африки до Європи і Північної Америки.

Враховуючи корумпованість правителів і ослаблення багатовікових інститутів колоніальними, а тепер і постколоніальними державами, ми можемо поставити під сумнів, чи зможуть традиційні системи спорідненості вижити або впоратися з численними проблемами, з якими стикаються африканці сьогодні. Хоча є підстави для песимізму, але ще занадто рано говорити щось певне про поточний стан справ. Постколоніальний період триває лише близько шести десятиліть, тоді як африканські системи спорідненості існують тисячі років.

Спорідненість - це засіб, за допомогою якого африканці виживали в минулому, і спорідненість тісно переплітається як з іншими інститутами, які все ще функціонують в Африці, хоча, можливо, у все більш обмежених формах, так і з новими викликами, для яких існує небагато прецедентів. Як приклад, згадаймо, що важливою частиною африканської традиційної релігії було шанування предків, які керували справами як живих, так і мертвих, через родовід або групу родичів. Сучасні суди і загальне право, які в африканських країнах часто існують пліч-о-пліч зі “звичаєвим правом”, ставлять під сумнів весь або більшу частину раніше беззаперечного авторитету родинних груп.

4. Виклики сучасним африканським родинним системам

Наслідки колоніалізму та постколоніальних соціальних сил продовжують досліджуватися. Ми розглянемо деякі з них під такими трьома рубриками: вплив західної культури (включно з християнством, західною освітою, капіталістичним індивідуалізмом і споживацтвом); трудова міграція; урбанізація. Всі вони є частиною ширшого явища - глобалізації, яка є результатом експансії західного капіталізму, його цінностей і норм. Глобалізація перебудувала африканське суспільне життя на всіх рівнях, і африканські системи родинних зв'язків не залишилися осторонь. Хоча більшість дослідників відзначають стійкість африканських систем спорідненості в цілому, вони зазнають модифікацій у відповідь на нові умови життя в африканських суспільствах.

У сфері культури одним з питань є довготривалий вплив християнства на африканські полігінічні шлюби. Більшість досліджень показують, що, хоча моногамія зростає під впливом християнської ідеології, полігамія не вимерла. У багатьох випадках вона набула нових форм (фіктивна моногамія або фактична полігамія для деяких), коли чоловіки мають сексуальні стосунки і сім'ї поза межами моногамного шлюбу, якого вимагають християни.

Іншими культурними впливами є західні норми романтичного кохання, індивідуалізму та споживацтва, що поширюються засобами масової інформації та західною освітою. Вони впливають на гендерні відносини як у шлюбі, так і поза ним. Особливо в містах зростає більш вестернізований африканський середній клас, і шлюби та спосіб життя цього класу стають все більш схожими на західні: більше нуклеарних сімей і моногамних шлюбів, більше рівності в гендерних відносинах між чоловіком і дружиною та менша залежність від традиційної розширеної сім'ї. Це не означає, що західні та африканські сімейні системи зблизяться в найближчому майбутньому, але це вказує на те, що африканські моделі спорідненості, як і в інших країнах, змінюються і пристосовуються до нових умов.

Інші впливи сучасного життя на африканські сім'ї є більш проблематичними. Як у колоніальному, так і в постколоніальному суспільстві міграція (переважно чоловіків) до міст, подалі від сільських родичів, була катастрофічною у двох аспектах.

По-перше, вона створила велику кількість очолюваних жінками домогосподарств у сільській місцевості, де жінки часто виховують дітей і ведуть господарство без допомоги чоловіків. У містах також збільшилася кількість домогосподарств, очолюваних жінками, здебільшого через те, що чоловіки, розлучені зі своїми сільськими сім'ями, мають секс і дітей з іншими жінками, з якими вони не можуть встановити законний або постійний зв'язок. Як і на Заході, жінки і діти в домогосподарствах, очолюваних жінками, більш схильні до бідності, ніж їх однолітки в сім'ях з двома батьками.

По-друге, ця складна нова сексуальна динаміка є основним компонентом епідемії СНІДу. Урбанізація і глобалізація також сприяють економічному індивідуалізму і корисливості. Деякі вчені припускають, що капіталізм у поєднанні з африканськими родинними звичаями сприяє політиці злодійства, корупції та патримоніалізму, які вражають Африку і гальмують її політичне та економічне дозрівання. Слід наголосити у цьому контексті на африканських уявленнях про важливість спільного використання, в яких можна побачити коріння вимог до африканських політичних і економічних еліт використовувати свою владу і багатство на благо своєї великої родини, села, регіону чи етнічної групи. Хоча така поведінка відповідає нормам спорідненості, вона підриває норми ефективності, неупередженості та раціональності, яких очікують від сучасних урядів та економік у глобалізованому світі.

Урбанізація в Африці зростає, але за нинішніх умов недостатнього розвитку вона навряд чи зменшить залежність більшості африканців від розширених родин та етнічних груп. Більшість досліджень показують, що

мігранти до міста, як правило, живуть у кварталах, близьких до членів своєї родини або етнічної групи, навіть якщо вони змішані з іншими групами. Родинні та етнічні групи в місті підтримують одна одну, що дозволяє легше справлятися зі змінами та новими проблемами, а також максимізувати доступ до ресурсів для виживання. Більшість міських жителів також регулярно відвідують своїх родичів у селі і розраховують на те, що колись повернуться до села. Все це сприяє зміцненню сільських систем розширеної спорідненості та відповідних цінностей.

Хоча африканські системи спорідненості не відмирають, відбуваються значні зміни, оскільки люди реагують на нові можливості, проблеми та реалії у своїх мінливих суспільствах. Незважаючи на проблеми і невизначеність, сім'я залишається важливим інститутом для більшості африканців у мінливому світі.

І ми можемо очікувати, що ці динамічні інститути будуть адаптуватися і реагувати сьогодні, як і в минулому, щоб відповісти на виклики, які чекають на африканців у майбутньому.

5. Населення та урбанізація в Африці

З початку двадцятого століття відбулося найбільш вибухове зростання чисельності населення в історії. Якщо для подвоєння населення з 1 мільярда на початку 1800-х років до 2 мільярдів у 1930 році знадобилося близько 130 років, то для повторного подвоєння до 4 мільярдів у 1973 році знадобилося лише сорок три роки. У 2000 році населення Землі перетнуло позначку в 6 мільярдів, а у 2024 році на Землі вже живе понад 8,1 мільярда людей. До 2050 року зростання населення сповільниться, але воно все одно перевищить 9,7 мільярдів осіб. Більша частина цього зростання припадає на країни, що розвиваються. Натомість у промислово розвинених країнах світу, за винятком бебі-буму після Другої світової війни, темпи приросту населення знижуються або є низькими.

Насправді, більшість індустріальних країн зростають на 0,5 відсотка або менше на рік, а деякі країни Європи навіть мають від'ємні темпи зростання. Пов'язаною з цим тенденцією є революційний перехід населення світу від переважно сільського способу життя до міського. Станом на 2024 рік більше половини населення світу проживало в містах, а до 2050 року понад 70 відсотків будуть міськими жителями. Цей процес найбільш просунутий в індустріальних країнах, де в середньому понад 75 відсотків населення вже проживає в містах. Урбанізація в країнах, що розвиваються, не настільки просунута; у 2000 році лише 38 відсотків населення були міськими. Однак

урбанізація в країнах, що розвиваються, зростає настільки швидко, що до 2030 року щонайменше 60 відсотків людей будуть жити в містах.

Проблема такого величезного і швидкого зростання населення та урбанізації полягає в тому, що в той час як індустріальні суспільства можуть забезпечити зайнятість і відносно високий рівень життя для більшості свого населення - як сільського, так і міського, - в країнах, що розвиваються, відбувається протилежна ситуація. Кількість робочих місць зростає недостатньо швидко, щоб задовольнити потреби, а невпинна бідність, а не покращення рівня життя, є долею багатьох, якщо не більшості людей. Сільські райони часто позбавлені базових послуг та інфраструктури, тому люди мігрують до міст. Міська влада, обмежена в ресурсах, не має можливості розширювати чи навіть підтримувати житловий фонд, інфраструктуру чи послуги.

Як регіон, Африка на південь від Сахари має найвищі темпи зростання населення та міст у світі. У 2024 році населення країн Африки зростало зі швидкістю від 2,37% на рік порівняно із середнім темпом зростання у світі в цілому на рівні 0,91%. Очікується, що населення країн Африки збільшиться до 2030 року - з 1,5 млрд. до понад 1,7 млрд. осіб, а на 2050 рік – складе 2,5 млрд. осіб.

Найшвидше зростаючі країни Африки на південь від Сахари, такі як Буркина-Фасо, Бурунді, Чад, Конго, Ліберія та Уганда, збільшяться щонайменше вдвічі до 2050 року. Темпи зростання міст Африки також високі. Хоча Африка є найменш урбанізованим регіоном світу, вона має шістнадцять з двадцяти країн з найшвидшими темпами урбанізації. Відсоток населення Африки, що проживає в містах, збільшився. У 24 країнах Африки сьогодні більшість населення проживає в містах, у цілому 45% африканців урбанізовані. Ці статистичні показники відображають лише кількісні параметри населення Африки і тенденції зростання міст. Вони не дають відповіді на питання, чому і як склалася нинішня ситуація, який вплив вона має на суспільство, і що з нею можна або потрібно зробити. З цих питань також немає консенсусу, але цілком очевидно, що чисельність і зростання населення пов'язані з чисельністю і зростанням міст. Наразі існує три основні погляди на зростання населення та міст.

Існує думка, що швидке зростання є проблемою, а планування сім'ї та освіта необхідні для зниження рівня народжуваності, уповільнення зростання міст і зменшення демографічного тиску на землю. Планування сім'ї є особливо важливим, оскільки Африка має найвищий у світі рівень народжуваності і найнижчий рівень використання контрацептивів. Народжуваність в Африці

може різко знизитися, якщо послуги з планування сім'ї стануть більш доступними. Дані також показують, що більшість зростання міст в Африці відбувається завдяки високій народжуваності, а не міграції; отже, зниження рівня народжуваності послабило б тиск зростання на міста, а також загальні темпи зростання населення.

Інша точка зору полягає в тому, що економічний розвиток, а не планування сім'ї, є вирішенням проблеми високих темпів зростання населення і проблем, пов'язаних з урбанізацією. Зрештою, темпи народжуваності і приросту населення в інших частинах світу впали нижче африканського рівня задовго до появи сучасних контрацептивів або послуг з планування сім'ї. Більше того, урбанізація, пов'язана з економічним розвитком, значною мірою є позитивним явищем. Оскільки бідність і слабка економіка Африки є першопричинами високого рівня народжуваності, планування сім'ї в кращому випадку може досягти лише помірного зниження народжуваності.

Третя точка зору, яку висловлюють деякі жіночі групи, полягає в тому, що акцент на зростанні населення як "проблемі" і на плануванні сім'ї як "рішенні" покладає провину за такі явища, як дисфункціональна урбанізація, на жінок за те, що вони народжують занадто багато дітей. Така постановка питання може призвести до принесення в жертву людських і репродуктивних прав жінок у надмірних зусиллях, спрямованих на досягнення "контролю" народжуваності. Існує підозра, що планування сім'ї, якщо воно здійснюється за рахунок загального добробуту жінок, стає засобом для індустріального світу продовжувати отримувати непропорційні вигоди від глобальної економічної діяльності, яка експлуатує бідні країни, сприяє поширенню бідності та безробіття, а також погіршує стан навколишнього середовища.

Кожна з цих трьох точок зору наводить переконливі аргументи, але питання народонаселення в Африці є складними. Критики мають рацію в тому, що демографічні проблеми Африки, особливо на південь від Сахари не піддаються технологічному вирішенню на кшталт планування сім'ї. Демографічні тенденції є результатом індивідуальних реакцій на обставини, з якими стикаються люди. Однак, вірно й те, що високі темпи зростання населення і міст в Африці накладають величезні труднощі на країни (і багато родин), що знаходяться в скрутному становищі, і ускладнюють сталий економічний розвиток.

Було б безвідповідально ігнорувати необхідність зусиль, спрямованих на управління динамікою народонаселення в рамках загальної стратегії розвитку.

Аналіз поточних демографічних тенденцій вимагає певного розуміння африканської історії та культури доколоніального періоду, а також

постколоніальних політичних та економічних перешкод на шляху до зниження темпів зростання населення або концентрації в містах. Історичні та культурні чинники, що впливають на динаміку чисельності населення, включають соціальні інститути (які в модифікованій формі збереглися до сьогодні), рабство та колоніалізм. Після здобуття незалежності долю Африки все більше визначали бюрократичні африканські держави, які намагалися трансформувати свої суспільства в рамках глобальної економіки, в якій Африка стикається з багатьма недоліками.

6. Доколоніальний та колоніальний періоди в розвитку африканських суспільств

Багато людей, незнайомих з Африкою, вважають, що до приходу європейців африканські суспільства були маленькими, сільськими, без жодної міської цивілізації. Африканські вчені змінили цю думку, описавши численні процвітаючі комерційні та політичні центри, що існували в Африці з давніх-давен. Вздовж східного узбережжя від *Могадішо* до *Софали* араби та африканці розбудували численні торгові міста, торговельна мережа яких простягалася від внутрішніх районів Африки аж до Китаю. За багато миль від узбережжя на півдні Африки масивні кам'яні руїни *Великого Зімбабве* свідчать про стародавню багату державу, яка процвітала століттями, поки в XVI столітті на неї не натрапили здивовані португальці. У західноафриканському регіоні Сахель, що межує з Сахарою, великі міста - *Гао, Дженне* і *Тімбукту* - процвітали вздовж транссахарських торговельних шляхів. У лісових регіонах Західної Африки мистецьким і релігійним центром *Йорубаленду* було місто *Іле-Іфе* на території сучасної *Нігерії*. *Кано* в *Хаусаленді* (нинішня *Нігерія*) було великим промисловим містом, відомим своїми текстильними та шкіряними виробами. Навіть работоргівля дала поштовх для зростання таких міст, як *Кумасі* - столиця *Асанті* в *Гані*.

Міста Африки на південь від Сахари ніколи не досягали великих розмірів великих промислових міст Європи, і в них проживала лише незначна меншість населення. Більшість людей зберегли садівничий або пастуший спосіб життя. Найімовірнішою причиною цього є те, що територія Африки настільки велика, що демографічний тиск можна було послабити за рахунок міграції на нові землі, а не за рахунок інтенсифікації виробничих технологій чи запровадження нових способів виробництва. Низька щільність населення, труднощі з транспортом і переважання здебільшого самодостатніх громад стримували

розвиток ринків товарів і послуг. Це, в свою чергу, разом з обмеженим виробничим потенціалом, стримувало зростання міст.

Атлантична работоргівля також відіграла свою роль, знелюднивши багато регіонів і сприяючи руйнівним війнам між африканськими громадами. Работоргівля разом зі зростаючою залежністю від дешевих промислових товарів з Європи сповільнила, якщо не повністю зупинила, промисловий розвиток, який би стимулював урбанізацію.

Хоча дані про доколоніальну Африку є уривчастими, є вагомі докази того, що регулювання народжуваності було поширеною і прийнятною практикою в більшості африканських суспільств, навіть у тих небагатьох, які були мисливцями-збирачами, як, наприклад, *сан* (*бушмени*) в *Калахарі*. Найпоширеніші методи регулювання народжуваності включали приблизно один-два роки післяпологового утримання і тривале грудне вигодовування, останнє з яких, як відомо, затримує початок овуляції після народження дитини.

Ще один звичай у багатьох суспільствах вважав непристойним для бабусі завагітніти. Оскільки більшість жінок виходили заміж у віці до 15 років, це фактично скорочувало їх дітородний вік до кінця тридцятиріччя.

Вікові системи в багатьох країнах Східної Африки часто призводили до більш пізнього віку вступу в шлюб через пізню ініціацію чоловіків і жінок. У *Танзанії* чоловіки зазвичай одружувалися у віці від двадцяти п'яти до тридцяти років. Вартість нареченої змушувала багатьох чоловіків по всій Африці одружуватися досить пізно. Ця практика, серед іншого, призвела до ефективних інтервалів між народженням дітей і знизила кількість дітей, народжених на одну жінку, до рівня, значно нижчого від біологічного максимуму.

Полігінія (наявність більше ніж однієї дружини) зробила цю практику прийнятною, оскільки на жінку було менше тиску, щоб бути сексуально і репродуктивно активною, коли в домогосподарстві було більше ніж одна дружина. Поряд з досить високим рівнем смертності, регульована народжуваність (висока, але не максимальна) призвела до повільного зростання населення.

Деякі вчені стверджують, що атлантична работоргівля і пізніша колоніальна політика різко порушили демографічний баланс в Африці, сприяючи як підвищенню народжуваності і смертності, так і концентрації населення в містах. Работорговці іноді захоплювали цілі села і гнали своїх нещасних бранців до узбережжя, де на них чекали кораблі з рабами. За різними оцінками, від 12 до 50 мільйонів африканців були вивезені в Америку або загинули під час транспортування. Ще більше людей загинули, чинячи опір

рабовласникам або від економічних і соціальних потрясінь, які спричинила работоргівля.

Великі міграції та війни відбувалися внаслідок того, що люди або тікали від работоргівців, або самі займалися торгівлею людською плоттю. Основними жертвами работоргівлі були молоді чоловіки, жінки і діти - перерване репродуктивне і продуктивне майбутнє Африки.

Потрясіння і змішування народів призвели до зростання захворюваності, в тому числі венеричних хвороб, і підвищеної смертності. У Центральній Африці венеричні та інші хвороби спричинили високі показники низької народжуваності та безпліддя в таких країнах, як сучасні *Камерун, Габон, Демократична Республіка Конго* та *Центральноафриканська Республіка*. Зі зменшенням кількості молодих жінок репродуктивного віку та виснаженням населення, на сім'ї, а особливо на жінок, посилився тиск з метою підвищення їх народжуваності.

У 1800-1900-х роках колоніалізм ще більше змінив африканський ландшафт. Якщо в попередні століття торговельний капіталізм цінував Африку за її рабів, то новий індустріальний капіталізм скасував експлуатацію рабства і замінив її експлуатацією дешевої африканської робочої сили та сировини. Колоніальна система інкорпорувала Африку в глобальну капіталістичну економіку, що зароджувалася, але Африка не підкорилася добровільно.

Не маючи змоги забезпечити добровільну робочу силу для плантацій, ферм і шахт на Африканському континенті з незалежними фермерами і скотарями, колоніальна політика, така як податок на хатини, використовувалася для того, щоб змусити молодих чоловіків покинути свої ферми і мігрувати до міст або інших районів, де вони могли заробити гроші в колоніальній економіці. Жінки зазвичай залишалися в сільській місцевості, щоб народжувати і виховувати дітей, займатися сільським господарством або час від часу заробляти гроші як сільськогосподарські робітники, дрібні торговці чи виробники товарів. Оскільки чоловіків, які могли б допомагати в сільському господарстві, ставало все менше, більший тягар лягав на плечі жінок.

Вирощування товарних культур, запроваджене колонізаторами для забезпечення бажаного експорту до Європи, також збільшило навантаження на жінок на полях. Залишені вирощувати більшу частину їжі самостійно, жінки часто були змушені працювати на фермах своїх чоловіків, які займалися вирощуванням товарних культур. Примусова праця, праця чоловіків-мігрантів та акцент на товарних культурах - все це загрожувало виробництву продовольства.

Зростання дитячої смертності та захворюваності через нестачу продовольства було поширеним явищем за колоніального режиму. Смертність зросла, а населення фактично скоротилося між 1900 і 1930 роками.

Економічний тиск, спричинений колоніалізмом, створив умови для підвищення народжуваності; діти стали ще більш важливими як джерело сільськогосподарської праці та заробітної плати для своїх батьків, а високий рівень дитячої та малюкової смертності посилював потребу у високій народжуваності, щоб гарантувати, що деякі з них доживуть до дорослого віку.

Європейське християнство і місіонерська освіта також мимоволі заохочували багатодітність. Місіонери, як і інші колоніальні агенти, просували західні вікторіанські ідеї про "належну роль" жінки як залежної дружини і матері, замість того, щоб заохочувати продуктивну діяльність жінок поза сім'єю. Християнство також підривало полігінію на користь західної моногамної сім'ї. Коли лише одна дружина мала працювати і відтворювати дітей, необхідних для виживання сім'ї, старі механізми інтервалів між народженням дітей зламалися. Відлучення від грудей відбувалося раніше, а післяпологове утримання все частіше ігнорувалося або скорочувалося. Знову ж таки, результатом стала вища народжуваність.

Всупереч типовій закономірності, згідно з якою урбанізація (показник "модернізації") сприяє зниженню народжуваності, в Африці відбулося протилежне. Чоловіки-мігранти, основні мешканці колоніальних міст, тепер часто могли заробити придане, необхідне для придбання дружини в більш ранньому віці. Культурний контроль, який обмежував доступ до дружин, а отже, стримував потенційну народжуваність, зруйнувався. Через витрати на утримання більш ніж одного домогосподарства в містах зросла моногамія, а разом з нею і народжуваність. Збереження високого рівня народжуваності в сільській місцевості відбувалося також тому, що більшість мігрантів зберігали землю або права на неї у своїх селах. Проживання в містах зазвичай було тимчасовим, оскільки більшість поверталася додому після кількох років перебування в місті. Значна частина зростання міських територій в Африці відбулася завдяки високому рівню народжуваності.

7. Тенденції в соціальних відносинах після здобуття незалежності

Реструктуризація африканських економік для обслуговування колоніальної капіталістичної економіки сприяла зростанню населення та міграції до міст. Ці реакції здебільшого відображали труднощі, накладені на більшість африканців, а не можливості модернізації та розвитку. Зрештою,

метою колонізаторів було вилучення багатств Африки, а не сприяння економічному процвітанню африканців. Бідність і експлуатація, що виникли внаслідок цього, зробили сім'ї дуже залежними від своїх дітей як від джерел праці та доходу, так і від опікунів, коли батьки старіли. Це змушувало багатьох людей, особливо чоловіків, шукати роботу в містах.

Можна було б очікувати, що незалежна Африка, розірвавши ланцюги колоніального гноблення, розпочне економічні та соціальні перетворення, які призведуть до легендарного "демографічного переходу" до низького рівня народжуваності та низьких темпів зростання населення, характерних для розвинених країн.

Згідно з теорією перехідного періоду, зі зростанням урбанізації та інших аспектів модернізації, коли сім'ї стають менш залежними від дітей як джерела робочої сили, менші сім'ї стають "раціональним" вибором батьків. Економічне зростання повинно вплинути на зміну пронаталістського (сприяючого дітонародженню) мотиваційного середовища, оскільки витрати на виховання дітей (наприклад, витрати на освіту) зростають, а нові потреби (наприклад, споживчі товари) конкурують з бажанням мати дітей.

Нічого з цього не відбулося в Африці, де більшість населення є багатодітними. На відміну від решти країн, що розвиваються, народжуваність і приріст населення в Африці залишалися високими, незважаючи на зниження смертності (особливо дитячої), збільшення тривалості життя, широкий доступ до формальної освіти і зростання доходу на душу населення.

Навіть серед міського середнього класу, який зазвичай є авангардом демографічних змін, багатодітність залишалася нормою, а дослідження свідчать про низьку мотивацію до малодітності чи бажання регулювати народжуваність.

Основне пояснення опору країн Африки на південь від Сахари демографічним змінам полягає в тому, що несприятливе становище Африки у світовій економіці перешкоджає змінам у розвитку, необхідним для демографічного переходу. Оскільки африканські країни залишаються переважно виробниками сировинних товарів, а індустріалізація відбулася незначною мірою, більшість африканців залишаються прив'язаними до сільської місцевості, навіть якщо вони живуть у місті. Виживання і процвітання сім'ї продовжує залежати від наявності великих родин і родинних зв'язків.

Навіть зараз середня кількість дітей на одну жінку в Африці перевищує п'ять - це найвищий показник у світі. А в деяких країнах - Буркіна-Фасо, Чад, Малаві, Малі, Сомалі, Уганда, Демократична Республіка Конго і Замбія - середня кількість дітей становить шість і більше. Жодна країна за межами Африки не має такого великого середнього розміру сім'ї.

Питання полягає в тому, коли і чи трансформує розвиток виробничі та соціальні відносини таким чином, що багатодітні сім'ї вважатимуться менш необхідними і бажаними. Докази та аргументи поки що неоднозначні. З одного боку, дехто робить висновок, що Африка починає свій демографічний перехід. З іншого боку, стверджується, що будь-які демографічні зміни в Африці залишатимуться обмеженими протягом наступних десятиліть.

Статистичні та інші дані свідчать про те, що демографічний перехід в Африці буде обмеженим. З одного боку, зниження народжуваності спостерігається зараз лише в кількох країнах, переважно більш розвинених і таких, що мають найкращий доступ до контрацептивів. Крім того, зменшення бажаного розміру сім'ї все ще вказує на те, що перевага надається великим сім'ям, щонайменше з чотирма-п'ятьма дітьми, а в деяких країнах жінки продовжують мати щонайменше шістьох дітей. Поки ці тенденції зберігатимуться, високі темпи зростання народжуваності в осяжному майбутньому гарантовані.

Багато досліджень показують, що чоловіки хочуть мати більше дітей, ніж жінки, і менш схвально ставляться до планування сім'ї та використання контрацептивів. Це важливо, оскільки чоловіки зазвичай мають більше влади у прийнятті репродуктивних рішень, ніж жінки. Хоча цю ситуацію можна було б змінити за допомогою агресивних програм з планування сім'ї, більшість країн Африки не мають таких програм. Нарешті, менше 25% африканських заміжніх жінок використовують будь-яку форму контролю над народжуваністю, а якщо і використовують, то лише для того, щоб рознести дітей у часі або обмежити їх кількість принаймні п'ятьма дітьми, як того бажає більшість африканців.

Без серйозної трансформації африканських суспільств таким чином, щоб більша економічна і політична безпека стала доступною для більшої кількості людей як у містах, так і в сільській місцевості, культурні норми, пов'язані з високою народжуваністю, зберігатимуться і надалі. Ці норми включають повагу до високої народжуваності, огиду до безпліддя, віру в те, що народження необхідне для реінкарнації предків, виховання дітей, розширені сімейні системи, полігінію і морально обґрунтований опір контрацепції.

8. Планування сім'ї в африканських суспільствах

Однією з причин нехтування плануванням сім'ї в Африці є те, що до недавнього часу існували значні суперечки щодо впливу високих темпів народжуваності та зростання населення. Африканці вказували на те, що більшість країн мають дуже низьку щільність або кількість населення. Для

збільшення робочої сили і внутрішніх ринків, а також для розвитку ресурсів їх країн потрібна більша, а не менша кількість населення.

На противагу цьому, агенції з розвитку і прихильники планування сім'ї - переважно з капіталістичних індустріальних країн - стверджували, що якщо не зменшити стрімке зростання населення, то зростаючий попит на продукти харчування, послуги, землю і робочі місця перевантажить крихку економіку всіх африканських країн, окрім кількох. Було також зазначено, що, хоча величезні території Африки є малонаселеними і слаборозвиненими, значна частина цих земель непридатна для інтенсивного використання людиною без значних інвестицій. А враховуючи нинішнє демографічне навантаження на землю і ресурси в Африці, серйозні і навіть незворотні екологічні збитки вже підривають навколишнє середовище, від якого залежатиме розвиток Африки і майбутнє населення.

Хоча значну частину шкоди можна пояснити зловживаннями, пов'язаними з видобувними галузями і державною політикою, зростаючі потреби бідного населення в деревині для палива, воді, пасовищах, доходах або землі для вирощування сільськогосподарських культур також є частиною цього рівняння.

Симптомами шкоди навколишньому середовищу були масштабні вирубки лісів, знищення дикої природи, опустелювання та ерозія ґрунтів у багатьох частинах Африки.

Стверджувалося, що демографічний тиск загрожує звести нанівець зусилля Африки у сфері розвитку. Для того, щоб розвиток відбувався, необхідно впроваджувати заходи контролю над чисельністю населення. Лише з 1970-х років уряди країн Африки на південь від Сахари висловлювали занепокоєння темпами зростання населення або просили допомоги в розвитку послуг з планування сім'ї.

Коли в 1971 році Міжнародний фонд планування сім'ї створив Африканську регіональну раду, до неї увійшли лише вісім країн: Маврикій, Кенія, Танзанія, Ліберія, Гана, Сьєрра-Леоне, Нігерія і Гамбія. На Всесвітній конференції з народонаселення 1974 року в Бухаресті лише три африканські країни висловили бажання сповільнити зростання свого населення: Кенія, Гана і Ботсвана. Лише половина країн на південь від Сахари підтримувала планування сім'ї навіть як захід охорони здоров'я. Жодна з них не надавала широких послуг. До грудня 1975 року Маврикій, Кенія, Гана і Ботсвана мали офіційну політику, спрямовану на зниження темпів зростання. Деякі інші країни, такі як Танзанія, Нігерія і Заїр, опублікували заяви, що заохочували “відповідальне батьківство”. Зокрема, Танзанія намагалася включити питання

народонаселення в економічне і соціальне планування, не маючи офіційної демографічної політики. Це включало зусилля, спрямовані на покращення здоров'я матері і дитини, збільшення інтервалів між народженнями, підвищення віку вступу в шлюб для жінок (до п'ятнадцяти років!) та декретну відпустку.

До 1976 року Африка отримувала 13 відсотків коштів Фонду ООН у галузі народонаселення (UNFPA). У 1980-х роках ставлення африканських урядів помітно змінилося. На Другій Африканській конференції з народонаселення, організованій ООН в *Аруші* в *Танзанії* в 1984 році, була прийнята переломна *Кілиманджароська* програма дій в галузі народонаселення. Вона рекомендувала розглядати народонаселення як центральний компонент у формулюванні планів соціально-економічного розвитку. Уряди повинні забезпечити доступ до послуг з планування сім'ї всім парам і окремим особам безкоштовно або за субсидованою вартістю.

На Міжнародній конференції ООН з народонаселення, що відбулася в Мексиці в 1985 році, зростання населення Африки викликало велике занепокоєння. Віце-президент *Кенії Мваї Кібакі* говорив про необхідність стабілізації чисельності населення своєї країни і рекомендував, щоб стабілізація чисельності населення світу протягом наступних п'ятдесяти років стала головним зобов'язанням. Також у 1985 році лідери сорока африканських країн зустрілися в Берліні з представниками Світового банку, щоб обговорити питання контролю за чисельністю населення. До 1986 року лише *Чад, Кот-д'Івуар, Габон, Гвінея-Бісау* і *Мавританія* не підтримували планування сім'ї. З іншого боку, до 1989 року *Гана, Маврикій, Нігерія, Уганда* і *Замбія* задекларували цільове зниження народжуваності, підкріплене чіткою політикою.

У 1990-х роках інтерес до зростання населення був на рекордно високому рівні. До 1991 року близько 60 відсотків африканських урядів заявили, що темпи зростання населення в їх країнах є надто високими (порівняно з 30 відсотками у 1976 році).

Навіть уряди, які не були стурбовані зростанням населення, тепер підтримують планування сім'ї як частину більш широкої системи охорони здоров'я матері і дитини. Сімнадцять країн мали офіційну демографічну політику; багато інших перебували в процесі її розробки. Символічно, що Всесвітня конференція з народонаселення 1994 року відбулася в Африці - в *Каїрі* в *Єгипті*. Сто вісімдесят країн, багато з яких були африканськими, погодили Програму дій щодо стабілізації чисельності населення світу та забезпечення загального доступу до послуг з планування сім'ї та репродуктивного здоров'я.

Використання контрацептивів зростає принаймні в деяких африканських країнах на південь від Сахари, особливо серед більш освічених міських жителів. Цей показник міг би зрости, якби більше жінок мали доступ до послуг з планування сім'ї. Прихильність до планування сім'ї, здається, покращується.

Майже всі африканські країни вважають, що зростання населення необхідно сповільнити, і зараз вони включають послуги з планування сім'ї до своїх національних систем охорони здоров'я. Франкомовні країни змінюються найповільніше, але навіть вони рухаються вперед. Наприклад, програма планування сім'ї в *Сенегалі* (розпочата в 1991 році) тепер охоплює навіть маленькі міста і села. Рівень використання контрацептивів зріс до 13 відсотків у 1997 році (порівняно з 5 відсотками у 1986 році). Буркина-Фасо збільшила кількість клінік планування сім'ї з 1991 по 1996 рік з 90 до 750. Також повідомлялося про покращення ситуації в *Беніні, Малі* та *Нігері*.

Все більше країн також визнають важливість поліпшення становища жінок, якщо планування сім'ї має на меті досягти більшого зниження темпів зростання населення. Як показують дослідження, проведені в різних країнах світу, значне зниження народжуваності відбувається лише в тих країнах, де більшість дівчат відвідують початкову школу і де широко доступні ефективні програми планування сім'ї. Частково рівень народжуваності залишається високим через недосконаліть самих програм планування сім'ї. За винятком *Кенії* та півдня Африки, країни не надають комплексних послуг з планування сім'ї. У *Танзанії*, наприклад, майже половина громад не має послуг з планування сім'ї.

Дослідження також показують, що жінки більш схильні звертатися до клінік, які мають привабливий вигляд і добре забезпечені засобами контрацепції. Якщо вони доступні, використання контрацептивів зростає. Інші дослідження показують, що послуги часто недоступні або не пристосовані до потреб старших, незаміжніх і сексуально активних молодих жінок. Як наслідок, багато з цих жінок не користуються контрацептивами і наражають себе на високий ризик інфікування ВІЛ та небажаної вагітності.

Ще однією перешкодою, з якою стикаються африканці на шляху до зниження високих рівнів народжуваності, є те, що зусилля з планування сім'ї значною мірою залежать від фінансування з боку зовнішніх донорів та неурядових організацій. Така залежність від зовнішнього фінансування робить Африку вразливою до скорочень, зумовлених політичними програмами сторонніх країн. Близько 25 відсотків грантової допомоги у сфері планування сім'ї надходить від Фонду народонаселення ООН (UNFPA), а більша частина донорського фінансування надходить зі Сполучених Штатів Америки. На

Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) припадає половина всієї демографічної допомоги Африці. Між 1989 і 1996 роками фінансування за підтримки США зросло з 72 мільйонів доларів до 127 мільйонів доларів, але політика США проти абортів призвела до скорочення фінансування за адміністрацій Рональда Рейгана і Джорджа Буша-молодшого.

У 2001 році за часів адміністрації Джорджа Буша уряд США відновив так зване "глобальне правило кляпа", запроваджене адміністрацією Рейгана у 1984 році. Глобальне правило кляпа вимагає від організацій, що займаються плануванням сім'ї, не робити абортів і навіть не згадувати про них, якщо вони хочуть отримати американські гроші на свої програми. Зокрема, дві найважливіші організації в Африці, Міжнародна організація планування сім'ї (International Planned Parenthood) та Міжнародна організація Марі Стоупс (Marie Stopes International), втратили своє фінансування через відмову йти в ногу з політикою США. Обидві організації були змушені закрити клініки в *Кенії*, наприклад, залишивши тисячі жінок без послуг з планування сім'ї. Крім того, жінки втратили доступ до скринінгу раку шийки матки та дитячої імунізації, які також надавали ці клініки. Провідна організація з планування сім'ї в Замбії втратила 25 відсотків свого фінансування.

Оскільки клініки планування сім'ї також надають багато послуг з ВІЛ/СНІДу, мільйони людей втратили доступ до презервативів щонайменше у двадцяти дев'яти країнах Африки, а також до послуг з консультування і тестування. Лише в *Гані* 700 000 людей втратили доступ до послуг консультування і тестування. Фінансування було відновлено за президента Білла Клінтона і знову за президента Барака Обами.

Хоча планування сім'ї не є панацеєю, африканські країни вирішили, що вони повинні робити більше для забезпечення доступу до послуг з планування сім'ї та репродуктивного здоров'я в цілому, якщо вони хочуть досягти скорочення бідності та інших *Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ)*, узгоджених міжнародною спільнотою. У 2006 році Африканський Союз спочатку затвердив *Мапутський* план дій на 2006-2010 роки, а пізніше продовжив його дію. До нього приєдналось 49 країн Африканського союзу. Його мета - забезпечити загальний доступ до комплексних послуг у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я, які наразі доступні менш ніж третині африканців.

Однак головною проблемою високої народжуваності є не доступ до засобів планування сім'ї та контрацепції. Простіше кажучи, в середньому африканські чоловіки і жінки хочуть мати більше дітей, ніж люди в інших країнах світу. Поки ця реальність не зміниться, демографічний перехід не відбудеться, і народжуваність не стане набагато нижчою за нинішній рівень. За

нинішніх темпів використання контрацептивів і зниження народжуваності в Африці пройде двадцять п'ять років, перш ніж рівень народжуваності з 5,5 дітей на жінку знизиться до 4,6, що все ще є великою кількістю дітей. Зростання населення в результаті цього є "потенційно катастрофічним" для досягнення скорочення бідності та інших *Цілей розвитку тисячоліття* в Африці. Очікується, що до 2050 року населення Африки збільшиться до 2,485 мільярда осіб. Це збільшить частку Африки у світовому населенні до 26,2 відсотків порівняно з 17,9 відсотками зараз.

9. Міська демографічна політика

Як уже зазначалося, зростання міського населення як за рахунок природного приросту (висока народжуваність), так і за рахунок міграції сільського населення продовжується швидкими темпами. На відміну від урбанізації в інших країнах світу, в Африці це процес, зумовлений бідністю, а не реакція на соціально-економічні зміни, спричинені індустріалізацією. Умови настільки погані, що в таких країнах, як *Чад, Ангола, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Нігер, Сьєрра-Леоне* та *Замбія*, більше половини міського населення є бідними. Через свою бідність 72 відсотки міських жителів живуть у нетрях.

Велика кількість людей, які шукають роботу в містах, перевантажує економіку більшості країн. Неможливо забезпечити роботою та послугами всіх, хто їх потребує, або суттєво підвищити рівень життя. Одна з проблем полягає в тому, що через дефіцит робочих місць 40 і більше відсотків робочої сили в африканських містах зайняті в неформальному секторі, зазвичай перебиваючись злиденним існуванням і не маючи надії на просування по службі. Надлишок робочої сили також призводить до зниження заробітної плати для тих, хто має офіційну роботу, що ускладнює підвищення рівня життя і скорочення бідності.

Оскільки багато людей є бідними, можливості для приватного бізнесу зменшуються, що призводить до подальшого скорочення робочих місць і доходів. Підприємства, які існують, часто реагують на потреби більш заможних громадян, чиї ряди скоротилися, коли уряди були змушені через програми структурної перебудови скорочувати працівників середнього класу в державному секторі.

Більшість підприємств не реагують на житлові чи інші потреби бідних, оскільки вони мають дуже низьку купівельну спроможність. Через низьку податкову базу та брак фінансових ресурсів державні бюджети є недостатніми для надання більшості послуг та інфраструктури більш ніж щасливій меншості.

Більшість міських економік стали біднішими і нездатними стати “локомотивами зростання”, якими вони так часто є в інших частинах світу.

Навіть у містах, що бурхливо розвиваються, таких як *Луанда* в багатій на нафту Анголі, незначні переваги у сфері зайнятості чи послуг не призведуть до зростання добробуту більшості населення. Бідні, швидше за все, стануть об'єктом вилучення землі, щоб звільнити місце для багатоповерхових квартир і розкішних забудов для багатих. Видимість процвітання є оманливою, оскільки вона маскує реальність, що лише 9 відсотків з 2,7 мільйонів населення *Луанди* мають водопровід, половина не має доступу до охорони здоров'я, а Ангола є єдиною країною в світі, де досі існує міський поліомієліт.

Міське середовище загалом є, м'яко кажучи, нездоровим. Відсутність доступу до чистої води, забруднення повітря (в тому числі забруднення повітря в приміщеннях через використання деревини для приготування їжі), свинець у повітрі, неочищені стічні води та сміття є поширеними проблемами в перенаселених містах по всьому континенту. В середньому, за деякими оцінками, 57 відсотків міських жителів не мають базових санітарних умов, а 20 відсоткам бракує безпечної води. У низці міст умови набагато гірші. Наприклад, у *Нігері, Сьєрра-Леоне* та *Малі* понад 80 відсотків міських жителів не мають базових санітарних умов. Навіть коли доступ до засобів санітарії та води є, їх доводиться ділити між кількома домогосподарствами. Наприклад, в *Аккрі* в *Гані*, дві третини найбідніших домогосподарств, які мають доступ до туалету або вбиральні, змушені ділити його з більш ніж десятьма іншими домогосподарствами. Навіть серед 20 відсотків найбагатших домогосподарств 12 відсотків користуються туалетом спільно з більш ніж десятьма іншими домогосподарствами. Деякі експерти стверджують, що ці дані насправді недооцінюють масштаби проблем водопостачання та санітарії, оскільки фактичні дані по містах показують, що мало хто має туалети, під'єднані до каналізації, і нерідко до 500 осіб користуються одним туалетом або загальним водопровідним краном.

Можливо, найгіршим великим містом Африки є *Кіншаса* в охопленій війною *ДРК* (на 2024 рік бойові дії продовжувалися). *Кіншасу* називають “міським пеклом” і дисфункціональним містом, яке показує, наскільки поганим може бути міське життя. У місті з населенням понад 7,7 мільйонів осіб, ймовірно, більше людей живуть менш ніж на 1 долар на день, ніж у будь-якому іншому місті світу. Умови життя в *Кіншасі* жахливі, а масштаби людських страждань важко уявити: вода і електрика мізерні і спорадичні, більшість доріг ледве придатні для руху, а багато районів міста, здається, буквально потопають у лайні. Більшість населення, ледве виживаючи на вкрай низькі доходи, живе як

величезне сільське населення, розкидане на сотнях квадратних кілометрів по долинах, ярах, схилах, струмках, берегах річок і балках з невеликим натяком на урбанізацію, за винятком величезної щільності населення.

В основі урбаністичних проблем лежать тривалі економічні та політичні негаразди в Африці. Африка стала маргінальним гравцем у світовій економіці. Низький рівень іноземних інвестицій, неефективне державне управління та бюджетні скорочення ускладнюють процес занепаду міст. Міським жителям важко покращити умови свого життя, коли так багато з них є бідними і живуть у нетрях.

Як правило, імміграція до міст є результатом відтоку населення з сільської місцевості. Однак у деяких випадках спостерігається значне збільшення розмірів сільських міст через приплив сільських мешканців, які тікають від небезпеки та насильницьких конфліктів у сільській місцевості.

За цих обставин в Африці виникають два нових типи міст. Один тип - це "урбаністичні села" - сільські села, які перетворилися на міста з населенням від 200 000 до 400 000 осіб, але не мають навіть найнеобхідніших послуг. Інший тип – "міста біженців". Приклад цього стався в *Танзанії* на місці, куди втекли біженці від геноциду 1994 року в *Руанді*. За кілька днів там виросло "місто" з населенням понад 250 000 осіб, яке стало другим за величиною містом *Танзанії*. Подібне явище відбулося у другому за величиною місті *Еритреї* - *Керені* у 1990-х роках. Через громадянську війну в *Судані* та війну між *Еритреєю* та *Ефіопією* біженці втекли до *Керену*, і за п'ять років його населення подвоїлося.

Така міграція також спостерігається на півдні Африки. Майже повний крах економіки *Зімбабве* в результаті політики президента *Роберта Мугабе* призвів до масової нелегальної імміграції приблизно 20 відсотків населення Зімбабве до міст *Південної Африки*, *Ботсвани* і *Мозамбіку*.

Деякі прихильники вільного ринку стверджують, що якими б несприятливими не були зростання міст та умови життя в них, насправді економічно вигідніше концентрувати населення і промисловість, ніж децентралізувати в країнах з відносно невеликою чисельністю населення, таких як більшість країн Африки на південь від Сахари. Економія від масштабу досягає максимуму, коли підприємства мають кращий доступ до ринків і робочої сили, а допоміжна інфраструктура та послуги надаються дешевше. Зі зростанням доходів і державних надходжень, відповідно, зростатиме якість житла та послуг. Інші додають, що швидке зростання міст є неминучим наслідком економічного розвитку міст і стагнації сільської місцевості, а не негативною силою, яку потрібно придушувати. Мігранти раціонально сприймають можливості для кращого життя в місті. Більше того, за світовими

стандартами, концентрація міського населення в Африці не є надмірною. Більше того, міська концентрація має тенденцію до зниження в міру того, як країни стають більш розвиненими.

Критики заперечують, що таке зростання міст може бути економічно вигідним з точки зору іноземних фірм, які домінують у багатьох африканських країнах, оскільки воно увічнює відсталість і нерівність для більшості населення приймаючих країн. Втручання і планування необхідні для того, щоб сприяти більш збалансованому і справедливому розвитку всієї країни.

Не маючи єдиної думки щодо того, що робити зі своїми містами, більшість африканських урядів визнають, що неконтрольоване зростання міст є проблематичним. Як наслідок, на всьому континенті застосовуються різні інтервенціоністські стратегії для боротьби зі швидкою урбанізацією.

Вони поділяються на дві основні категорії: 1) заходи, спрямовані на стримування міграції до великих міст; 2) політика, спрямована на поліпшення умов життя в містах. На жаль, ці дві стратегії часто працюють на протилежні цілі, оскільки покращення умов життя в містах робить їх ще більш привабливими для потенційних мігрантів.

До першої категорії, що перешкоджає міграції, належать зусилля з покращення умов у сільській місцевості для запобігання відтоку мігрантів до міст. У *Камеруні*, наприклад, після багатьох років нехтування сільською місцевістю, уряд у 1980-х роках почав платити фермерам вищі ціни, надавати більше навчальних програм і збільшувати допомогу молодим фермерам. Уряд інвестував більше коштів у такі інфраструктурні покращення, як будівництво доріг, електрифікація сільської місцевості, будівництво шкіл та розширення центрів громадського здоров'я. Ефіопія також використовувала схеми розвитку сільських територій, щоб заохотити людей залишатися в сільській місцевості. Хоча розвиток сільських територій сам по собі є бажаною метою, проекти розвитку сільських територій не були дуже успішними і не мали значного впливу на міграцію.

Уряди деяких африканських країн намагалися виселити небажаних мігрантів з міст і зруйнувати самозахоплені поселення як засіб боротьби з перенаселеністю і загрозою для здоров'я населення. Ці спроби, як правило, зазнають невдачі, оскільки мігранти повертаються до міста, а їх імпровізовані житла відбудовуються на тих самих або схожих місцях. Знесення сквоттерського житла також сприяє перенаселенню міст, створюючи ще більший тиск на наявне житло. Одна із спроб знести поселення сквоттерів відбулася в Зімбабве у 2005 році. Президент *Роберт Мугабе* санкціонував знищення сотень тисяч будинків у міських районах в рамках програми під

назвою “Очистити від бруду”. Метою програми було змусити людей повернутися до сільської місцевості, відмовляючи їм у базових послугах і руйнуючи їх домівки. Уряд пояснював цю радикальну політику тим, що це була “програма благоустрою міста”.

Такі країни, як *Кенія, Ефіопія, Танзанія* і *Нігерія*, намагаються впроваджувати програми переселення як стратегії розвитку сільських територій. Деякі програми переселення є частиною планів регіонального розвитку, покликаних сприяти зростанню міст за межами одного або двох великих міст. В *Ефіопії* для заохочення зростання середніх міст використовували політику розміщення промисловості. У *Камеруні* розвиток середніх міст стимулювався через децентралізацію урядової діяльності в регіональні міста по всій країні.

Деякі африканські країни побудували нові столиці як засіб децентралізації міського населення. Прикладами є *Абуджа* в *Нігерії*, *Додома* в *Танзанії* та *Ямусукро* в *Кот-д'Івуарі*. *Абуджа* була створена для того, щоб зменшити тиск на *Лагос*, найбільше місто *Нігерії*, і сприяти більшій міграції в малонаселені внутрішні райони *Нігерії*. Поки що ця політика регіонального розвитку мало вплинула на міграцію до найбільших міст, хоча *Абуджа* зараз нараховує півмільйона мешканців.

У другій категорії, що передбачає покращення міст, були випробувані різні види політики, спрямовані на підтримку придатності для життя надмірно розрослих міст. Після здобуття незалежності значна частина інвестицій, зроблених африканськими урядами, була спрямована в міста для забезпечення найнеобхіднішого - доріг, житла, водо- та електропостачання, відведення стічних вод. Крім того, в урядовій політиці існував “міський ухил”, що призвів до дешевих імпортних або місцевих продуктів харчування для городян і дешевого житла для державних службовців середнього класу.

Програми структурної перебудови, нав'язані Міжнародним валютним фондом, змусили уряди багатьох країн скоротити такі субсидії містам разом з іншими державними видатками. Це призвело до зростання цін, зниження рівня життя в містах, погіршення якості соціальних послуг та обслуговування громадських робіт. Через швидке зростання міст, забезпечення африканців житлом і базовими послугами стало серйозною проблемою.

Як урядові, так і більшості мігрантів бракує фінансових ресурсів, щоб дозволити щось інше, окрім неякісного самозахопленого житла. Нові мешканці міста часто змушені оселятися на незатребуваних або незайнятих землях і шукати деревину, гофрований метал та інші будівельні матеріали на смітнику.

У більшості країн політика “ділянок і послуг” стала кращим способом допомогти міській бідноті модернізувати свої будинки і поселення. Спочатку розчищаються “майданчики” під забудову, розмічаються вулиці та ділянки, а потім надаються “послуги”, такі як водопостачання, підключення до електромережі та відведення каналізаційних стоків. Мешканці будують на цих підготовлених ділянках і додають поліпшення, якщо дозволяють їх доходи.

Через економічну кризу в Африці у 1980-х і 1990-х роках більшість урядів припинили надавати безкоштовні послуги бідним. У деяких випадках була введена плата за користування, а окремі особи та громади були змушені взяти на себе більшу відповідальність за те, щоб дбати про себе, і забезпечити приватний водопровід, житло для спільного проживання та побутові електрогенератори.

Останнім часом програми наголошують на створенні “сталих міст” для модернізації житла та інфраструктури в містах, особливо в бідних районах. Для досягнення *Цілей розвитку тисячоліття* основна увага приділяється забезпеченню водою, санітарними умовами, неавтомобільним транспортом (включаючи велосипеди) та доступним житлом, яке повинно замінити нетрі.

Ключовим елементом є доступ до довгострокового безпечного землеволодіння для бідних як основа для покращення стану нетрів та стабілізації громад. Бідні отримують можливість вирішувати свої власні проблеми, а не сприйматися як проблема, як це часто траплялося раніше. Спільна ініціатива *Програми ООН з населених пунктів (ООН-Хабітат)* та *Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)* у *Дар-ес-Саламі* в *Танзанії*, успішно перетворила місто на “добре керовану столицю” завдяки партнерству донорів, уряду, бізнесу та приватних осіб. Серед досягнень - очищення центрального ділового району з використанням місцевої робочої сили, що дозволило створити нові робочі місця та знизити рівень бідності.

Іншим прикладом є Південноафриканський процес будівництва народного житла, який вважається зразком благоустрою нетрів - понад 1 мільйон недорогих будинків було збудовано, часто з використанням праці самих бідняків.

Незважаючи на проблеми в містах, слабка економіка, погіршення стану довкілля, політичні конфлікти та швидке зростання населення продовжують стимулювати міграцію до африканських міст. Мільйони людей бачать у місті найкращу надію на краще життя. Дійсно, міста, як правило, пропонують своїм мешканцям кращі доходи, послуги та харчування, ніж ті місця, які вони залишають позаду. Тим не менш, Африка, ймовірно, є більш урбанізованою,

ніж це має бути, виходячи з її нинішнього рівня економічного розвитку. Високий рівень народжуваності гарантує, що це зростання продовжиться.

10. Африканські міграційні процеси

Структурні чинники продовжують зумовлювати зростання рівня міграції в Африці та за її межі. Хоча це життєво важливе джерело робочої сили для приймаючих країн, неврегульована міграція продовжує створювати надзвичайні ризики.

Африканська міграція продовжує відчувати постійний висхідний тиск, що триває вже 20 років. Обмежені економічні можливості, конфлікти, репресивні уряди, зростання кількості молоді та зміна клімату є основними чинниками, що зумовили появу приблизно одного мільйона нових мігрантів за останній рік. Це додає до загальної кількості африканських мігрантів, яка оцінюється в 43 мільйони. Більшість з них, переважно молоді та самотні мігранти, залишаються на континенті, шукаючи можливості працевлаштування в міських центрах. Інші шукають роботу за межами континенту, переважно на Близькому Сході та в Європі, хоча африканці становлять лише 6,6 і 8,2 відсотка всіх мігрантів у цих регіонах відповідно.

Фактори, що стимулюють африканську міграцію, є різноманітними. Насамперед, це структурні і управлінські фактори, поєднання яких сприяє постійному зростанню африканської міграції, яка, за умови збереження нинішніх тенденцій, призведе до того, що до 2050 року африканська транскордонна міграція сягне 11-12 мільйонів осіб. Незважаючи на те, що з 2000 року в Африці спостерігається стійке економічне зростання, регіон продовжує мати найнижчий середній дохід на душу населення у світі. За оцінками, 35% населення Африки на південь від Сахари живуть у злиднях, що створює величезний тиск на членів домогосподарств, які отримують дохід, з метою забезпечення зайнятості для задоволення базових потреб. Більшість неконфліктних міграцій пов'язані з сезонними економічними можливостями в регіоні. З 2010 року внутрішньоафриканська міграція зросла на 44%. У регіоні Співтовариства розвитку Півдня Африки (Southern African Development Community, SADC), що включає *Анголу, Ботсвану, Демократичну Республіку Конго, Есватіні, Замбію, Зімбабве, Лесото, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібію, ПАР, Танзанію*, більшість циркулярних мігрантів прямують до економічно динамічної *ПАР*. В межах ЕКОВАС більшість мігрантів циркулюють через Кот-д'Івуар та Нігерію.

Найбільша міграція в Африці все ще відбувається всередині країн - переважно циркулярна міграція з сільської місцевості до міст. Оскільки через глобальне потепління стабільні джерела засобів до існування в сільській місцевості стають все більш крихкими, зростаюча частка мігрантів - від 70 до 110 мільйонів осіб - може бути змушена зробити ці переїзди постійними. Міграція з села до міста може стати першим кроком до міжнародної міграції, оскільки міські мігранти отримують більший дохід та інформацію про інші можливості працевлаштування.

Як наймолодший континент світу, Африка продовжує відчувати більше зростання населення, ніж будь-який інший регіон планети. Зараз 10-12 мільйонів африканських молодих людей щороку приєднуються до робочої сили. Хоча рівень народжуваності знижується швидше, ніж прогнозувалося раніше, очікується, що Африка матиме велику кількість працездатних молодих людей до кінця століття.

Також невирішені конфлікти на континенті призводять до рекордної кількості вимушених переселенців. Більше того, повернення до автократичного правління призвело до обмеження основних свобод і посилення репресій, що сприяє збільшенню кількості переміщених осіб. Тривале вимушене переміщення змушує молодь переїжджати до міст, а потім, можливо, і за межі континенту, що сприяє зростанню міграції. Наприклад, спалах конфлікту між військовими угрупованнями в *Судані* у 2023 році спричинив додаткові 6 мільйонів транскордонних переміщень. Це на додачу до переміщень населення, спричинених конфліктами в *Південному Судані*, *Демократичній Республіці Конго*, *Центральноафриканській Республіці* та *Сомалі*.

Зміна клімату призвела до 34-відсоткового скорочення зростання продуктивності сільського господарства в країнах Африки на південь від Сахари з 1961 року, що ще більше посилює безпрецедентну продовольчу небезпеку на континенті в останні роки. Прогнозується, що до середини століття зміна клімату стане рушійною силою до 10 відсотків усієї африканської транскордонної міграції. Це значною мірою є наслідком більш сильних повеней, посух і штормів. Очікується, що на півдні Африки спостерігатиметься найбільше зростання транскордонної мобільності в Африці через наслідки зміни клімату: від 200 000 до 800 000 людей потенційно переїдуть до сусідньої країни до 2050 року.

Міграція є рятівним колом для африканських домогосподарств. Міграція приносить користь не лише країнам призначення, задовольняючи потреби в робочій силі, а й країнам походження через грошові перекази, які сприяють стабільності доходів домогосподарств у нестабільних економіках, покращують

продовольчу безпеку та забезпечують доступ до освіти. Потоки грошових переказів до країн Африки на південь від Сахари постійно зростають і є надійним джерелом підтримки. За прогнозами, у 2024 році грошові перекази до Африки зростуть на 3,7 відсотка.

Неврегульована африканська міграція продовжує становити значний ризик. Більшість зареєстрованих випадків африканської міграції відбувається легальними каналами. 43 мільйони африканців, які, за документами, проживають в інших країнах, мають той чи інший правовий статус.

Невідома кількість африканських мігрантів вдається до нелегальної або підпільної міграції. Неврегульована міграція підвищує вразливість і ризики для особистої безпеки мігрантів, а також сприяє використанню відсутності правового статусу мігрантів кримінальними елементами.

На континенті існує *чотири основні маршрути* нелегальної міграції: 1) східний, 2) південний, 3) середземноморський та 4) атлантичний маршрути до Європи.

Східним маршрутом, який називають одним із найжвавіших і найризикованіших міграційних коридорів у світі, щорічно подорожують сотні тисяч мігрантів - переважно з *Ефіопії, Еритреї* та *Сомалі*. Мігранти до країн Перської затоки розраховують заробляти в п'ять разів більше, ніж вони могли б заробляти у своїй країні походження. Приблизно 300 000 мігрантів виїхали з *Ефіопії* до берегів *Джибуті* та *Сомалі* у 2023 році. Понад 93 500 мігрантів з країн *Африканського Рогу* прибули до *Ємену* за цей період - на 26 відсотків більше, ніж у попередньому році. Очікується, що міграційні потоки цим маршрутом збільшаться і в 2024 році.

На додаток до небезпечних для життя екологічних ризиків (таких як зневоднення, опромінення і утоплення), сотні людей були вбиті саудівською владою на саудівсько-єменському кордоні в період з березня 2022 року по червень 2023 року. Мігрантів розстрілювали впритул, піддавали мінометним обстрілам та іншим вибуховим речовинам, ґвалтували або примушували ґвалтувати попутників. Антимігрантські настрої і відсутність правового захисту мігрантів залишаються серйозними загрозами в країнах Перської затоки.

Південний маршрут, що пролягає вздовж східного узбережжя Африки до Південної Африки через *Кенію* і *Танзанію*, не привертає стільки уваги, як інші маршрути нелегальної міграції на континенті. Однак періодичні повідомлення про загибель мігрантів у кузовах вантажівок або морських контейнерах нагадують про похмурі обставини, в яких опиняються багато з них. За оцінками, 65 000 мігрантів скористалися Південним маршрутом у 2023 році, і очікується, що ця цифра зросте у 2024 році.

З'являється все більше документальних свідчень про різні форми насильства і зловживань - катування, фізичні напади, психологічне та емоційне насильство, сексуальне насильство, - які вчиняють контрабандисти та інші суб'єкти на цьому маршруті.

Морські маршрути до європейських берегів - Середземноморський та Атлантичний - привертають найбільшу увагу і перебувають під пильним контролем. Прикордонний патруль Європейського Союзу (ЄС) - *ФРОНТЕКС* - з 2009 року накопичує дані про *перехоплені переходи кордону (ППК)*. Загалом за останні 15 років було зафіксовано 1,37 мільйона перетинів кордону громадянами Африки. Це означає в середньому приблизно 91 000 перетинів кордону на рік.

Хоча кількість тих, хто намагається нелегально перетнути кордони ЄС, становить меншість, кількість нелегальних африканських мігрантів останніми роками повільно зростає. Громадяни *Гвінеї, Кот-д'Івуару, Тунісу, Марокко, Єгипту* та *Алжиру* складають *шість основних африканських джерел нелегальних мігрантів в останні роки*. Разом ці країни представляють більше половини всіх африканських *джерел нелегальних мігрантів*.

Намагаючись зупинити переправу мігрантів через Середземне море, північноафриканські країни за вказівкою ЄС намагаються переселити мігрантів з прибережних міст. Іноді ці дії були драконівськими, наприклад, влада *Тунісу* депортувала і залишила сотні мігрантів у пустелі на кордоні з *Лівією*. У *Лівії* були здійснені рейди на будинки і робочі місця мігрантів, і тисячі людей були примусово депортовані до *Чаду, Єгипту, Нігеру, Судану* і *Тунісу* без судового розгляду.

Про підступність кожного з цих транзитних маршрутів свідчить кількість загиблих - майже 40 000 зареєстрованих смертей і зникнень на всіх африканських маршрутах з 2014 року - і це, безсумнівно, неповна цифра. Щорічна кількість зареєстрованих смертей мігрантів також зростає в останні роки - за оцінками, у 2023 році вона становитиме 4300.

Оскільки молоде населення Африки продовжує генерувати талановитих, освічених і непокірних людей, які стикаються з економічним тиском, стимули для управління міграцією з метою подолання дефіциту робочої сили в країнах, населення яких скорочується, будуть тільки зростати.

Наведемо деякі нові тенденції в міграційних процесах. У міру формування *Африканської континентальної зони вільної торгівлі* (Africa Continental Free Trade Area - *AfCFTA*) африканські країни приділятимуть більше уваги питанню міграції і тому, як її можна полегшити для отримання більших економічних дивідендів. 50 африканських країн покращили або зберегли свої

показники Індексу візової відкритості Африки у 2023 році, згідно з даними *Африканського банку розвитку (АБР)*. Сорок дві країни тепер надають безвізовий в'їзд громадянам щонайменше 5 інших африканських країн, а 33 країни пропонують те саме щонайменше 10 іншим країнам. У 2023 році *Руанда* приєдналася до *Гамбії, Сейшельських островів* і *Беніну* в братстві країн, які зобов'язалися надати безвізовий доступ для всіх африканців. Хоча це ще далеко від мети *Протоколу про вільне пересування осіб Африканського союзу* від 2018 року – а саме: панафриканського руху для африканців, це відображає імпульс у цьому напрямку.

Регіональні економічні співтовариства (РЕС) є важливим засобом усунення бар'єрів для пересування людей в регіоні. *АБР* виявив, що середній показник візової відкритості покращився в шести з восьми *РЕС* за останній рік, причому ЕКОВАС продовжує лідирувати в цьому напрямку.

ПАР опублікувала довгоочікувану *Білу книгу про реформування імміграційної системи* у 2023 році. Серед запропонованих змін - схема "довіреного роботодавця" (кваліфіковані роботодавці можуть уникнути тривалих і дорогих адміністративних вимог), електронна система віз для навчання, бізнесу та внутрішньофірмових переміщень, національна система ідентифікації та реєстрації, а також створення єдиних центрів для управління переміщенням людей і товарів на сухопутних кордонах.

Нігерійська хунта скасувала закон про боротьбу з контрабандою 2015 року. Дії хунти можуть пожвавити відомий міграційний маршрут через Нігер, збільшивши кількість мігрантів, що прямують до *Лівії*, де мігранти регулярно стають мішенню для злочинців і бойовиків.

У 2023 році Сенегал прийняв Національну стратегію боротьби з нелегальною міграцією, яка має на меті скоротити нелегальну міграцію до 2033 року. ЄС надав Сенегалу $9,9 млн - частина з яких пішла на нову штаб-квартиру для повітряної та прикордонної поліції *Сенегалу*, щоб зупинити нелегальну міграцію. За відсутності інших заходів з безпеки людини такий підхід, як і в *Нігері* та на центральному узбережжі Середземного моря, може призвести до посилення заборон, а також зробити перетин кордону більш небезпечним - про що свідчить зростання кількості смертей і зниклих безвісти.

Щоб полегшити африканським країнам прийняття законів і політик, які відповідають їх конкретним умовам, *Мережа ООН з міграції* (*United Nations Network on Migration*) запустила базу даних *"Клімат міграції" (CLIMB).* Це База даних про людську мобільність в умовах катастроф, зміни клімату та погіршення стану навколишнього середовища. База є колекцією з 1 808 політик і законів, покликаних вирішити проблеми управління міграцією. Ця ініціатива

має на меті стандартизувати та допомогти забезпечити впорядкованість, безпеку та регулярність переміщення населення.

Крім того, двостороннє співробітництво може бути оптимізоване для узгодження навичок і характеристик мігрантів з потребами економік країн призначення, що дозволить максимізувати вплив транскордонних переміщень на розвиток. Такий підхід дозволяє політикам розрізняти типи переміщення населення і розробляти міграційну політику для кожного з них.

Слід зазначити, що *Єгипет* і *Греція* підписали двосторонню угоду про запрошення до 5 000 сезонних сільськогосподарських робітників з *Єгипту* до *Греції* на термін до 9 місяців, щоб заповнити дефіцит щонайменше 30 000 робочих місць у цьому секторі.

Ефіопія приймає понад 950 000 біженців і шукачів притулку, що відображає тенденцію, коли мігранти часто спочатку їдуть до сусідніх країн з низьким рівнем доходу. Щоб краще підтримати зусилля *Ефіопії* з розміщення цих груп населення, міжнародні партнери з розвитку інвестували в індустріалізацію *Ефіопії*, створивши понад 100 000 робочих місць для ефіопів і біженців, які проживають в країні. В рамках Договору про створення робочих місць в *Ефіопії* ЄС поєднав підтримку створення робочих місць в *Ефіопії* з поступовим послабленням обмежень на доступ до ринку праці для 30 000 біженців.

Кліматична мобільність підвищує інтерес до перегляду міграційної політики. Міграція в і без того нестабільні регіони ризикує посилити напруженість навколо земельних і водних ресурсів. З огляду на тенденції, що демонструють зростання кліматичної міграції, африканські країни мають стимули передбачити ці переміщення та інвестувати в інклюзивні стратегії, стійкі до зміни клімату. Сценарії внутрішньої кліматично зумовленої мобільності визначають потенційні “гарячі точки” географічних районів, в яких очікується висока концентрація населення, що виїжджає і прибуває. Зокрема, переміщення очікуються в межах кожного регіону континенту. За деякими сценаріями, до 2050 року до 5 відсотків населення Африки можуть бути змушені переїхати через кліматичні зміни, порівняно з 1,5 відсотками сьогодні.

Питання для самоконтролю:

1. Які існують відмінні риси африканських систем спорідненості порівняно із західними концепціями шлюбу та спорідненості?
2. Як африканські спільноти використовують системи спорідненості для навчання та закріплення культурних норм у дітей?

3. Яку роль відіграють спільні культурні цінності в африканських суспільствах у формуванні поведінки індивідів, особливо дітей?
4. Як спадщина колоніалізму вплинула на сучасні африканські сімейні структури?
5. Яким чином африканські системи спорідненості кидають виклик західним уявленням про людську природу та суспільні норми?
6. Як африканські суспільства осмислюють і вирішують питання шлюбу, успадкування та сімейної відповідальності?
7. Які ключові відмінності між доколоніальними, колоніальними та постколоніальними практиками спорідненості в Африці?
8. Як африканські суспільства ставляться до поняття інцесту і які суспільні правила стосуються подружніх стосунків?
9. Як африканські сімейні стосунки та соціальні зобов'язання впливають на індивідуальну та суспільну ідентичність?
10. Опишіть історичний вплив работоргівлі на африканські родинні структури та соціальну організацію.
11. Як урбанізація і модернізація вплинули на традиційні сімейні системи в Африці?
12. Які наслідки для жінок і дітей мають полігінні сімейні системи, поширені в Африці?
13. Як міграційні процеси в Африці та за її межами впливають на сімейні та суспільні відносини?
14. Яку роль, на думку антропологів, відіграє спорідненість в управлінні та соціальній організації суспільств без громадянства в Африці?
15. Як африканські системи спорідненості керують розподілом ресурсів, таких як земля і майно?
16. Які переваги мають африканські системи спорідненості порівняно з моделями нуклеарної сім'ї, що переважають на Заході?
17. Як африканські практики спорідненості вирішують питання соціалізації, виховання дітей та відповідальності перед громадою?
18. Які хибні уявлення існують у західних дослідників про африканські системи спорідненості?
19. Як африканські суспільства балансують між індивідуальним вибором та очікуваннями громади і сім'ї у сфері шлюбу та спорідненості?
20. Яким чином африканські системи спорідненості сприяють стійкості та адаптації громад перед обличчям соціальних та економічних змін?

Рекомендована література:

Блій Г. Де, Муллер П. Географія: світи, регіони, концепти / Пер. з англ. ; Передм. та розд. “Україна” О. Шаблія. К., 2004.

Висоцький О.Ю. Легітимаційні технології в міжнародних відносинах // Науково-теоретичний альманах “Грані”. – 2017. – Т. 20. – № 10. – С. 98-104.

Висоцький О.Ю. Легітимація // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Т.2: Філософія права. – Х.: Право, 2017. – С.398-401.

Висоцький О.Ю. Міжнародно-правова легітимність: поняття та сутність // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2022. № 1 (117). С.137-145. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-1-136-147.

Висоцький О.Ю. Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри // Науково-теоретичний альманах “Грані”. – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 128-133.

Висоцький О.Ю., Павлов Д.М. Слон сліпих мудреців: політична пропаганда в нескінченності вимірів // Політичне життя. 2023. №4. С.91-101. https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.13.

Головченко В., Кравчук О. Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник. – К.: ЗАТ “Нічлава”, 2006. – 335 с.

Історія Стародавнього світу : курс лекцій / Р. А. Дудка, О. О. Лейберов ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. − Ніжин, 2009. − 348 с.

Історія Тропічної й Південної Африки в добу Середньовіччя: навчальний посібник / Ігор Ліхтей. — Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2011. — 176 с.

Марченко О.М. Етнологія народів світу: Навчальний посібник – Кропивницький, ТОВ ПОЛІМЕД-Сервіс. – 2019. – 382 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Marchenko_Oleh/Etnolohiia_narodiv_svitu__.pdf?PHPSESSID=9rfooj8fc5kq2hpavcu3u40o15

Мустафін О. Справжня історія стародавнього світу. Х., 2013.

Нова історія Азії та Африки: колоніальний Схід (кінець XIX — друга третина XX ст.): навч. посіб. / В. І. Головченко, В. А. Рубель. — К. : Либідь, 2010. — 520 с.

Стафійчук В.І., Малиновська О.Ю. Туристичне країнознавство: навч. посіб. у 4-х томах; Т.4. Африка і Близький Схід. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021 – 280 с.

Фізична географія материків та океанів. Африка: підручник / П. Г. Шищенко, В. В. Удовиченко, Н. В. Петрина. — К. : Київський ун-т, 2016. — 495 с.

Vysotskyi, O., Pavlov, D. Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena //

Philosophy and political science in the context of modern culture. – 2020. – Vol.12 – Issue 1. - P.114-122. https://doi.org/10.15421/352013
Vysotskyi, O., Pavlov, D., Ishchenko, I. Propaganda technologies as tools of legitimation of political power // Dilemas contemporaneos-educacion politica y valores
https://www.dilemascontemporaneoseducacionpoliticayvalores.com/index.php/dilemas/article/view/1212/162.

Навчально-методичне видання

Автори:

Висоцький Олександр Юрійович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;
Ставченко Сергій Вікторович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

В 53 **Висоцький О.Ю., Ставченко С.В. Африканістика: курс лекцій**. Дніпро: СПД «Охотнік», 2024. 300 с.

ISBN 976-966-86-76-89-7

Навчальний посібник “Африканістика” пропонує всебічний огляд Африки, розглядаючи її географію, історію та значні соціально-політичні події. Зміст охоплює період від ранніх цивілізацій континенту через його досвід рабства та імперіалізму до сучасного політичного розвитку та міжнародних відносин. Приділено увагу також релігійним чинникам, еволюції соціальних структур та міграційним процесам на континенті. Цей навчальний посібник призначений для студентів і викладачів, які прагнуть отримати стисле, але ґрунтовне розуміння ролі Африки у світових справах. Він поєднує історичний контекст з аналізом сучасних викликів і динаміки, що робить його цінним джерелом для всіх, хто цікавиться вивченням африканського континенту.

УДК 908(6)(075.8)

© Висоцький, О.Ю., Ставченко, С.В., 2024

Видавництво «Інновація»
49006, м. Дніпро, вул. Антоновича, 70.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1761 від 22.04.2004 р.
E-mail: gallereyaplus@i.gmail.com

Здано на складання 28.06.24. Підписано до друку 02.07.24. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк різографічний. Гарнітура Times. Умовн.друк.арк. 15,83.
Умовн.фарб.-відб.15,83. Обл.-видавн. арк. 15,9. Наклад 300 прим. Зам. № 1570

Автори

Висоцький Олександр Юрійович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

Ставченко Сергій Вікторович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара